Драгоманов. Листи до Ів. Франка.

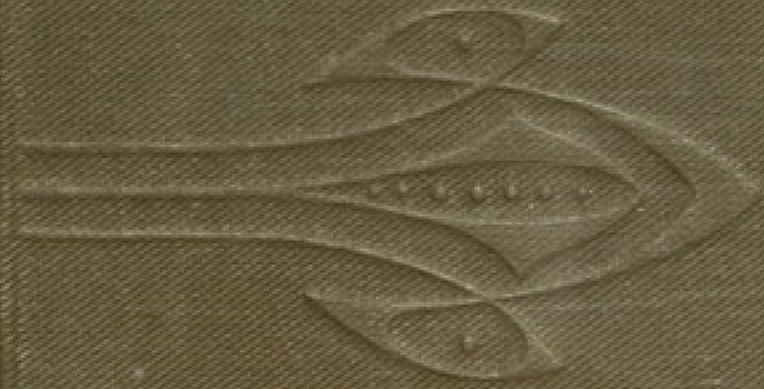

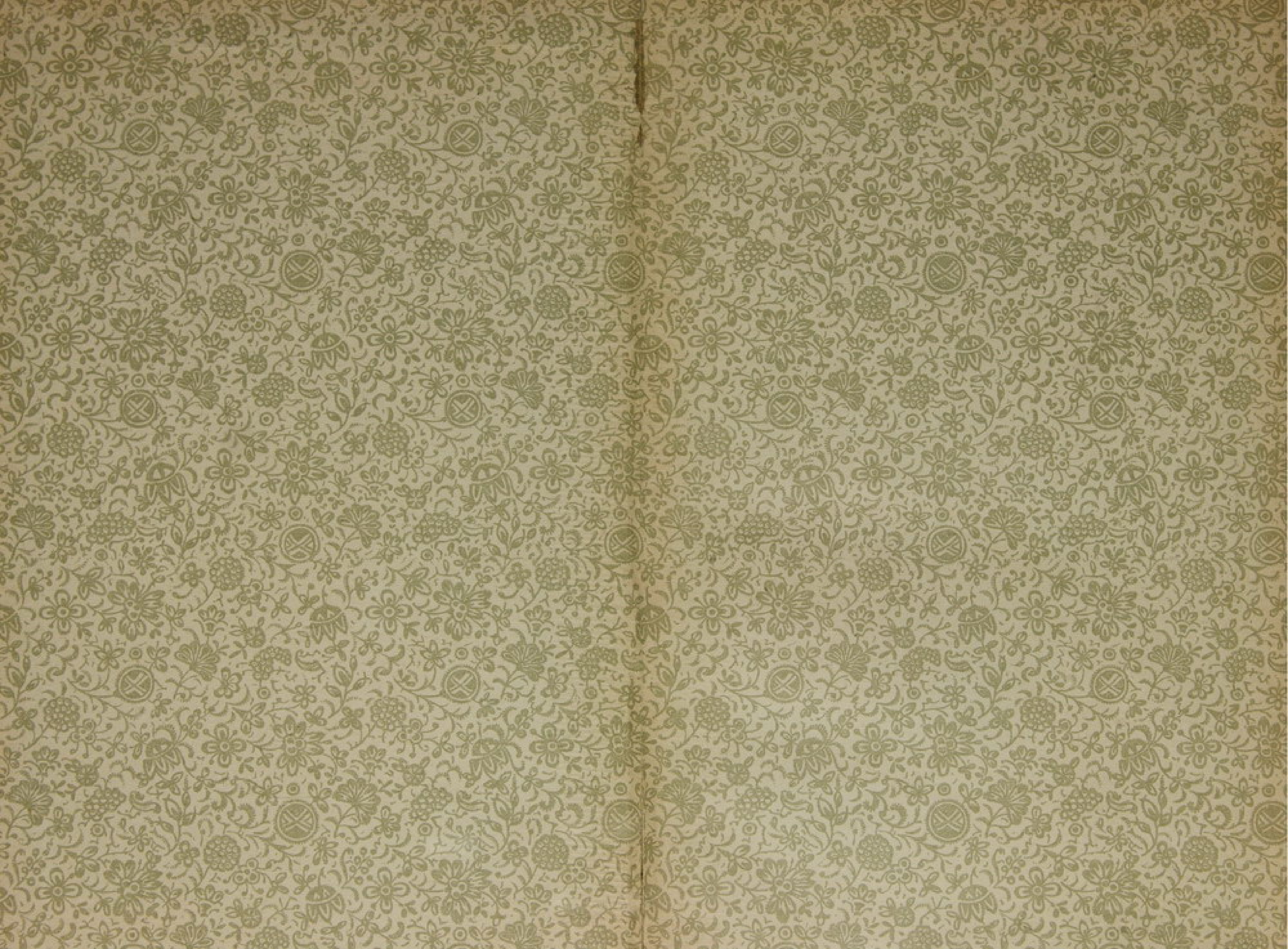

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА І ИНШИХ.

1881–1886.

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Передмова.

Думка видати листи М. Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерти під впливом того авторітету, яким у тім кружку тїшила ся особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значінє тих листів для розвою галицько-руськоі інтелїґенції. За виконанє тоі думки взяв ся найгорячійший прихильник Драгоманова в Галичині, д. М. Павлик. Його зусилям і заходам удало ся не лише зібрати з приватних рук значну скількість листів Драгоманова, але надто з паперів Драгоманова, що зберегають ся доси в Софії, видістати всю кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матеріял у руках д. Павлик уложив собі плян публїкувати листи Драгоманова в суміш з листами його кореспондентів, і то кождого кореспондента окремо, додаючи при тім поясненя і вступні студії від себе. Не хочу відмовляти тій методї вартости, та не можна закрити також її хиби. Драгоманов старанно зберігав усї адресовані до нього листи, але його кореспонденти рідко зберігали його листи, а инколи вони, хоч і збережені, лишали ся д. Павлику недоступними. Відси вийшло таке лихо, що листів Галичан, переважно пустих і не вартих друку набрала ся купа, а листів

Драгоманова мало, а інколи (от прим. у виданій недавно д. Павликом кореспонденції з пок. Т. нячкевичем) читач замісь листів Др—ва мав в руках чистісіньку воду, себто пусту, хоч шумну фразеольоґію пок. Танячкевича.

Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до инших людий через мої руки або взагалї збережених у мене (в часї їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігали ся далеко від первісного адресата) як причинок до його біоґрафії й характеристики. З огляду, що ті листи писані в першій половині 80-их років, отже найпізнїйші з них мають рівно 20 літ за собою, з огляду, що полїтичні і громадські відносини від того часу і в Росії і в Галичинї значно змінили ся і ті роки, в яких писали ся листи, враз із їх відносинами відсунули ся вже, так сказати, на віддаль історичної перспективи, я вважав зайвим заховувати всякі діскреції, якими ледви чи можуть чути себе діткненими живучі ще люди; про те, щоб кому з них могло ще тепер пошкодити те, що писав про нього Драгоманов перед 20 роками, не може, здаєть ся, бути анї мови.

Моя кореспонденція з Драгомановим розпочала ся зимою в початках 1877 р. і тягла ся до самої його смерти. В тім протязї часу бували довші перерви, та всї листи від 1877 до кінця 1881 р. пропали в трівожних роках мого кочового житя. З пізнїйших лїт заховала ся майже повна сотка; се очевидно також не комплєт, бо іноді наші листи бігали досить часто туди й назад, а Драгоманов мав звичай нераз писати листи день за днем або запізнивши ся одного дня присилати два листи в однїй конверті. До тих листів адре-

сованих до мене я додаю деякі річи, переважно також епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних ґазетах, чи окремо, тепер рідкі і не легко доступні, а потрібні, як побачить читач, для зрозуміня відносин Драгоманова до Галичан, далї т. зв. соборні посланія Драгоманова до Киян і инших Українцїв з р. 1886 і 1887, що виплили в головній части з його відносин до Галичан, кілька листів до поодиноких Українців, що приїздили до Львова для порозуміня з Драгомановим, і нарештї пару листків до Галичан (Богдана Бачинського та другого неназваного адресата), які знайшли ся між моїми паперами. Свої уваги обмежив я до minimum, не розвязував (з деякими виємками) псевдонїмів та анонїмів людий названих у листах і не пробував пояснювати всїх детальних згадок про книжки, ґазети, статї поміщені в листах; се вимагало би працї та пошукувань, на які у мене нема часу, тай не богато причинилось би до розуміня самого тексту листів, які майже скрізь і без того вповнї зрозумілі. Так само в отсїй передмові я не думаю детально розбирати змісту листів анї коментувати їх. Се все дїло будущого моноґрафіста, що захоче писати біоґрафію Драгоманова. Позволю собі лише тут, для заповненя прогалини на початку кореспонденції, подати кілька споминів про ті часи.

Михайла Драгоманова бачив я у-перве десь у початку 1886 р., коли він еміґрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тільки коротку хвилю в авдіторії Ом. Огоновського в унїверсітетї; Огоновський своїм псевдоклясичним стильом дякував йому за те, що „зволив почтити його авдіторію своєю присутністю“, а по його відходї мав Драгоманов до кружка молодїжі, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скілько бував по Росії і Европі, а таких глупих викладів як

*

у Львові, не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.

В осени 1876 р. прибули до Львова два російські еміґранти. Кузьма Лихоцкий і Ястремский, і замешкали у М. Павлика, що підчас переїзду Драгоманова через Львів найблизше зійшов ся і від тодїж кореспондував з ним. Я був раз чи два рази у них на кватирі, та десь коло Різдва почув, що обох еміґрантів, а за ними й Павлика, арестовано. Тодї я поспішив повідомити Драгоманова про се, що стало ся і передати йому деякі вісти з Київа, привезені приїзжим відтам земляком, який виїжджаючи зі Львова своїм необережним поступуванем звернув на себе увагу і мабуть став ся мимовільною причиною перших львівських арестів. Я не тямлю, чи многими листами я обміняв ся з Драгомановим у ті перші місяці нашої кореспонденції, та в липні 1877 р. мене арестували на підставі одної згадки в листі Драгоманова, адресованім не до мене, переданім через руки приїзжого польського еміґранта Котурніцкого, який привіз був із собою значну масу (не знаю, для кого призначених) книжок і пробувши два тижнї з отелї, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати Русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила поліція. Отже в однім із тих листів Драгоманов подає не то поради, не то розпорядженя, що робити руським поступовим кружкам у Віднї і в Галичинї, і між иншим згадує про мене, що я маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину та обїхати Угорьку Русь. Я був тодї на третім роцї унїверсітету, з запасом знаня мало що більшим від того, який винїс із ґімназії, бо унїверситет львівский дрімав тодї сном праведних на тзв. Brotstudium, — для поїздок чи то аґітацийних з полїтичною метою, чи хочби навіть чисто етно-

ґрафічних не мав ані підготованя, ані часу, ані засобів. Догадка прокуратора, що се очевидний слїд розгалуженої полїтичної конспірації і що Драгоманов промовляє тут як голова, що має право командувати, видала ся менї так дикою, що я навіть крім простого заперечення не міг боронити ся против неї. Мене засуджено головно на підставі того листу, який признано фактичною вказівкою на істноване серед нас тайного товариства. Се була перша і тривка завязка моєї кореспонденції з Драгомановим.

Вийшовши з тюрми зимою я почув себе мов спущеним на дно. Правда, на разї я перейшов жити до Павлика, що тодї жив у Львові зі своєю сестрою; по якімось часї до нас прилучив ся Остап Терлецький і ми жили разом усе лїто 1878 р. Я сам не мав нїякого жерела доходу і жив коштом Павлика, recte Драгоманова як співробітник „Громадського Друга". Павлик станув на тій думцї, що всї унїверситетські студії тепер нї до чого, бо посади він ані я не дістанемо. Я одначе записав ся на унїверситет і засїв до семінарійної працї про Люкіяна, а рівночасно предложив декілька розвідок і виголосив пару рефератів у психольоґічній семінарії проф. Охоровича. Та швидко я побачив, що на „Громадського Друга" слаба надїя, що серед галицько-руської суспільности панує перестрах, що нас оминають як зачовітрених наші недавнї знайомі, а ті, що хочуть мати якесь дїло з нами, дають нам рандеву десь по кутках, щоб нїхто не бачив. Я не знав, що менї робити, і звернув ся з запитом до Драгоманова, що він порадить менї. Я дістав від нього дуже розумний лист, що все те, що стало ся з нами, властиво не велике нещастє, що кара наша дуже мала супроти анальоґічних кар у Росії і зрештою я повинен дбати сам за себе.

Коли Павлик зимою 1878 р. виїхав до Женеви, я опинив ся зовсїм на леду. Якийсь час я жив на кредит у наборщика пок. Данилюка, тиняв ся по товаришах, нераз не обідаючи цїлими тижнями, і нарештї не скінчивши унїверситетського курсу виїхав на село, де мав дістати лекцію. Та по дорозї в місточку Ясенові коло Коломиї мене арестували, подержали без нїякої підстави три місяцї в тюрмі і по етапу відвезли в рідне село. Там я прожив півтора року, занятий селянською роботою, викінчив тимчасом переклад першої части Фауста і повість „Захар Беркут“ призначену на конкурс „Зорі“, розписаний Партицьким. Треба додати, що вийшовши з коломийської тюрми я почав разом з І. Белеєм видавати „Сьвіт“. Та що я переважно жив на селї, а редакційна робота і коррекҭа спадала на Белея, занятого також заробітком на щоденне удержанє (він тодї був новинкарем у Дїлї), то не диво, що „Сьвіт“ був редаґований не зовсїм добре. Драгоманов сердив ся за те, що його статю про Костомарова в ч. 1 і 2 подано без його підпису, не тільки усунув ся від дальшого співробітництва, але лаяв Сьвіта, називав його в листах „галицькою помийницею“, поки його редактор не стратив і решти охоти і не покинув виданя. Драгоманов одначе звалював вину закопаня „Сьвіта“ на мене одного і довго колов менї ним очи.

Те, що було далї, побачать читачі в листах Драгоманова до мене. Для історика лїтератури і специяльно розвою Галичини вони мало інтересні. Драгоманов на підставі особистих вражінь не міг обєктивно дивити ся на Галичан, в тім числї й на мене; в його листах тої обєктивности ще менше, ніж у його друкованих працях. Та за те цікаві ті листи для характеристики самого Драгоманова, його острого, льоґічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним еґоізмом у поводженю

з людьми, з браком вирозумілости і невинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всї рахунки.

Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публики без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тілько тепер, прочитуючи їх у цїлости, я зрозумів, як мало ті листи дали менї для розширеня мого сьвітогляду, а за те як богато важкої муки вони причинили менї. Менї видаєть ся, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсїм безцільно, бож анї для загальної справи, анї для мене самого се не принесло нїякої користи. Драгоманов поводив ся зо мною не педаґоґічно, — се я писав йому колись у однім листї з гірким почутєм, і се повтаряю тут прилюдно з таким же почутєм.

За те там, де Драгоманов свобідний від особистого упередженя, де він порушуєть ся в ширших межах ідейної діскусії і не зачіпає нелюбих йому осіб, його листи справдї можна назвати високими зразками епістольоґрафії. До таких листів належить поперед усього тзв. перший лист до Кіян, писаний з великим богацтвом арґументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та траґізмом тону, що так і хапає за серце. Певна річ, meritum того листу не зовсїм таке сильне, як його зверхня форма. Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцїнювати не зовсїм так, як їх оцїнює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делеґат громади за границю: видаванє українського журнала. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівнї европейських revue бажала мати громада,

се я знаю з уст того делеґата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеґрафічно запитував відси Драгоманова: Wie mit Journal? А щож зробив Драгоманов із того журнала? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цїнного, хоч досить односторонного змісту, але власне що до форми редаґованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механїчно злїпленими статями самого Драгоманова (до таких злїпків треба зачислити статю про школи та фелєтонове балаканє на майже 200 сторін друку пз. Украіна і центри). Та се не все. В переднїм слові до „Громади“ Драгоманов під вражінєм кружка сьвіжих знайомих анархістів-федералїстів у Женеві підпустив на власну руку їх проґрамові ідеї також у проґраму „Громади“ і сим певно не причинив ся до скріпленя звязків громади тай усього українського загалу з собою.

Так само й другий плян Драгоманова, повзятий ним на власну руку, плян, на якім головно розбили ся його зносини з київською громадою, себ то плян виданя повного і стереотипного „Кобзаря“ в Женеві, не можна признати таким простим та раціональним, як се видавало ся Драгоманову. Поперед усього при тодїшнїх церзурних обставинах у Галичинї, де суди з прінціпу конфіскували все, що приходило з женевською фірмою, було більше як певним те, що й Кобзарь Шевченка, виданий під фірмою Драгоманова, від разу зробить ся забороненим товаром не лише в Росії, але також у Галичинї, а в такім разї й друкувати і стереотипувати його нема нїякої цїли. Я по друге, як бачимо з власного признаня Драгоманова в однім далї надрукованім листї, вже при кінцї своєї працї над „Кобзарем“ він побачив, що для такої працї у нього в Женеві нема відповідного матеріялу, нема анї перводруків, анї автоґрафів, анї засобів до усталеня хроноль

ції Шевченкових творів. Може се й була причина, для чого видане Драгоманова, що по його запевненям було вже майже готове в стереотипах, так і пропало і анї одна його відбитка не появила ся в сьвіт.

Найбільше приходить ся пожалкувати того, що й третій плян Драгоманова, в якім він бачив дїло свого житя, себто видане третього тому політичних пісень укр. народа, лишив ся невиконаний, і матеріяли, яким він у своїм листї признавав таку високу вартість, і доси лежать між його паперами недоступні для дослїдників. Сказавши по правдї, другий том тих пісень (уважаючи першим томом те, що було опублїковане в Києві під фірмою Антоновича і Драгоманова) міг був переконати Драгоманова, що таку працю робити в Женеві, серед емїґрантських сварів і здалека від рідного ґрунту було майже неможливо. „Політичні піснї", видані в Женеві в двох випусках зовсїм не збудили такого ентузіязму анї серед публїки, анї в наукових кругах, який збудило було київське видане. Вбожество матеріялу і монотонність коментарія, при чім не обходило ся без явних натягань, усе те було сильним контрастом до тої певности себе та до того ентузіязму, з яким сам Драгоманов у листах говорив про свою працю. Особливо в Галичинї, де се видане — одинока з женевських публїкацій — якимось чудом не було сконфісковане, воно не зробило нїякого враженя. Тим більші надії були на третій том, що мав говорити про події на правобережній Українї, про Гайдамаччину та Коліївщину. Драгоманов працював над ним ще в Софії, та в якім станї лишила ся та його робота, сього не знаємо.

Ів. Франко.

Рік 1881.

N. 1. Лист до І. Франка, без дати[1]).

Дорогиј товаришу! Ви певне получили вже три посилки з книгами, а сими дньами получите ј четверту: Рекльу, післьа котроји піде Герцен. Чому Гр[ома]ду получили раніщче чужі, ніж своји, на те јесть усьакі резони. Першиј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандерольју, ј ја сам можу одіслати, а велику посилку запаковати тепер ја не здужају (віpите!! не мају сили в руках, шчоб віpьовочку добре зтьагнути!), а потім не розберу ја, шчо таке одньатьа дебіту в Громади, і бојусь, шчо Ваші посилки роспечатајуть перші, а потім і до других кинуть сьа. Через те шче мушу посилати через Ельпидина, котриј, јак швејцарськиј громадьанин, маје право плакати на Ваш урьад через свого консула, јак загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, котру Вам би слід було очистити в часи мітінгу јосифінського, і все думају, шчо з Вами буде так, јак було з Н[авроцьк]им, котрому принесено посилку од мене, а потім і поліціја пријшла. — Напишіть, јак дијшли ті посилки, шчо згадују, і јак посилать Вам

---

[1]) Писаний десь літом 1881 р. по виході кількох перших н-рів „Сьвіта“. Згаданий у листі портрет Максимовича був поміщений у числі Сьвіта з лютого 1882 р. Сьвіт виходив під редакцією Ів. Белея 1881—1882 р.

дальше, а матерјалу ја радиј Вам послати хоч $^1/_2$ всього, шчо в нас јесть.

Ви ж присилајте нам Сьвіта хоч по 5 прим. і окрім того посилајте в Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Парижи M. P. Lavroff, Rue S. Jacques 326 pour la Biblioheque Russe. 1 2 п. NN. пришліть мені 2 примірники, бо 1 треба дльа Кузьми, а другиј дльа мене, бо міј екз. хтось математично краде. Шче пришліть 3-ј екз. 2 N дльа бібліотеки тутешніх емігрантів. Раджу також посилати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Sławiański на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, в котрому недавно була статьтьа про Ваш гурт.

З Гоголем не знају јак і бути. Дуже мені не хочетьсьа писати, бо те, шчо ја знају, вже ја росказав в Літер. росс., великор. укр. і галицкіј і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вѣстникѣ Европы N 2., а чого не знају, то нівідки взнати тепер. Далеко охотнішче ја б почав писати історичні листи, з котрих дльа першого, про состав т. зв. Мусіјевих книг, ја остатніми часами вибірав вже матерјал. В мене думка така, шчоб показати евольуцііі в жидівській вірі, а потім в христіјанстві, то б була евольуціја религіјі, потім евольуціја власности. Перші статьті б заворушили Ваших семінаристів. А Гоголь — tritum pertritum, — та про јого ј не роскажеш тому, хто не читав јого. Про М. Вовчка довідајтесь хиба просто з Петербурга. Ја з нeју ніјаких стосунків не мају: не знају ј де вона тепер. Ја б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). Максимовича фотографіју посилају. Матерјал дльа біографіјі — брошьура Пономарьова та моја статьтьа. Остатніх біографіј довідујтесь просто з Києва, обертајучись до самих особ, або до Ільницкого. Оце зараз пошукав в своjіх закутках і не знајшов фотографіјі

Максимовича, а з усіх літераторів укр. знаjшов тілько Руданського, карточку рідку, котру Вам і посилаjу. Про Максимовича j про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичевіj; вона скорше других справитьсьа. (Адрес. Жилявская ул. собств. домъ). Окремо посилаjу літогр. Срезневского і триіпостась: Герцена, Бакуніна j Огарьова. Про Срезневського jесть в Громаді II. також jак і про Бодьанского. Портрет Б-ого був, здаjетьсьа, в „Русской Старинѣ" 1879 чи 1880 р., та тілько в мене jого нема. Просіть з Киjіва.

З поводу Ваших листів і заміток на лист П-ка і брошуру Под-ского мені не раз хотілось побалакати докладно, та боjусь, jак Ви приjмете моjі слова. Шчо далекі льуде иноді не потраплять jак слід, або j помильатьсьа, це наперед звісно, але наjліпше не пускати далеких льудеj на сцену тим, шчоб близьким на ніj бути. А Ви ж усі там дозвольали поліціjі робити з сестрами П-ка, шчо схотіли, j навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітінги львівські без усьакого слова з своjеjі сторони. По всьому, шчо звідці видно, Ваша компаніjа передала народ тепер в руки Дѣла, з чого добра не буде ні дльа кого. Тут вже сказана моjа думка j про Сьвіт, котроjі Ви питаjете. Сьвіта добриj початок літературниj, але дуже вже кружковиj, народнього і сучасного в ньому мало. Jак так буде далі, то можна боjатись, jак би Ви в Галичині не повторили Писаревшчини, котра в Россіjі шче поньатна jак послідок страху післьа долі Современника з Чернишевским, а у Вас зовсім була б жалка. Звісно, jа не стану з боку радити Вам лобом стіну розбивати, але взагалі думаjу, шчо j Ваш гурт, jак усі галицькі, вменьшуjе своjі права. Почастно шчо до Павлика jа скажу, шчо Ви таки дуже дратуjете jого таким неузгльадньуваньем jого праці, jак напр. „Гроза", або такими одпові-

даньами, јак в јого переписці з „Pracą". Чоловік вірно каже, шчо „Praca" вскакує в стариј польськиј ліс, тобто псује справу ј себе, а Ви јому одповідајете таке, шчо нічогісінько не розбереш. Вибачте на цьому всьому. А про лист[1]) скажу, шчо јак би схотіли, то б јого в три дні розіслати можно б було, так шчоб і не зоставсь.

Чи бачите Ви коли Левіцького, автора статеј про козацькі літописі? Ја јому послав через окказіју X. том Актів југозападнојі Русі в обмін за N. N. Зорі з јого працеју, але доси не получив јеjі. Посилав ја книги ј у „Зорю", зклавшись, шчо редактор јеjі не тој Партицькиј, шчо понаписував на мене свинства в Газеті шкільніј[2]). А тепер думају, шчо мабуть це тој Партицькиј, та мабуть јого дух пристав і до Левіцького.

N. 2. Лист до ред. „Pracy"[3]).

Vełyko-miśka vsenarodnisť i krajeve narodovstvo v schidnij Hałyčyni[4]).

Na vśu Hałyčynu wychodyť teper u Lvovi odna tilko ščyro-robitnyćka gazeta — „Praca". Ałe·

---

[1]) Др-в натякає тут на отвертий лист М. Павлика „до людий", виданий у Женеві і присланий на мої руки для кольпортажі, якої я не захотів узяти на себе.

[2]) В Газеті Школьній 1881 і в „Зорі" 1882 р. Партицкий помістив про Драгоманова звістки на основі заграничних публікацій (головноб рошури Черкезова), де подавано в підозріне не лише його наукову працю, але й особистий характер.

[3]) Ще в р. 1878 навязали ми з Павликом зносини з робітницькою ґазетою „Praca" у Львові, де містили популярні статейки та вакликали робітників до солїдарности й до орґанїзації. Зацікавив ся „Praca" і Др-ов, особливо в 1879 р., коли Павлик пробував у Женеві. Результатом сього зацікавленя явили ся дописи Павлика до „Pracy", та отся статя Драгоманова, що не тямлю вже, чи була друкована, та в усякім разї не була докінчена автором

[4]) Wielkomiejski internacjonalizm a prowincjalny nacjonalizm we wschodniej Galicji.

vona pysana učenoju, vysokoju polskoju movoju kotru dokładno rozumijuť sami verchy — najučeniščí lvivśki robitnyki, bo robitnyki prosti, lvivśke pospilstvo, — słuhy, drovoruby i t. d., — i hovoryť inakše i ne rozumije nijakoji, značyť i polskoji pyśmennoji (literackiej) movy. Do toho „Praca" doteper hovoryła pro żyťe zecerśkych, stolarśkych, ševśkych, kraveckych i t. i. vyščych lvivśkych robitnykiv, a j ne začepyła šče spravy najbidniščoho i najprostiščoho lvivśkoho ludu. Z oboch cych pryčyn „Praca" ne pišła i ne może pity v spid samoho navit' Lvova.

A vże koły v samim Lvovi robitnyćki verchy ne zachopyły šče robitnyćkoho spodu; koły cej spid i tut ne rozumije i ne może rozumity, do čoho jduť verchy i jich gazeta „Praca"; koły, značyt', navit' u Lvovi ne rozumijuť śa i ne zvjazani z soboju vsi robitnyki, to dateko hirše stojiť u tim kraju, v kotrim łeżyť Lviv — u schidnij Hałyčyni.

Z kraju do Lvova, a zi Lvova v kraj perechodyť vłasne tilko najbidniščyj robitnyćkyj lud, — a robitnyki, kotri majuť u Lvovi stału robotu, ti muśať sydity i praćuvaty tut raz-u-raz: koło ťażkoji praci vony dale j zabuły, ščo je navkruhy nych jakyj-tam silśkyj i małomiščanśkyj lud, ne to aby vony mohłv znaty, iak żyje toj lud, ščo vin dumaje, čoho vin choče, čoho jemu treba i t. d. Z druhoho boku ludovy tomu ni vidky dovidaty śa, do čoho jduť najperedniščí lvivśki robitnyki, raz ščo lvivśke pospilstwo jich ne rozumije, a druhe — ščo toj lud ne rozumije vże nijakoji polskoji movy, ne to takoji, jakoju pyše česna redakcija „Pracy".

Vynuvaty za ce ostatnu — hodi. Do vydavnyctva „Pracy" mohły vźatyśa tilko stali lvivśki robitnyki. Vona spravdi założena buła najperedniščymy uśuda robitnykamy — drukarśkymy, počała pysaty tak, jak hovor'at ti robitnyki, pryznačena buła 1878 r. dla samych drukariv, a potim vid

1879 r. i dla druhych stałych robitnykiv, — i narešti „Praca“ mała na dumci odyn Lviv. Zovsim naturalno, ščo tut vona zachopyła tilko tych robitnykiv, kotri hovotriat́ tak, jak vona pyše, t. j. učenoju polskoju movoju.

Odnako nezadovho „Praca“ nechoča (mimovolnie) musiła vyjty za hranyci Lvova, i tut-to vona j zrobyła svoju najbilšu, choť i ne-navmysnu pomyłku: vona pereskočyła more ukrajinśkoho abo ruśkoho ludu, ščo dałeko i šyroko rozlahłośa navkoło Lvova; počała hovoryty pro polskyj narod, hranyci kotroho duże dałeko na zachid Lvova; počała pysaty pro krakivśkych, varšavskych, narešti j pro amerykańskych robitnykiv, — a ne skazała za 1879 i 1880 rik, koły vże u Lvovi ne buło nijakoho postupovoho ukrajinśkoho vydavnyctva, pryznačenoho d l a u k r a j i n ś k o h o l u d u, — ni odnisińkoho słova pro dolu mużyctwa j robitnykiv toho kraju, v kotrim łeżyť Lviv...

Dyvno mabuť bude, koły skażemo, ščo j ce vyjšło z o v s i m n a t u r a l n o. Čomu v „Pracy“ ne pojavyłyśa dopysy z schidnoji Hałyčyny? Tomu, ščo tut na neji ne zvernuv uvahy lud, a ne zvernuv vin uvahy dla toho, ščo hovoryť po ruśki, a ne rozumije po polśki. Zovsim, značyť, naturalno, ščo na „Pracę“ zrazu zvernuły uvahu robitnyki polśkych krajiw, t. j. zachidnoji Hałyčyny (z Krakovom), rosijśkoji častyny Polšči (z Varšavoju) i pruśkoji (z Poznaniem). Ci robitnyki polśkych krajiv, perši z ne-lvivśkych počaly j pysaty do „Pracy“, a dali j sama redakcija vvażała potribnym zvertaty uvahu n a j b i l š e na tych robitnykiv, kotri hovor'ać tak, jak vona pyše, t. j. na robitnykiv polśkych krajiv. Z druhoho boku cym „Praca“ dała możnisť podumaty robitnykam polskych krajiv, ščo vona hovoryť tilko vid polskych robitnykiv, a tymčasom sama redakcija musiła potim skazaty, ščo v samim Lvovi tilko vsenarodna mova, t. j. taka, kotru vsi jakoś

rozumijuť — polśka, a ščo j tut je robitnyki — rusyny, a ščo dali na vsi boky po za Lvovom je ruśkyj narid taj ščo taka vsenarodna mova v cilij schidnij Hałyčyni — ruśka abo ukrajinśka.

Korotko skazavšy, „Praca“ j doteper najbilše hovoryť tilko pro tych robitnykiv, kotri rozumijuť po polśki, a jich, jak vidomo, mało na Ukrajini, a duže bohato tilko v ščyro polśkych krajach, tak ščo ničoho dyvnoho, koły „Praca“ najbilše pide własne v Polšču. Odnako, tak jak „Praca“, jak my vže skazały, pyše pyśmennoju, a ne prostoju, ludovoju polśkoju movoju, to j v Polšči vona ne može rozšyrytyśa mežy silśkym polśkym ludom, a musyť pity najbilše po bilšych polśkych mistach, jak Krakiv, Varšava j Poznań, taj tut vona, choť pevne j menše niž u Lvovi, musyť z povyščoji pryčyny deržatyśa samych verchiv robitnyćkych, a ne zmože pity v spid, mežy najprostiščyj polśkyj miśkyj lud.

Takym sposobom vyjšło, ščo pered čysto robitnyćkoho polśkoho ruchu vede Lviv, kotryj, jak vidomo z geografiji j etnografiji, łežyť ne v Polšči, a na Ukrajini, de vin, niby małeńka vyspa, otočenyj navkoło morem ukrajinśkoho abo ruśkoho narodu.

My ani słova ne majemo protiv zvjazku lvivśkych robitnykiv ne to z krakivśkymy, varšavśkymy, ałe j francuzkymy, anglijśkymy j amerykanśkymy robitnykamy, — odnako my nahadajemo, ščo lvivśkym robitnykam najperše treba zhovorytyśa (porozumieć się) i zvjazatyśa z tym, bez čyjeji pomočy abo choť prychylnosty vony ne zmožuť zrobyty ani odnoho kroku, t. j. z ukrajinśkym ludom, kotryj žyje na vsi boky zaraz za porohom mista Lvova, — a potim uže razom z nym vjazatyśa i z robitnyćkym narodom polśkych krajiv, bo do teper stojiť tak, ščo krajevyj robitnyćkyj ruch v odnij častyni avstrijśkoji Ukrajiny, t. j. v schidnij Hałyčyni, zostavśa, skažemo tak, — bez hołovy, t. j. bez lvivśkych robitnykiv, a lvivśki ro-

bitnyky — bez najmenšoji pidstavy, bez syły, t. j. bez zvjazku z ukrajinškym ludom.

Lvivški peredovi robitnyki ne tilko ščo samy ne zvertajuť uvahy na žyťe j potreby toho kraju, na płečach i praci kotroho zbudovanyj Lviv, ałe naviť ni vidky ne vydno, aby vony znały choť to, ščo nadrukovano vže pro ukrajinški stosunki v postupovych ukrajinškych vydańach, jak zahranyčnych, tak i krajevych. A tymčasom z davna i teper dla ukrajinškoho ludu schidnoji Hałyčyny drukujuťśa v samim Lvovi najbilše taki ričy, kotri abo zovsim vorochujut' na zahalno-luckyj postupovyj ruch chotať dobra hołovno vyščym verstvam, abo chotiły by dobra j ukrajinškomu ludovy, ta ne znajuť, ščo jemu poradyty, bo sami taki pysateli — ani ne robitnyki, ani ne prychylnyki tych dobrych dumok, kotrych deržyťśa gazeta lvivškoji robitnyćkoji polsko-ukrajinškoji vilnoji spiłky, „Praca".

Čerez use skazane povyšče i v schidnij Hałyčyni vychodť vełyka zakrutenyna (chaos), kotru, po našomu najskorše možuť rozputaty vłasne lvivški robitnyki i jich gaxeta „Praca".

My ne dumajemo, aby „Praca" mohła dobre stojaty za oboma ne-vełykomiškymy ludamy Hałyčyny, polškym i ruškym, — bo najkrašče stojaty za soboju možna tilko samomu, u svojich, miscevych gazetach, a dla ceho na provinciji teper šče nema ani ludej, ani miscevoji pidhotovy, ani sposobu, — ałe my dumajemo, ščo ne dobre dla samych lvivškych robitnykiv raz — ne rozumity, ščo robyťśa meży silškym i małomiškym ludom oboch narodiv, i druhe — ne objasnyty dokładno obom cym ludam, čoho choče lvivška robitnyćka spiłka i jeji gazeta „Praca"?

I vłasne dla toho my radymo česnij redakciji 1) pysaty pro vsi lvivški j poza-lvivški robitnyćki stosunki tak prosto j jasno (popularnie), aby „Pracu" zrozumiv i zacikavyvśa neju uveś lvivškyj robit-

nyćkyj lud i, roschoďučyś po kraju, daleko j šyroko roznosyv dumky najperedniščych lvivśkych robitnykiv. Ce vypade „Pracy“ pysaty vse taki po polski, ałe tak, jak hovoryť lvivśkyj robitnyćkyj lud (potoczną mową lwowskiego pospólstwa). Koły ž „Praca“ choče, aby jeji vid razu (bezpośrednio) rozumiv mužyćkyj i robitnyćkyj lud useho kraju ciłoji Hałyčyny, to my jij radymo sče j 2) vźaty v osnovu „Pracy“ obi krajevi ludovi movy: mazurśku i ruśku[1]. Ostatne my rozumijemo tak, aby raz u „Pracy“ korespondenciji z zachidnoji Hałyčyny buły pysani po mazurśki, a zi schidnoji po ukrajinśki, dla rusyniv (choť vidomo, łatynśkymy literamy).

Tym tilko lvivśki robitnyki pokažuť, ščo vony ne durno zvuť sebe „vilnoju spiłkoju polśkych i ruśkych robitnykiv“, ščo jim odnako dorohi oba narody Hałyčyny; tilko takym sposobom spiłka ća ne tilko ščo vychovaje v sobi učenych robitnykiv, kotri, dobre znajučy krajevi stosunki j movy, rozijduťśa kołyś po kraju j pomožuť uśudy vpor'adkuvaty (zorganizować) osibni gazety i robitnykiv, — ałe j vid razu i sama zvjažeśa micniśče z oboma ludamu i pomože jim obom lipše zhovorytyśa, bo j teper ukrajinśkyj lud lipše zrozumije

[1]) Pro tretyj narod Hałyčyny, pro žydiv, my vže skazały svoju dumku i v pyśmach do „Pracy“, z kotrych odno nadrukovane v 10. jeji N, i potim razom z dvoma inšymy ukrajinćamy, d. Drahomanovym i Lachockym, v łystku „Vid kupky socialistiv-žydiv“ (Ženeva, 15. juńa, 1880 r.), i šče dumajemo skazaty pro ce dokładniśče jak ukrajinśkomu ludovy, tak i žydivśkym robitnykam i najmytam, — a teper prosymo tilko „Pracę“ dopustyty do svojich čytateliv ti dumky, kotri roskazani v zhadanych povyšče pysanych i drukowanych łystkach. My duže były by radi, jak by počatok dla takoji praci chrystijanśkych i žydivśkych robitnykiv i učenych dały vłasne lvivśki robitnyki, i aby vony jak možna skorše mohły nazvaty sebe „Vilnoju spiłkoju polśkych, ruśkych i žydivśkych robitnykiv“ i šyryty svoji dumky razom na vsich troch žyvych movach: polśkij, ukrajinśkij i žydivśkij.

Увага М. Павлика.

mazurśku, a mazurśkyj prostu ukrajinśku besidu, niž oba vony možuť zrozumity doteperišnu učenu polśku movu „Pracy“.

Šan. redakcija bačyť, ščo my jij radymo zachopyty šyrše, vsenarodne pole, jak u samim Lvovi, tak osobłyvo v samim kraju, i radymo jij to samo, ščo davno vže roblat' pr. robitnyki v Buda-Pešti, hotri svoju gazetu vydajut' na dvoch krajevych movach: vengerskij (Népszava) i nimećkij (Arbeiter-Wochen-Chronik).[1])

Na peršyj raz my prosymo šan. redakciju „Pracy“ zrobyty tu małeńku usłuhu ludovy ukrajinśkomu v schidnij Hałyčyni — nadrukuvaty rozbir „Батькôвщины“. Gazeta ća, kotra vychodyt' u Lvovi, vłasne pryznačena dla toho ludu; my chotiłyby pokazaty jemu bezposeredno v krajevim vydavnyctvi pomyłky „Батькôвщины“, ale teper, okrim „Pracy“, v Hałyčyni nema ni-odnoji gazety, kotra by zvažyłaśa, jak kołyś 1876 r. „Druh“, nadruku-

---

[1]) Na nazvu „zahalne storonnyctvo robitnyćke v krajach vengerśkych“ vengerśka socijalistyčna partija ne zasłužyła, bo ani jeji vydavnyctva ne može tut zrozumity chto inšyj, okrim nimciv (1,898.202) i maďar (6,176.612), ani sama vona j dosy ne zvernula uvahy na inši narody Vengriji: Romuniv (2,608.1?0), Serbo-Kroativ (2,380.985), Słovakiv (1.835.334), Ukrajinciv (do 600.000), Žydiv (574.800) i Cyhan (141.560), značyť, ne zvernuła uvahu na bilše niž cilych 8 milioniv ludstva Vengriji. My odnako zovsim hodymośa z łystkom d. Drahomanova „Na uvahu socijalistam-vychodćam iz Rosiji“ (Ženeva, 15 maja, 1880 r.), ščo socijalistam krašče praćuvaty na osnovi pryrodnych hranyć: geografičnych, gospodarśkych (ekonomičnych) i narodnych, niž na osnovi ur'adovych hranyć, teperišnych (np. Rosija) i starodavnych (np. Polšča v davnych hranyćach 1772 r.). Ščo v literaturnim zhladi miž inšymy i „Rosijśka socijalno-revolucijna partija“ šče menše vid vengeiśkoji socijalistyčnoji maje prava na nazvu zahalnoji (powszechnej) v Rosiji, ce pokazano v zhadanim uže mnoju artykuli d. Drahomanova „Der kleinrussische Internationalismus“, i, pravda nešmiłyvo j nejasno, pryznano navit v „Черном Передѣлѣ“ i v nedavnij zajavi pro vydavnyctvo „Rosijśkoji socijalno-revolucijnoji Biblioteki“. *Увага М. Павлика.*

vaty sud na sebe samu, abo dopustyty do svojich čytateliv zovsim ne ti dumky, kotrych deržyt'śa redakcija, bo na ce treba okrim bezohladnoji česnoty, šče j velykoji vidvahy i lubvy do samoji tilko pravdy, jaka by vona tam ne buła, i vidky i protiv koho by vona ne jšla...

Šan. redakcija pobačyt', ščo „Батькôвщина“ robyt' jak raz inši pomyłky, niž „Praca“, — i ščo takym sposobom naša ocinka jak „Pracy“, tak „Батькôвщины“ duže tisno deržyt'śa kupy z roskazanymy povyšče dumkamy, čerez ščo i musyt' buty nadrukovana razom; a ščo jak ci tak i dalši naši dumky rivno tykajut' sprav lvivśkych robitnykiv i krajevoho, hołovno ukrajinśkoho ludu, — to my j na chvylu ne sumnivajemośa (nie wątpimy), ščo česna redakcija dopustyt' naš hołos do svojich čytateliv.

(Dali bude).

Рік 1882.

N. 3. Лист до Ів. Франка. Chemin Dancet 14, 5 Нојабрьа 1882.

Дорогиј земльаче!

Багато ја бачив сьурпрізів од галицкоji ј українськоjі нерухливости, — а такого, шчоб Вам тільки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл.[1]), котру ја написав був аж в Мају, — цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (јак і в пісні: „јак ударив мене в спину, аж ја засмiјавсьа“)! Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја jiji помішчу в ближніј Nr. Пожалуста пишіть і дальше.

Питајете Ви про Сьвіт[1]). Звісно, колиб можна було јого вдержати, то добре б, тілько треба јого до коріньа змінити. Не розумiју ја, јака нужда набивати газету манісінькими клаптиками великих статеј. Ја напр. кинув читати навіть „Борислав смiјесьа.“ Јак скінчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та опреділити собі, дльа кого ј дльа чого газета видајетьсьа, шчоб не були статьті такі случајні. Накінець, треба поділити працьу, шчоб ліпше обрабльати статьjі. Прикро бачити мајже в усіх статьтьах Сьвіта фактичні попомилки. Так можна здеморалізувати авторів і публіку.

З Pracy нічого не буде. Окрім усього

---

[1]) В. Сл. — Вольное Слово, що виходило в Женеві від серпня 1881 до мая 1883 р. під редакцією в раву Мальчинського при головнім співробітництві Драгоманова, а потім під редакцією самого Драгоманова. Мої кореспонденції (Письма изъ Галиціи) надруковані в чч. 49, 51, 54.

прочого дуже вона польська. Бојітьсьа вона вискочити з тисків польськоїі демократіїі. Польська в неїі ј мова. Польаки не мајуть і доси того, шчо вони назвали хлопоманіјеју: не вміјуть писати по мужицькому. От і Praca — польськиј Arbeiterblatt, а цеј — скорочена Augsburger, по маньері писати. Не знају, јак хто, а ја махнув на Pracę рукоју. Тут таки ј Вашоіі вини багато је; чому не підперли Павлика 3 роки назад, јак він јеіі приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Најліпше б було, јак би Ви з П-ом впјать зіјшлись.

„Сільскі Читальні“ добре діло, — та впјать, коли буде аккуратно роблене. Про штунду і козацьтво ја радиј написати. Про штунду (братська віра) ја навіть вже давно збиравсь писати. А більш нічого не обіцьују. Ја такиј заклопотаниј, шчо дај мені Ормузд сили пісні видавати, — це јесть діло мого житьтьа. (На дньах вијде 1 випуск.) Дльа того ј біографіј, шчо Вам треба, не берусь Вам достачити. А своіеіі так і не хочеть сьа писати, јак із патретом своіім лізти в льуди. Ја такого з роду не льубив, а в останні роки, не бачучи од льудеј за своју працьу (в усьакім разі шчиру) нічого, окрім лајки та шче ј клевети, — навіть мені дико думати, шчо хтось буде печатати мій патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Брокгауза: каже, шчоб автобіографіју прислати дльа 13 виданьньа Konversationslexikon, шчо 2 тижні будуть чекати. Та так і доси чекајуть! А Німцьам було б досить сухоіі хронологііі та бібліографііі. Вам би ж захотілось д у ш і, та ја ј сам не втерпів би, почав би росказувати напр. јак став ја „украіінофілом“ і шчо мене звьазало в кінець з украіінством, то було б богато казати, та може нічого слухати! Хај другим разом, коли вже треба буде.

N. 4. Листок до М. Максимяка[1]).

Вп. Д. Максимьаку.

Шановниј добродіју! Получивши Ваш лист, ја було написав Вам зараз і збирався послати гроші, та случилось зі мноју дешчо, частину котрого Вам роскаже Фр-ко, і моји посилки затримались. Простіть. Гроші ј книжки передасть Вам Фр-ко. Ја би просив Вас посилати сьуди дописі про Ваші праці (фактичні); ја јіх переробльу на московську мову і помішчу в В. Слові і вишльу за них гроші Прошу також збирати пісні, надто про громадські справи.

Напишіть мені про справу, з за котроји Ви були арестовані. Надіјусь, шчо Ви видержите екзамін і підете на университет. Тепер було б велике горе дльа Галичини, јак би тамошні соціјалісти поробились льудьми без профессіји, јак россіјські нігілісти. Ці на самому „апостолованьу“ далеко не ввіјшли. Ваш М. Др.

N. 5. Лист до Ів. Фр. 27. Дек. 1882. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче! Оце тілько шчо получив Ваш лист з дописьами ј пісньами. Дуже Вам дьакују за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре б було наперед усьакиј варјант писати на окремім паперцьу з підписом: де, коли, хто ј од кого записав. Це дуже влекшује роботу впорьад-

---

[1]) М. Максимяк, селянський син із Купнович, рудецького повіта, тоді ученик дрогобицької ґімназії, заінтересований соціялістичними ідеями, вибрав ся був у 1881 р. до Росії і був там за щось арестований та держаний звиш 6 місяців по ріжних тюрмах. Вернувши літом 1882 р. до села він відвідав мене в Нагуєвичах і написав до Д-рва лист, у якім оповідав про свої пригоди та подав декілька пісень, якими Др-в заінтересував ся. Надії Др-ва, що він видержить екзамен і поступить на університет, не справдили ся.

кування, бо тепер треба все мені так поперепи-сувати. — За дописі безмірно вдьачниј, такі вони цікаві. Ја помішчу јіх в 1-му N-рі за 1883 р. — Тепер буду одповідати на Ваш лист.

Ви невірно думајете, шчо ја з чого злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, котору при цьому ј посилају, та не зкінчив, бо на мене најшло лихо ј клопіт. Дочка маленька в мене заслабла, не опасно, але клопотно, бо разів з 3 будила мене по ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працьував коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јіздити в Берн дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збивсь зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Вашоjі дописи до слід. N-ра, то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдьа вијшло. Мојеji вини тут јесть, — та ја иноді невмінья је миј, таки ледви голову ношу через усьакі клопоти, бо ја ј ньанька дітська, і дослідач і публіцист і переводчик і кор-ректор, і редактор, і експедітор! Ну, та вже ні-чого про старе. До справ!

Посилају Вам 100 фр. — 35 [гульд.]. Вам слідује за допись 25—30 фр. Дајте Максимьакові, коли јого знајете за роботьашчого чоловіка. Решту вдержіть собі за рахунок будучих праць. Напи-шіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж за-садити за писаньньа корр. або хоч збираньаньа пісень?

Книги цими дньами пошльу. Манускріпти Ваші посилају тепер. „Німеччина" коли б обробити, то було б варт напечатати[1]). А Ботокудів радив би кинути ј уперед такого не писати. Про „Сьвіт", шчо пада тоді, коли Дѣло і Зоря јдуть в гору, писав мені ј П-к. Простіть мене, ја таки думају, шчо Ви сами (тај і братіја Ваша ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні. На шчо Ви зразу 20

[1]) Мова тут про мій переклад „Німеччини" Генріха Гайне.

діл почали писати і через те ніодного не могли обробити јак слід (всі статьї, де про Россију і рос. Украјіну згадка була, повні помилок таких, шчо аж червонієш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозаіки з шматків. Ја напр. великиј поклонник Ів. Франка јак беллетриста, кинув читати „Борислав сміјесьа“, аж поки не побачу кінцьа. Далі в Вашому Сьвіті не було ніјакоі программи, а поза Сьвітом Ви всі пустили богато опортунізму; був він і в Сьвіті, починајучи з правописі, котру не знају почому Ви не вдержали Громадського Друга. Замітьте, ја зовсім не за доктринерськиј фанатизм; ја допускају практичну, або ліпше педагогичну умірккованність початку, та не розумію опортуністичноі promiscuité. Держітесьа собі смирненько, та часто не мінајетесь з „Дѣлом“ і Зорями вже через те, шчо не знајете, куди оці підуть завтра. Через те ја з радістьу читав у Вашому листі, јакі дурниці говорить про Вас Барв-иј і јак одурив Вас П-иј. А Ви ж чого чекали? Шчоб сорока соловіјем співала??

Дуже ја розумію, шчо Вам (і братіі ј Вам І. Фр.) не легко, та держучись чисто, своєју хатоју, за молоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете своју публіку, а може ј своі гроші, а тиньајучись по Дѣлам и проституујучи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвинськими не будете.

Ја не знају, чи стане у Вас літературних сил на порьадну газету; думају, шчо ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думају, шчо коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити јому программу: І. загальносусьпільну і спеціально галицько-украјінську (сьвітова наука, політ. вольн., соціалізм; II. једність укр. в Австріі ј Россіі; приіазнь до народа польського, руминьського, до робочих жидів); хоч

самим літературним робом і хоч самоју цензурноју манероју, а проводити ту программу, шчоб хоч виробити в Галичині расу льудеј з світлоју головоју і не оппортуністів. Инакше, — не варто ј починати.

Питајете Ви про книги об Бібліји. Ја мају тепер собі за джерело біблејськоји мудрости францускіј перевод Reuss, La Bible (шість томів, коштује більш 160 фр.; ја јіјі беру, коли треба, в нашіј Société de Lecture); Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberg; Herzog, Real-Encyclopädie der prot. Theologie (јесть в мене, хоч старе виданьнье, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антиквара). У Рејса не тілько перевод најраціональнішчиј, а ј комментар і історіја кождоји книги. Јак би јого Біблију запустити між семинаристів, то була б ціла револьуціја. Та раз дорога, а в друге Ваші львівські нрави такі, шчо зараз порвуть і замотајуть книги, хто навмисне а хто з безпорьадочности. Ви можете судити об Россіји по тому N-ру Revue Politique et Littéraire, шчо ја послав торік дльа Вас Белеју вкупі з книжкою Coequerel, Des premiers transformations du Christianisme. А може не дістали? Так жаль: ја посилав, шчоб просто перевели статејку Верна (Моріса) про јевангеліја по Рејсу. Тепер пришльу шче Верна Mélanges de critique religieuse, де јесть дешчо з результатів Рејса ј јому подібних і між инчим про склад Пјатикнижжьа (по Kuenen-у, Noeldecke, Рејсу і др.). Ја радив би вам звернути увагу на M. Dunker, Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматкам, росказана жидівська історіја. Јіјі б навіть можна б було зрезьумувати в попульарну брошурку.

Добре б було, коли б Ви взьались за істор. укр. літератури і дльа цього појіхали в Київ. Ја радиј помогти Вам в цьому ділі, чим можу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі

ј т. д. Дајте мені Ваш пльан. З тим, шчоб не ділити нас, à la Рурін, ја згожујусь. В Кијів, ја думају, можете јіхать безопасно, а там звісно, найдете матерјал. А поки шчо: не могли б Ви појіхати на Угоршчину? Тепер просьба: спишіть мені всьу пісньу, котру Ви проводите в Індемнізацији (Зозуленьку), а також довідајтесь, јак вона попала в руки попів 1848 р. Це шчо в загалі та брошьура, в котрij Ви знајшли ту пісньу? Цікаво б було в загалі прослідити, шчо таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. осьвіту і поезију. Ваш М. Др.

Ја досі не мају звістки од Б-ја, чи получив він 150 фр., шчо ја послав јому на Фауста? Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьав дати на Ф. 50 фр. В-иј, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 моjіх, 100 редакцији В. Слов.). Чому мені Б-еј не присила нiјаких книг нових з Львова (вид. Просвіти ј т. и.)? Ја јого прохав посилати mit Nachnahme; він схотів ліпше, шчоб ја прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. и.) і шчоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Ја так зробив, і получив тільки 2 брошурки, мајже рік тому назад. Далі... мовчанка! Чи нема грошеј, так слав би mit Nachnahme.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не здобудеш, — через знакомих теж. Оце насилу добивсь Шекспіра Кулішевого і перше виданьньа Крашанки з Відньа.

N. 6. Лист до невідомого Галичанина, без дати, з кінця 1882 р.

Дорогиј земльаче. Дуже прошу Вас, зробіть мені јак најскорше, најскорше ось јаку справку: Гльаньте в „Зору Галицку“ 1848—1849 року і знај-

діть там стихи: 1. Ой ты Зоро Галицкая! яка жесь намъ ясна... 2. Полетѣла зозуленька і т. д. і випишіть мені јіх тексти, а також примітки редакціјі про те, шчо то за стихи, чи зложені ким, чи записані од мужиків (сьому ја не вірьу); коли сами шчо знајете про авторство сих пісень, то напишіть.

Ја об цьому прохав Фр-ка вже з два $1/2$ місьацьа, та мабудь він не дістав листу. А тепер мені так припекло, шчо не можна чекати ј дньа.

Ваш М. Драг...

Rue de Lausaune, 19.

Ішче добудьте твори Падурри і пошукајте, чи нема там чого подібного тому, шчо напечатано в пісньах Головацького т. I, 26 про Костьушка, Потоцького і Домбровського[1]).

N. 7. Лист до ред. „Зорі", без дати.

Шановні Добродіјі Редактори! Простіть, шчо непокоју Вас мојім листом, — але діло јде об громадськіј справі. Незабаром будуть везти з Парижа в Россіју труну Тургенева. При цьому поводу треба б було, шчоб украјінська печать в Галичині була достојне представлена. Простіть мене — а ја мушу сказати, шчо в некрологах напечатаних в галицько-руськіј печаті потрібноји достіјности не було: ні „Дѣло", ні „Батьковщина" не тількі не згадали, шчо Т-в на літературнім конгресі 1878 р. піддержав протест проти заборони укр. печаті і театру в Россіјі, — але навіть не сказали того, шчо Т-в переложив Марка Вовчка

---

[1]) Виписки в Зорі Гал., про які згадує сей лист, були потрібні Д-ву для праці Укр. пісні про волю селян, що появила ся аж 1887 р. в „Кіевской Старинѣ".

Нар. Оповіданньа („Новый Проломъ“ так навіть приписав Т-ву јакісь невідомі „Картины изъ русской жизни“).

Позвольте Вам порадити на далі зробити ось шчо: напишіть Ви на імја Madame Pauline Viardot, 50 Rue Douai, Paris лист, ліпше по французькому, а може по німецькому, од украјінськоји печати в Галичині і шчоб јого прочитали на церемоніји одправу труни Тургенева в Россију. Шче раз прошу простити оцеј лист. Ваш покірниј слуга М. Драгоманов[1]).

N. 8. 23. Новембра 1883. Chemin Dancet 14.

Шановниј землъаче,

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького і мij спомин про јого, — та мені ніколи стало, а то шче жінка заслабла, — шчо нема мині мочи розкладати з столів по долу старі папери і ја мушу всьу Навроччину одкласти на другиј час, а тепер тілько напишу Вам. Н-к мені вже писав, шчо він мij лист прочитав Вам. По всьому тому листу Н-ка, листу не тілько роздражненого, а грубого ј таки глупого (сердитись можна, а грубости ј глупости не то шчо не слід, а жалко, коли чоловік говорить, бо глупость хороба смішна і незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, шчо прочитав мij лист Вам. А ја по совісти не знају, чого мені соромитись за тоj лист: ја написав те, шчо *м у с и в* написати. Звісно, шчо јак би ја знав, шчо Н-к на тільки безнадіјниј зрозуміти правду против мілкоји амбіціји, то ліпше б було не писати, — так Н. сам підвів мене під помилку, написавши мені, шчо

---

[1]) Тургенев, як відомо, вмер у вересні 1883 р., на тій підставі кладу сей лист на котрийсь дальший осінній місяць тогож року.

він зрозумів і цінить теперішньу нашу розмову шче в Женеві про подібні ж речі. Ја далекиј од того, шчоб сердитись на П-ка за тој лист, а тілько мені жалко јого самого, шчо він діјшов до крају самоосліпліньа. Жалко ј за јого теперішніј стан матерјальниј, — та жалче всього, шчо він сам јого зробив собі і уперто не хотів зарані ј слухати ради, по котріј він би міг себе вберегти од того, шчоб діјти до теперішнього стану. Ја јому казав, шчо в Галичині він діјде крајньоји нужди, коли зарані сидьучи в Женеві він не привчить сьа писати по россіјському (про Галичину ј Австріју) ј по німецькому (про Россіју). Бравсьа ја помогти јому в одному і другому, пришукати редакціји і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на ні, ні, ні. В останніј раз, коли ја радив јому зостатись шче на рік в Ж., аби за цеј рік привчитись до того, шчо ја казав вишче (а тоді був шче „Порядокъ" і П-к міг заробльати корректоју В. Сл., окрім того шчо ј ја не одрікавсь јому помагати, на все мені П-к одповів, шчо він такі річі може робити тільки в Галичині. „Побачите, казав, јак робитиму"! — „Побачите, јак не робитимете", — одповідав ја. Та таки ј не можна в Галичині того робити, до чого там нема ј способів, починајучи з книжок. П-к стојав на своjому, а тепер мені пише теж саме, шчо ја јому казав. Між инчим П-к збиравсь тут писати брошьуру про штунду. Поjіхав у Монтпелье, де не написав нічого. Тут јакось зајшла про це розмова. — Ја можу написати цьу брошьуру, — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу. — Дльа таких брошьур, — кажу ја, — ліпше бути коло оціјеји мојеји шахви, де лежить Baur, Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog, Encyklop. der protest. Theologie etc., ніж коло того народу, де нема ј штунди. — Тепер П-к сам мені пише, шчо не може нічого зробити з штундоју, бо не

маје історіјі протестанства, історіјі нашоји церкви і т. д. Шчо будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ја такоји божевільно-упертоји субјективности в льудини безспорно розумноји ј доброји не бачив николи, рівно јак і такого лінивства в індівідуумі завше заньатому ділом. Усьака сістематична працьа јому смердить, а најбільш працьа дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціативи не візьме, але коли знајдеш јому таку працьу, то він јіји робить як каторжну роботу. Так було з корректою В. Сл., котру він кидав при першому случају, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, ну і виходьать безтактности, а то ј скандал, јак напр. з Подолінським, з Мальчинським, виходить таке, шчо јак собі не повертај діло, а П. напр. потратив на својіх родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: „Ја вам верну усе, шчо взьав у Вас, або через Вас“. Але це просто глупа грубість, пісьа котроји він же мусив у мене ж впјать грошеј просити (послані) — та најгірше в тому, шчо ја не можу більше ні в кого прохати грошеј на галицькі справи, в котрих бере участь П., бо мені вкажуть на попереднє ј спитајуть про результати попереднього. Особисто ја певниј, шчо П-ова працьа ј навіть розмови јого користні дльа діла, — особисто јак би ја міг, јаб П. давав довічну пенсіју. Але ја не можу переклàсти моји думки в голови другим і не можу објективно боронити П-ка, і не можу помагати јому инакше, як особисто від себе. Ја це завше робив, дільучи сьа з ним останнім, оддајучи јому навіть ті гроші, котрі одкладені на науку мојеји дочки, або на котрі ја мусив јіхати на конгрес географ. в Італіју, або на котрі ја хотів печатати своју працьу „Die Vergleich. Stud. über die Volksdichtung“ і д. п. (котра так і лежить доси). То ја казав П.: Шчо ж буде, коли в мене нічого не

буде (в мене також тільки довги), або јак і мене на сьвіті не буде? Поки час, встројујте себе, а ја Вам поможу до цього!" Все даремно. Всьакі резони розбивались об субјективну упертість П-ка. Тепер дійшло до крају. Може він в розум увіде сам. А не ввіјде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Јак не гірко мені таке говорити, але по совісти нічого другого не можу сказати післьа 5 років усьакоји возні з П-ом., котрого ја любив і на котрого покладав великі надіји.

Про Ваш Етнограф. Кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складајете, так шчо ј ваша Індіја пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не роскидајетесь Ви в своіх працьах. Простіть, кожна працьа Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, маје фактичні помилки. А за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в сістему не візьме. Моја рада булаб, на першиј раз зконцентруватись на досліді земельноји власности в Галичині і форм коопераціји, котрі виходьать з неји в пастьбі, сироварству, хліборобству ј т. и., а також всьаких форм ассоціјаціји до громадського впорьадкованьа. Сьуди б увіјшли б і Ваші досліди про шпіхлірі ј про еманципацију крестьан і т. д. Звісно, перед збором матеріјалу крајевого треба б збирати бібліотеку дльа матер. порівньачого. Де шчо про Россију ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати циркульар про цілі того кружка і розіслати јого в деjакі земско-статистичні урьади, товариства і редакціји Россіји, просьачи о присилці видань, за котрі Ви приобіцьајте присилати своји. Таку просьбу пошліть в ред. Юрид. Вѣст. в Москві, Земск. Обзора в Полтаві, Стат. листка в Харькові, Горно-заводского листка в Харкові, в статистич. комітети при Земской управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсоні,

Харькові, в Стат. комітети в Кијіві, Житомірі, Кам. Подольск. і Кишеневі, Чернигові, Нижнем, Новгороді, в Имп. Вольно Экономическое Общество в Петерб., в Имп. Русск. Географ. общ. в Петерб., в Технич. Общ. в Кијіві. Напишіть окремі листи з просьбами о раді і помочі — в Петербург П. А. Соколовскому (въ Импер. Публичн. библіотекѣ), П. Ефименку (в Харькові, в стат. ком. при земскіј Управі), А. Ө. Кистяковскому, пр. унив. в Кијіві предсідательу Кредит. общ. (ја думају, шчо кружок зајметьсьа і „обчыним правом") А. Я. Антоновичу (проф. в Кијіві, — не В. Б. Антонович), Хвед. Леонтовичу (проф. в Одессі), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургу). Максиму Ковалевскому, проф. университета в Москві, Івану Лучицкому, проф. университету в Кијіві, Зайкевичу, проф. в Харькові. Дуже б ја радив Вам поки шчо купити собі Maurer, Einleitung zur Gech. der Mark - Hof - Dorf und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München 1854, а також Мајн (по росс. Менъ), Деревенскія Общины на Востокѣ і Западѣ, тогож Древнее право, тогож Древнѣйшая исторія учрежденій. Цитују Мена по росс., бо по англ. у Вас рідко хто знаје, а по нім. здајетьсьа не все јесть переведене. Увесь Мен по росс. коштује 6 рублів: можете виписати од книжн. склада Стасьулевича (в Петер. на Васильевском Островѣ, N. 7.) Впрочім ја колись подарував всього Мена черновецькому „Союзу". Може звідти Вам дадуть на час. А ја б радив вэьати Маурера ј Мена та поділити між товаришчами, шчоб реферати поробили по черзі, то це б була классична основа дльа студіј про громади, післьа котроји счезлоб фельетонне танцьуванье по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде мајуть дуже велику звичку.

На першиј раз буде з Вас рад мојіх шчо до кружка. „Стат. Вјадомосці" ја поперессилав П-ку,

в міру јак знаходив (він позоставльав своји папери ј книги в мене ј тіпографіјі в ріжних пакунках і кутках). Посилају остатне, шчо знајшов в себе. Прикладају також по кілька екземпльарів „Писемъ Шевченка къ Бр Залескому“ і 2 екз. „Задунајськоји Січи“. Коли хочете, продајте, а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. Всі книги, шчо посилају, до тіјеји бібліотеки). Перше діло впорьадкувати ту бібліотеку, і ја певниј, шчо коли Ви понаписујете листи до всіх, що ја радив, то у Вас прибавитьсьа книг. Ја з свого боку напишу, кому міркују. А коли б Ви, покористувавшись вакацијами на Різдво, зібрали матерјал про товариства ј громадське господарство ј порьадки і думки про це народу, то склавсьа би томичок такого цінного матерјалу, котриј би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тілько в Россіјі, а ј всього ученого сьвіту, і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіјі рус. літератури, котриј Ви збирајетесь писати дльа Німців, моја думка така, шчоб не гнавшись за бібліограф. повнотоју, нальагти в ньому на те, шчо јесть најхарактернішчого в нашіј літературі, најбільш в тіј, котру писано на дијсно народніј мові. Дльа того ја б радив поділити працьу на дві нерівні части. В першіј ја б дав огльад письменства на нашіј землі в звјазку з історијеју політичноју ј культурноју в періодах: а) в Удільному (Кіјів. Володимир., Галич, Сіверщина) під впливом Византіји і під покровом церковноји мови, в) Литовському (звјазок з Вільноју) при початку вплива латинського і еманціпаціји од церковшчини, але з українським та білоруським макаронізмом 2) Польсько-козацького (з 1568 до 1709—1716) кінець Мазепи, перша рујіна Січі, кінець козацтва на правім березі, унија в Львові, розрив лівобер. Гетьманщини з Правобережноју Галичиноју, d) Возрожденіје в Россіјі

на основі козацьких споминів, в Австріjі переховуваньа в церкві, — укр. вплив, панславізм і конституціоналізм. В усіх періодах jа б нальагав на те, jак проjавльавсь народніj реалізм крізь усьаку схоластику (Слово о П. Иг., Ип. Літоп., переклади Св. Письма в XVI ст., протестанськиj елемент — в брацтвах, Апокрізіс, козацькі літописі), а також на звjазок цього реалізму і нового укр. руху з ліберальним культурним рухом в Европі. В другіj більшіj части jа б дав огльад содержаніjа літератури на нашіj народніj мові. І. Устная словесність (по программі, jаку jа виложив в передньому слові до Малор. Нар. преданій и разсказов). II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Сковороди вкльуч. III. Беллетристика і поезіjа од Котльаревського. В першім поділі треба розгльанути осібно a) Матерjал власне національниj, краjевиj, в котрому народ намальував своjе життьа j думки, b) матерjал чужиj, котриj народ переробив по своjому (пісні церковні византіjські і латинські, повістки, новели, легенди византіjські і латинські), при чому показати, як переробльував наш народ оце все, jаку ціху накладав (демократичну). Маjже те ж саме приjдетьсьа сказати j про 2-иj поділ, в котрому можна показати, jак демократизувалась школьна вірша і такиj же театр у них. В 3-му поділі треба показати, jак намальувалось життье плебса укр. в новіj свідоміj беллетристиці і поезіjі. Таким робом, думаjу, буде показана власна орігінальність нашоjі літератури, litteratura di una nazione plebea (Ви не вірно передали заголовок моjеjі праці в Rivisti Minima). В І. части показана б була боротьба національного плебеjського елементу з чужими, церковними, панськими і державними, в II саме житье нашого плебса по документам на jого мові.

Не знаjу, чи добре jа виложив свіj сістем. Не маjу часу поjаснити jого j розвити. Jа готовиj

би був це зробити з часом довше, навіть і дльа печати, јак би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочеј. — Чи не моглиб Ви мені зробити вслугу — добути мені новішчі виданьа Просвіти (календар, Про гроші; Істор. Русі і т. и.) і в загалі впорьадкувати так, шчоб ја получав регульарно виданьньа јеји. Аже ја всі своји висилају, та ј Пр. раз торік прислала книжечку з надписом: на обмін, та тілько потім нічого не висилали. Шче в Вас торік і цеј рік вијшли при Программі гімназији цікаві речі 1) Про козаків і Рудольфа II., 2) про шчось подібне. Ја того нічого не бачив, јак і „Зорі" з Вашоју повістеју. („Зорі" я ніколи не бачу). Прислав було Закл. кілька NN. з јого статеју про літописі, неповноју, в обмін на книги, котрі ја јому послав, акти. Звісно, за Программи і Зорьу треба заплатити, так ось моја просьба Вам: 1) ја колись послав 10 рублів в Księg. Polską котра мені послала непотрібну мені іст. театру Estreicher'а. Ја јији вернув, але Ks. не зхотіла вертати грошеј, а взьалась продати Estreicher'а. Певно вона собі забрала ј Estreichera і моји гроші. Ја думају, шчо це не резон вже потому, шчо Estr. не варт же 10 руб. Мусить шчо небудь од них зостатись, так чи не можна хоч Program взьати, та Kubalu, Skice Historyczne т. II. Цьу справу з Ks. P. зна Белеј. Далі прохав ја колись Белеја вислати мені mit Nachnahme Петрушевичеву церков Пантелејмона ј Огоновського Хрестоматију, — так він мені написав, шчо то богато коштуватиме, шчоб ја прислав по 10 екз. пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги. Ја послав 15 (нові Укр. П.), а потім П-ку стільки ж Пол. пісень. Получив ја Огоновського (не памјатају, од кого), а Петрушевича ні. Спитајте Белеја, јак стојіть справа з Нов. укр. П. ј політ. Пісньами, і коли јесть јака виручка, то купіть мені Зорю

за всі роки ј пренумерујтесь на 1884 р. Та пришліть мені один повниј примірник Сьвіта. Оце буде вже. Простіть, шчо довго не писав зовсім, а тепер довго писав лист (Зараз получив лист Ваш од П-ка). Жінка заслабла, лежить вже 12 день, — а тут служницьа перемінилась, нова нічого не розуміје, ја цілиј день бігају по хатах; не сьадеш і на 10 м., шчоб не одірвали. Ви мені не платіть тим же, а пишіть скоро. П-к пише, шчо наврьад Тов. Ш. збересьа всьу Геогр. Россіјі напечатати. Дурне буде! Раз, шчо в комплетному виданьу не буде більш 20 листків, а то ј менш, а в друге пора б зрозуміти, шчо в Галичині москвофільство не можна побідити ні австрорутенством, ні навіть узьким украјінофільством, а тільки показом, шчо справди таке усьа Россіја, та ліберальним погльадом на россіјські справи. A propos! дуже жалко, шчо Акад. Бр., Січ і т. и. дали перед Проломцьам в демонстраціјах з поводу Тургенева. Ја б радиј написати хоч до „Діла“ про своји стосунки до Т-ва, (в котрих було б і про мoју переписку з ним про Федьковича, про јого рольу на Париськім конгрессі 1878 р. з мојеју Littéra. Oukrt, остатні розмови з ним про драм. оперу Марусьа Богуславка, котру збирајетьсьа писати по мојому пльану Duvernoy, зьать Mmee Viardot і т. и.), та тілько ја не можу дати својеји статьті ні без подпису, ні на цензуру львівських украјнофілів (проти австріј. урьаду моја статьа нічого не матиме).

Шче раз буде! Ваш М. Др.

Кланьајусь Нагірному. Коли будете справди јіхати в Россіју, напишіть. Ја де шчо перекажу.

N. 9. Лист до І. Ф. 2. Дек. 1883.

Шановниј земльаче.

Вчора одіслав ја Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш новиј лист, а також N. 129 „Дѣла“, в котрому описаниј скандал, шчо наробили на вечері в ч. Миклошича „Буковинці“ і напечатаниј протест Січі. Ја дам Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу ј книги, ті шчо просите, і шче дејакі статистичні і др. А поки шчо ја написав замітку, котру тут посилају. Отдајте јеji до „Дѣла“ і просіть напечатати без усьаких перемін і з мојім підписом. Мимо всьаких других резонів, анонім тут неможливиј, бо Тургенів не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу Т-ва, јак міј, було б дурницеју. Одкладати діло — теж. Ваш *М. Др.*

Перегльанувши своје „Переднье Слово“[1]), ја думају, шчо було б до часу зробити з нього дејакі витьаги в „Дѣлѣ“. Особенно кінець. Поки шчо напишіть мені, јак розсходитьсьа „Марија“, серед кого, шчо говорьать і т. д.

N. 10. Картка кoресп. до І. Ф.

Chemin Dancet 14.XII., 14. 1883.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриј, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. S. Barącza (Tarnopol 1866) книжки, то списати мені јак најскорше варјант Królewna-strach — Віј Гогольа, на стр. 37, та при случају списати ј увесь показчик виданьньа. *Ваш М. Дров.*

Јеще молимсьа: перепишіть із Maly, Narodni báchorky a povĕsti (1865) N. 1. (теж. вар.

---

[1]) Мова тут про переднє слово до женевського видання Шевченкової „Марії“.

Bija); Wolf, Deutsche Hausmärchen, S. 252—262, Die Leichenfresserin; Valjavec, Narodne pripovedke 59 i 245—246.

Kulda, Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. N. 83—84, а нове 1874, не знају).

В обох цих про те, јак відьма поверта чоловіка в коньа чи скотину.

B. Nemcova, Nar. Bachorky, V, 27—40 (благородниј мертвьак).

N. 11. Лист до І. Ф. без дати, з перших днїв грудня 1883.

Шановниј земльаче,

Почав ја одповідати на Ваші запити про італіјську і французську етнограф. бібліографіју, та став у мене складатись цілиј реферат, то ја так јого ј написав. Коли хочете, то прочитајте јого в Етн. Стат. Кружку. Правда, тут јавльајетьсьа „прикльучка", шчо ја јакась заборонена персона в Австріјі. Однако, подумавши трохи, питајеш себе: хто ж власне забороньав мене, а коли ј забороньав, то шчо власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене јак folk-lorist'а? Чому, коли јак folk-lorist'-а мене може показати напр. G. Paris (трохи не легітіміст) в парижскіј Академіјі наук, то Франко не може мене показати въ Ак. Братстві? Подумавши таке ј подібне, ја зважився таки написати свіј рефератець і послати јого Вам дльа прочитаньа в Етногр. Кружку. Ја навіть думају, шчо ј з поліцејського боку навіть ліпше буде, јак Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знати муть про них, а ліпше зразу поставити своје право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішајусь послати цеј лист з прилогами.

Одповідь на другі Ваші запитанья дам через тиждень. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Др.

Книги по троху пересилатиму, в міру јак будуть готові пакети. Набралось в мене шче де шчо ј до статистики.

Шче пријшлось написати дві замітки дльа „Дѣла“. Настіјте, пожалуста, особливо, шчоб напечатали некролог Корфа і непремінно з траурними лініјами, а тој N-р, де буде напечатаниј некролог, не забудьте послати в коверті Марьѣ Александровнѣ баронессѣ Корф, Екатериносл. губерніи, Александровскаго уѣзда. Станція Благодатная. Під некрологом підпишіть моје імја, коли јого не буде в печаті (лучше не треба, хај іде од коллективности). Треба сповнити довг перед прихильним нашому ділу чоловіком. А особисто ми були з Корфом пријательами і добре прожили тут в Женеві 4 роки.

Предсѣдатель „Буковины“ и „Малая Русь“ (Дописъ). Въ 89 N. „Нового Пролома“ прочитавъ я слова д. Дудыкевича, предсѣд. „Буковины“, о тôмъ, буцимъ то „въ первый разъ“ народъ въ Галичинѣ назвавъ малымъ русскимъ народомъ король польскій Казиміръ В., ибо онъ (народъ) сталъ быти малымъ в очахъ его (короля) для того, що далъ ему покоритися“. Слова сіи показують, що предсѣдатель „Буковины“, може и „хорошій витія“, та тôлько слабый историкъ свого краю и мало ознакомленый навѣть съ учебниками, по котрымъ вчаться гимназисты в Россіи. Бо инакше ôнъ мусивъ бы знати, що за довго до покоренія Галича Казиміромъ, вже въ 1292 г. византійській литописецъ Кодинъ зве Галицко - Володимірску землю Малою Россіей (*Μικρὴ Ρωσσία*, і що вже ôтъ 1335 р. дôйшла

до нась грамота князя Юрія Володимірскаго, который зве себе Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris“. Воно конечно й Александръ Македонській герой, да зачѣмъ же стулья ломать?! сіи слова одного изъ лицъ в Ревизорѣ „Гоголя“ можемо мы нагадати д. Дудыкевичу и „Новому Пролому“. У.

Некрологъ. 14/26. Падолиста вмеръ въ Харьковѣ пôсля тяжкой хоробы баронъ Микола Александрович Корфъ, который богато потрудивсь для народного добра на Украинѣ. Покôйный выйшовъ изъ родины, котра стояла высоко въ придворному і бюрократичному кругу въ Петербурзѣ, — але волѣвъ лѣпше працювати коло народу, та на полѣ лутературнôмъ, нêжь добиватись чиновнои карьеры. Имя его стало гучно звѣснымъ въ Россіи въ першî часы появы земства, якъ чоловѣка, котрый, носячи аристократичне титло, завше выступавъ въ земствѣ и въ литературѣ за демократичнî интересы. Съ того жъ часу бар. М. Корфъ посьвятивсь особливо народнôй школѣ и выбраный членомъ ôтъ земства Александр. повѣту, Екатериносл. губ. въ краеву шкôльну раду, ôнъ бувъ однимъ изъ первыхъ закладчикôвъ въ Россіи правдивои народнои школы. Чимало написавъ ôнъ и учебникôвъ для такой школы и цѣлый пôдручникъ еѣ организаціи (Русская Нар. Школа). Не будучи самъ Украинцемъ по крови, але живучи середъ украинського народу, бар. Корфъ практикою допевнивсь о потребѣ хоть початковой науки на украйнськôй мовѣ, объ чôмъ писавъ не разъ, а найбôльшъ подрôбно въ статяхъ: Малорусская нар. школа (въ Одесск. Вѣстн.) и Этнографическій елементъ въ дѣлѣ организаціи нар. школы въ Порядкѣ), котрî увійшли въ его книгу, „Наши педагогическіе вопросы“ (Москва 1882). Съѣздъ народныхъ учите-

лѣвъ херсонской губерніи, котрый краєве земство допоручило руководити бар. Корфу, одноголосно постановивъ — прохати урядъ о дозволенє початковои науки на украинскôй мовѣ. Будучи демократомъ, бар. Корфъ бувъ такожъ и либераломъ, стоявшимъ особливо за децентрализацію и земську самоуправу. Якъ особа, бар. Корфъ дивувавъ усякого, хто знавъ его, своею невсипучою працею, котрои не кидавъ навѣть въ часи самыхъ острыхъ приступôвъ тяжкои хоробы, котра мучила ёго въ останыхъ сѣмъ вôсѣмъ рокôвъ. Втрата такого робôтника, въ лѣтахъ ще не старыхъ (покôйный не мавъ ще 50 рокôвъ) есть правдиве горе для усієй Россіи, а надто для Украины[1]).

N. 12. 18 Дек. 1883. Вечір. Chemin Dancet. 14.

Шановниј земльаче,

Оце вчора получив Вашу посилку, а сьогодні наготовив Вам два пакети книг, шчо Ви прохали, і дльа Масльака. Од останьнього ја, скільки памјатају, нијакого листу не получив, а то б зараз послав јому книги хоч би вже дльа того, шчоб влекшити склад. Ні, — без шуток, — мабуть лист М. де зачинивсь. Спитајте, коли він мені писав?

З Вашоји посилки переглььанув ја „Зорю“. Дуже жалко, шчо нема II-го річника. Не вже не можна здобути? То чому не прислали, коли вже знајшлась ласка, — і рочник 1883, окрім кількох NN, та ј то неповних? В році 1882 дуже мене потішив витьаг з брошьури Черкезова.

---

[1]) До сего листу був долучений в датою 2 дек. 1883 реферат „З італьјанськоји і французькоји літератури про народньу словесность (Одповідь д. Ів. Франкові)“, якого копію я передав до збірного видања розвідок Драгоманова.

Треба Вам сказати, шчо ја брошьури не читав: так случилось, шчо ја получив јіјі за кілька годин јак мав вијіхати в Париж, — то ј перегльанув тільки кінець, — а в Парижі всьакиј „росс. социаліст“ побачивши мене починав розмову з замітки, шчо він не солідарниј з брошьурою, — то в мене ј надто одпала охота читати, бо ја зовсім не спосібен читати особисті речі, де нема принципа, — все рівно хвалебні, јак і лајку. Так ја пријіхавши до дому і не знајшовши там брошьури, — хтось узьав — вже за неју і не дошукувавсь. Так ось два витьаги, шчо Партицкиј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець-украінофіл“, солідаризујучись з брошьурoју, од котроjі одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукована на кошт набатчиків, то б то генерала Врубльовского. Попав надто виписавши про мене тираду власне „Набата“, котриј перше хвалив мене, підлешчувавсь, шчоб ја взьав в јому редакціју, а став нападатись на мене власне з того часу, јак ја не згодивсь на предложенье Турского ј Врубльовского обмошенничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувсь од простьаганьа руки сојуза з п. Вр—ським і написав, шчо Польаки такі ж до Русинів в Галичині, јак Москва дльа них в Польшчі! Нехај би вже Парт. був прав, шчо не знав, шчо таке Черкезов навіть в очах самих Россіјан (в мене јесть листи Ч—ва, в котрих він за кілька тижнів до того, јак ја јому сказав, шчо з таким дурнем не знајусь, — писав мені діаметрально противне тому, шчо напечатав). В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, шчо Ч—в читав мoју рукопись Йстор. П. і пр. (це те, котре споминајетьсьа в краківськім процессі Мендельзона і К°), хвалив јеjі ј навіть прибирав мені деjакі тиради з „Впереду“, котрі ја пропустив. А вже шчо таке „Набат“ і те, шчо мене в першиј раз вилајано

в ньому власне за те, шчо ја сказав слова (Внутр. рабство и война за освобожденіе) за Галичан, — те б уже мусив знати галицькиј народовець, а надто коли почав про такі речі писати. Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дѣломъ". Очевидно воно не буде печатати мојеји замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені міј орігінал назад. Сховају на памјать мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірьать, шчоб була така партіја, котра б не пустила в свого противника такоју кулькоју. Пришліть також і міј рефератець до Етногр. Кружка. Ја вам виразно писав, шчо не хочу мати з ним стосунків під маскоју ј псевдонімом. (Бо тепер вже ј у „Вѣстникѣ Нар. Воли" Украјінець појавивсь, так шчо чого доброго Плошчанскиј скаже, шчо в „Кружок" дінамітчик росс. пише!). „Етн. Кружок" волен терпіти, шчоб „Дѣло" јого на посміх виставльало јакимсь страусом, котриј дума сховатись (з чим? тим, шчо не назива автора книжки, котриј пропечатаниј на ніј), та ја сам добровольно в пута лізти, ні робити з себе шута не хочу, бо ј права на те, јак льудина, не мају. Правду сказавши, отпала в мене охота говорити і про самиј Кружок, в котрому, јак бачу, вже вспіло загніздитись звичајне народовське політікуваньньа, — та вже чисто по інерціји буду вести до кінцьа розмову про те, про шчо почали ми. З „Дѣла" ја бачу, шчо предположені Кружком досліди зовсім не тичать сьа того власне, про шчо писав ја ј на шчо, писали Ви, згодивсь Кружок. В „табельках" по „Дѣлу" нема нічого про спілки праці і про громади. Звісно ј те, про шчо „табельки", цікаво, — та се зовсім друга річ. Ја все таки радив би не кидати тих річеј, про котрі ја писав, бо певниј, шчо на них, окрім усього иншого, Кружок зискав би собі пошану в усьому вченому світу.

Ассоціація з громадами, мала індустріја (те шчо в Россіјі звучить „кустарная промышленность") і звичајеве народне право — на цих трьох коніх добре б вијіхав Кружок в льуде, та ј самі члени јого розбивали б на них схоластику. В усьакім разі безпремінно Вам треба здобути собі виданьньа тих комитетів в Россіјі, котрі займајуть сьа цими річами, вже за дльа того одного, шчо в тих виданьах масса матерјалу про Украјіну ј багата бібліографіја. Ја од себе хотів був послати Вам „Матерьалы объ артеляхъ", та чи не взьав јіх Павлик (він користувавсь ними дльа својеји праці про спілки на Украјіні; спитајте јого про це та ј про Васильчикова Землевладѣніе и Земледѣліе). Ја мају надіју здобути Вам де шчо по всіх отділах, та все таки радив би Вам написати самим до 1) Коммисіи по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи при Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Министерствѣ Финансовъ в Петербургѣ. 2) Шчоб вислали Вам „Труды Коммиссіи", 2) в Комитетъ о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышленныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Сельскаго хозяйства и 3) въ С.-Петербурское отдѣленіе Комитета — шчоб вислали своји отчеты и другі виданьньа, а також Сборникъ матеріаловъ объ артеляхъ въ Россіи. 4) в Центральный Статистическій Комитетъ при Министерствѣ внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., шчоб прислали Статистич. Временникъ і др. виданьньа. Замічу, шчо кијівськиј проф. Антонович, до котрого ја радив Вам обернутись, не јесть Вл. Бон. А-ич (цеј само собоју), а другиј А. Я. Антонович; він не без сукин-синства (тепер. ред. Кіевлянина), та працьував над крест. товариствами. Про звичајеве право Вам најбільше поміг би Кистьаковскиј пр. в Кијіві, јак би взьавсь до того, — та Ефименко. Вони б могли повпливати на Петерб.

Географ. товариство, котреб веслало Вам свої виданьньа по цьому ділу (хоч би VIII т. Записокъ по Отдѣленію Этнографіи). Коли б же в Вас знајшовсь чоловік, котриј схотів би стати хоч до прелімінарних студиј в усьому ділі, то ја б міг јому прислати на час:

1) Bogišić, Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie. Paris, Larose 1879. 2) Кистяковскій, Программа для собир. свѣденій объ обычномъ правѣ (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіјі јесть украјінська наука, бо ј в Археол. изд. јеjі заніс Ефименко).

3) Оршанскаго Изслѣд. по русскому праву обычному и брачному. Петерб. 1879 (2 рубл.). 4) Зарудного Законы и жизнь. Итоги изслѣд. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874 1 р.). По цим двом можна показати, на скільки писане право не заходитьсьа з звичајевим і в чім остатньє часто розумнішче. Статьја Оршанского Нар. судъ и Нар. право — капітальна штука, навіть дльа Европи. 5) Чубинського, Матерјали т. VI (мабуть у Вас јесть) — најновішче про звичајеве право власне на Украјіні.

В суммі могла б вијти добра студіја дльа початку. Тільки, позвольу ја собі сказати, треба Кружку раз на завше розірвати з дуже вкорінившимсьа в Галичині звичајем — скакати поверхом роботи і вдовольньатись фразами та бібліографіјеју, — а також політіканським лицемірством та підлажуваньньем сьа під тенденцијні авторітетики і т. и. Працьа — так працьа; — наука так наука! Доси, јак собі хочете, не видно в Кружку ні того ні другого.

Шчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хиба хто вже дуже, дуже вчениј візьметь сьа. Приповідки најбільш інтернаціональниј елемент, такиј інтернаціональ-

нвј (шче більш, може ніж казки), шчо ја з перельаку перед великоју працеју кинув заниматись ними. Дльа того ј не можу Вам дати новоји бібліографиији јіх. Великоруські збірки: Снегиревъ, Русскіе в пословицах (наврьад, чи купиш де тепер), Даля, Послов. Р. народа (можно купити), білоруські Носовича. Знају ја також діло Ida Düringsfeld, Sprichwörter (чи јакось так), в котрому зрівньані пословиці німецьких і романських народів і по части славјанских. Передивльавсь ја колись і Čelakovsky, Mudroslovi narodu slovanskeho v přislovich. Так јак багато пословиць латиньських перејшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно загльанути до Vannucci, Proverbi latini comparati, etc. От і все, шчо можу сказати про це діло.

Рік 1884.

N. 13. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Avr I-er. 12 Апр. 1884.

Шановниј земльаче,

Давно вже нема од Вас звістки! Ја, получивши Ваш лист шче об Різдві, зараз же почав Вам писати довге посланіје про справи Етногр. Кружка ј. т. и. Та прочитавши NN. до 3 „Дѣла“ задержав одсилати посланіје те бачучи, шчо воно не до діла, — а так став ждати од Вас звістки про те, чому не печатајеть сьа лист Тургенева в Дѣлѣ, — та ј доси не дождавсь. З мого старого листа посилају Вам тілько те, шчо одповіда на Ваші питаньа про пословиці. З увагами ж по своіј ініціативі задержујусь, бо бачу, шчо вони до кружка не пристануть і Вам би прийшлось замазувать те провальльа, јаке јесть між мојіми бажаньньами до Кружка і јого настројем такими втішками, јакі Ви мені написали про моіі проекти досліджуваньньа економичних спілок ј громадського господарства в Галичині, — шчо, мовльав, увіјде в программу про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увіјти? Дуже мене вдивовало прочитати в протоколах кружка про реферат јакогось „Украјінцьа“. Ја Вас највиразніјше прохав давати міј реферат тільки тоді, коли можна буде јого дати під мојім власним іменем, а Ви мојеіі просьби не вважили. Ја криjусь під псевдонім в Россіјі, тај то мені прикро, але шчоб шче в конституц.

державі під псевдонимами ходити, то спасибі! Ја на це безусловно не згожујусь і прошу Вас прислати мені мій реферат назад, а в Кружку сказати, шчо Ви передали мій реферат без мојеји волі. Ја не згожујусь по волі попирати львівську політичну мораль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна јак документ, свідоцтво про мудрість львівських народовців, без котрого льуде не повірьать, шчо була колись така партіја, котра не вжила такого оружьжьа на своју користь, јак лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але ја мушу прибавити тут шче один вираз дуже гірких чувств з поводу того, шчо Ви мені не прислали не тілько тих книг, про јакі ја прохав Вас, се ј. тих, котрі сами обіцьали. Писали Ви, шчо посилајете брошьури нові просьвітьські, ј Ваші, Зорьу за 1883 і будете висилати за 1884 р. Ја дістав тілько Зорі 1883 г. NN. 19, 20 і 22. За 1884 р. нічого. Брошьур Р. Заклінського нема, просвітських нічого. Ја ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручатьсьа з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взьав, шчо з книг виручено 50 зр. і отдані од јакогось Украјінцьа на виданьньа Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити ренськвх з 10, шчоб прислати нашіј колоніји книги, котрі јіј потрібно. Просте, здајетьсьа, це діло, влагодити обмін виданьньа між Львовјанами ј Женевцьами — так і того не можна добитись. Ми своји виданьньа посилајемо, а од Львова дістајемо тілько клевети Барвинських та Партицьких і навіть проби получати львівські виданьньа за својіж гроші кінчајутьсьа дурницеју ось вже третиј, коли не пјатиј раз! А книгарі тутешні не берутьсьа добувати книг львівських торговоју до-

рогоју, — ось тут і працьуј дльа матери-Руси, про котру там у Вас так усї побивајутьсьа!

Посилају дльа кружка кілька книг.

Ваш М. Др.

Знајете Ви, шчо в Magazin f. d. Litteratur des Auslands 1883, N. 34 переведено Кавказ Шевченка Вікторомъ Umlauft von Frankwell? Зараз получив N. 4 Извѣстій Слав. Благотвор. Общества в Петербургѣ, а в ньому статьју проф. Вл. Ламанского, „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время". Між инчими там викладајетьсьа программа „австрійскаго панславизма", ворожого Россіјі, — а в цьу програму поставльајетьсьа отбудованьньа Историчної Польщчі. „Возстанетъ изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польское Литовское Королевство. Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Кулішъ и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильно и Кіевъ съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою, возымѣютъ право и обязанность войти в ту будушую австрійско-славянскую Федерацію".

Чи не перепечатав би Партицькиј цих слів в „Зорі"? Слід би було в рьад з рецензіјеју на „Marіју" ј витьагами з Черкезова.

„Mélusine" просьать мене розіслати пробниј N-р звісним фолькльористам. Просьать корреспонденціј. Ја буду писати.

Оце пријшов до мене Вовк і побачивши „Зорю" нагадав, шчо хотів би туди передати орігінал оповіданьньа Запорожцьа Коломіјцьа, з котрого переклад був в К. Стар. В мене теж јесть масса етнограф. матерјалу. Так ніодин поважајушчиј себе Украјінець не зхоче мати діло з такими редакціјами, јак „Дѣла" або „Зорі". Ог тобі ј безцензурна Галичина!

N. 14. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14. 25 Apr. 1884.

Шановниј Земльаче,

Вчора получив ја Ваш лист. Будемо говорити јак најобјективнішче, але на прьамки. Треба Вам сказати перш усього, шчо лист свіј ја писав не зовсім з власноjі ініціативи, а ј за радоју тутешних земльаків. Треба коли небудь впорьадкувати відносини нашоjі колоніjі з Львовјанами і по части з Вашим кружком. Між нами је не тілько особисті відносини, а ј обовјазкові, так сказати служебні. От переглььадајучи не малиј вже срок, від коли ми сидимо тут (не зовсім з власноjі волі, а ј јак послані сьуди на свого роду војацку службу), ми по чистіј совісти можемо сказати, шчо своjі обовјазки перед Львовјанами сповньајемо, а взаjемни не бачимо. Сповньајемо ми своjі обовјазки навіть перед „народовцьами“, посилаючи напр. всі наші виданьньа в jіх товариства (скажуть може, шчо тим товариствам не треба наших видань — так на це ја скажу, шчо матерјалів, котрі ми видајемо, не може не бути треба, а далі јдуть і такі речі, јак „Воли“, котрих і самі народовці мусили хвалити — через 3 роки по виданьньу, — јак Кобзарь, або хоч би ј Вовкові праці про Січ і т. и.), і навіть пишучи на різних мовах про працьу народовців, хоч ми ј не в усьому з ними згожујемось (вказују на моју статьтьу в Rivista Minima, в Петербурському „Дѣлѣ“, з котрого зроблено за моjім заходом статьтьу в Augsb. Allg. Zeitung „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer“, шчо перевело собі ј львівське „Дѣло“ воспітого Вами ј Белејем Барвінського, тілько подлим способом викинувши конець). Јак же поступајуть з нами народовці?

Виданьньа jіх ми мусимо вилирати з страшними вилами (бо через книгарів jіх не доста-

неш); шчоб подати звістку галицькіј публиці про наші книги, ми мусимо посилати платну објаву в „Дѣло“; дльа всьакого Купчанка јесть місце в Науці і Штуці „Дѣла“, а дльа наших книг нема навіть дльа Політичних пісень, або ј Шевченка. Мало того, нема такој: подлости, котруб не приписав нам Барвінськиј або Партицкиј, — не кажу вже Плошчанськиј, котриј теж не сьмів би так брехати на нас (і значить на тих, котрі послали нас і перед котрими иноді на задні лапки становльатьсьа ј Ваші народовці). Колиб хто небудь хоть објективно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькіј публиці, шчо таке справді ми думајемо і робимо. — Ви спорите, шчо ј не хвалите народовців, та тільки за них одповідати не можете. Не зовсім так з тіјі пори, јак Ви та Белеј панигирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, јак стали сотрудниками „Дѣла“ та Зорі. І ми до Каткова і до Піхно в сотрудники не поступајемо. Прибавльу, шчо остатніми часами сотрудництво Ваше, Белеја, Навроцького ј др. в народовських орґанах на стілько обширне, шчо Ви всі дійсно показујете себе силоју, з котројуб мусили рахуватись старші народовці, јак би Ви сами себе вишче поцінували ј ставили јім своји умови. А Ви дајете на собі вjіздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорьать проти Ваших власних сојузників, — а головнішче, терпите, шчо діло, котре очевидно дорожче дльа Вас, ведетьсьа в болото, та шче помагајете принижуватись і без того невисокому урівньу своједі інтеллігенціјі, підпирајете примірои својім опортунізм, близькиј до ренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонаміреним оппортунізмом, бо в Вас в руках була возможність зробити своју напр. „Зорю“ в „Сьвіті“, так Ви зарізали цеј „Сьвіт“ з першого же N-ра безпрінцип-

ностьу, компроміссами, нешчиростьу до товаришчів, јак напр. до Павлика, — а потім поверховностьу і урививчатостьу праці, массами помилок і т. п. А потім Вам прийшлось підпирати својеју працеју Партицького і Ви думаєте, цього льуде не бачать! Ја то мовчав, шчоб не розходитись, та льуде бачили ј не мовчать, і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонујете.

Перехожу по части до точок, про котрі Ви пишете в својіј одповіді на мij лист. Ја нiјак не згоджујусь з Вашоју теорiјеју, шчо коли Ви передали мојy замітку є листом Тургенева до ред. „Дѣла“, то по тому всьа Ваша роль і скінчена. Мені часто трапльајетьсьа передавати чужі статьті навіть з Женеви до Петербурга, навіть знакомих мені льудеj, та ј то ја вважају обовјазком просто літературного братства звістити автора об тім, шчо рішила редакціја, нагадати редакцiјi, јак довго не одповіда, појаснити јij працьу, стан автора і т п. А миж з Вами брати не тільки загальні літературні, а ј спеціально літературні, а окрім того хиба ж Ви самі не бачите, јаку вартість для Вашого діла маје лист Тургенева? І Ви можете бути спокiјним, бачучи, шчо „для јакихось то причин“ редакціја „Дѣла“ не печатаје листу“ і навіть тепер на мојy просьбу одібрати мij орiгінал в редакцiјi одповідали мені, шчо Ви „готові мені переслати јего, колиб Вам удалось јого видобути“! Про реферат з јого наслідками треба сказати теж саме, та шче додам, шчо Ви зовсім помильајетесь, коли кажете, шчо ја „пересилајучи јого, ні об чім не згадував“. Ја Вам виразно ј навіть довго написав, шчо ја передају реферат кружкові тільки тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстрацiјеју, шчо кружок признаје за собоју права хоч в наукових справах зноситись з усьаким еретиком, — si no, no! Кружок міг так мені сказати, јак колись Манди-

чевськиј: відчепітьсьа од нас! і коли так не сказав, то мусив не позволити „Дѣлу“ обернути свого референта в јакусь простітутку, з котроју можна потанцьувати, тільки надівши на неји маску. (Про скілько небудь суріознији поліцејскиј резон тут і розмови бути не може!) А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге і у третье. А коли кружок стерпів, с. ј. розділив з Дѣлом одвічальніссть за пакость, то Ви мусили кружок заставити поступать по джентльменському, бо Ви провели з собоју на львівськиј бал женевську даму і мусите бути јеји рицарем.

Про книги ја тепер не стану вперативсь, шчо ја писав Вам так виразно ј подрібно, јак про реферат, тількиж ја думају, шчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукціју про те, чого мені (нам) треба і јак поступати. Ја прохав у Вас дејаких книг і прохав довідатись у Белеја, шчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав јому, по јого ж проекту, шчоб з продажу јіх мені купили книг, котрі ја в јого (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., шчо мовльав, книги десь розіјшлись по льудіх (чудесна одповідь чоловіка, котриј попрохав книг на продаж), і за тим мајучи в руках нові книги, не повернули части јіх вартости на те, шчоб добути мені (нам) трьох-чотирьох брошьурок, котрі можна здобути в Ставропігіјі, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котріј сами пишете! До того Ви написали мені, шчо посилају, мовльав, те ј те (Заклиньського, Просьвіту, Зорьу) — та ј не прислали ј не написали з місьацьа, шчо ј од чого не посилајете. А шче до того читајемо ми в „Дѣлѣ“, шчо наш союзник Франко видав три брушьурки, не считајучи праць в „Зорѣ“, — а тих брошьурок дасть біг у нас. Думајете, це добре вплива на скріпленьньа солідарности? Про напрьа-

мок праць Етн. Кружка може ја поспішивсь сказати свіј суд і може ја не зовсім Вас зрозумів. Тількиж зостајетьсьа ј післьа Ваших слів правдоју ось шчо: Ви в мене спитали уваги про працьу Кружка; ја написав план праці про живі потреби народні, цікаві ј з наукового боку; Ви похвалили пльан і сказали, шчо частина јого увіјде в таблиці ј т. и. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввіјшло. Та ј в загалі всі реферати кружка јдуть без усьакого плану та до того добра дольа јіх зовсім случајні, а дејакі зовсім шарлатанські, јак видно навіть і з резьуме. Чи не правиј же ја був сказати, шчо Кружок поверта на звичајне украјнофільсько - галицьке пѣнкоснимательство? Окрім Вас ја не знају з кружковців нікого, може там јесть льуде шчирі ј дотепні і тим більш жаль јіх, коли вони почнуть іти дорогоју старших народовців (або ј середніх, оттаких јак М. Подолінськиј, шчо намолов з три короба вовни, а з пјать фактичних помилок в двох тілько фельјетонах „Дѣла") і в політичному ј у науковому напрьамку. Чи сердитесь, чи ні, а ј Вам ја скажу, шчо Ви б більше послужили ј ділу ј кружку, ј самому собі, јак би поважнішче обходились з својіми працьами, — не такі вже ріжнородні сьужети зачіпали та ліпшеб јіх обробльували. Про реферати ја не можу говорити, бо не бачу јіх, а к „Сьвіті", а то ј в Зорі віодноји статьті Вашоји ја не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з таланом! Ну, та це тільки так к слову прријшлось, — а головна ціль усього листу поставити питаньньа наших федеральних обовјазків на чистоту: „дружба дружбоју, а служба службоју", јак говорьать москалі, — і „коли служить, так служить!"

Mélusine ја послав Вам зовсім не з тим, шчоб Ви на неји абовірувались, а шче менше, шчоб вона конкурувала з Kosmos. Кожне виданьнье

маје своју вартість. „Mélusine“ ја добуду Вам безплатно, јак сотрудник онојі. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серіју переводів казок і легенд з дејакими увагами, а Вас попрошу переслати мені звістки про статьті, котрі будуть показуватьсьа по folklore в Галичині, польські і нашу.

Ваш М. Др.

Про Навроцького скажу, шчо не дільу Ваших надіј на те, шчо јого твори дадуть Вам гроші. Напроти, ліпше б було на кошти виданьньа де шчо в бібліотеку купити, а статьті Навроцького можна ј в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографіја бојусь чи вијде доладна, јак з Н-ого теж свјатого будуть ліпить, јак з Барв-ого або навіть з Качковського або Лавровського. А по чистіј совісти, јакиј же він свьатиј був, Н иј? Добриј чоловік, але без усьакіји ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Просвіта з тов. Шевченка не згожујетьсьа печатати перекладу Рекльу всього тома про всьу Россіју, бо кажуть, шчо це буде вода на млин москвофілів! Не вже таку дурницьу може виговорити рот льудськиј? Так це ј Рекльу вијде москвофіл? Першим наслідком перекладу всього Рекльу було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россіјські народи, јакі читајемо в Дѣлѣ, а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньньа Россіјі. Та шчо ј казати! Скажіть хоть Нагірному, јак може терпіти, шчоб јого товаришчі по комітету такі дурости говорили; він же чоловік з головою ј бачив світа!

N. 15. Лист до 1. Фр. 1 Мај 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та ј бојавсь послати; все думав:

а може ја неправиј, може тільки пошкоджу листом і ділові, ј собі, тоб то приjазним стосункам до добрих льудеј? А тут приjшла Ваша посилка, а далі ј лист Ваш. Рішив ја послати таки свіј лист, бо справді, писав ја јого шчиро, хоч може здалека ј помильајусь де в чому. На Ваші слова об тім, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо ј требовательно, ја скажу, шчо спокіјно мені тепер трудненько дивитись на них, бо ја по правді можу сказати, јак тој јамшчик в Горбунова: „шеснадцять лѣтъ, — и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидајусь). Ось јак надрукујуть біографіју Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме розмовльали, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Ја, јіј богу, не перфекціоніст і можу вдовольньатись малим, спокіјно чекати Августа, шчоб покуштувати јаблук, готов навіть вмерти в Мају, не бачивши навіть пупјанків тих јаблук, а тілько завітки, навіть листьа, — та колиб тільки бачити певно, шчо по листьу жди јаблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то ј горе моје, шчо 16 літ, — і все чекајеш јаблук, котрі навіть обіцьајуть тобі, а дивись: верба! І јіј же ти богу, — најменше мене болить, шчо та верба власне мене по лиці мазне, а на шчо вона росте, та шче иноді за јаблуко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на сьвіті жити, та шче ј розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашіј землі (почастно в Галичині), котрі б: а) не крутили прінціпами ј льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи, і Ь) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працьу. А при цьому хај вони будуть несмілі, нескорі ј т. и. Це все можна стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно, до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада? Покажіть, хто береться до діла сурьозно,

хоч би ј не спроста? Ні по „Дѣлу“ ј „Батькôвщинѣ“, ні по Кружку ја цього не бачу. Нічого казати, шчо все виходить од бідности і слабости. Скільки то тепер напр. переводитьсьа на всі Н. Проломи, Дѣла, бібліотеки најзнак. писателів — а на вішчо? Ось здајетьсьа, шчо б за трудність була хоч „бібліотеку“ налагодити, а шчо таке переводьать в ніј? Так і згадујеш бајку Крилова про Цвіркунів (сверчка): „еще хозяева въ него (въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказује хоч напр. теми праць Етногр. Кружка? Чому напр. в Кружку нема Павлика, чому не читајутьсьа јого реферати про спілки на Украјіні, чому не підбирајутьсьа факти подібні про Галичину? Чи дурне оце все, не потрібне, або чи за це голову одріжуть, або навіть в тьурму посадьать і т. д. і .т. д.? Буду чекати од Вас одповіді на ці питаньньа, а поки шчо зупиньусь на Кружку. Јак собі хочете, а ја настојују на тому, шчоб Кружок проштудирував Мена і Ф. Маурера та концентрувавсь на вислідах гром. житьтьа ј права в Галичині. До остатнього посилају Вам на час, а не на власність: 1) Богишича ј Кистьаковського (хај хто зробить хоть бібліографічні реферати про те, шчо писано в Россіјі про звичајеве право і скілько Украјінці винні в науці про нього ј 2) Ефименкову і Оршанського (хај хто зробить реферат про „трудовое начало“ ј інтерес звичајевого права в близьких до нас сторонах). Јак не треба буде цих книг, — верніть јіх мені. — Шчоб скінчити поки з Кружком, спитају: не вже нічого не получили навіть од Кістьаковського з Кијіва? Скажу, шчо на дньах појіде в Россіју один міј знакомиј економіст, то ја јого попрошу, шчоб спеціально взьавсь позбирати дльа Вас де шчо.

Про лист Тургенева скажу, шчо тепер вже пројшла горьача пора (спасибі „Дѣлу“), а окрім того ја в „Зорі“ не можу нічого печатати, поки редактор јіјі Партицькиј, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, шчо він написав проти мојеји особистоји чести в Газ. Школьніј і в Зорі. Не довірьајучи самому собі, ја питав сьогодні про це тутешніх украјінських пријателів, і вони теж саме сказали. Так, значить, остајетьсьа тільки взьати собі манускріпти свого писаньньа на спомин. „Іронија судьби“ підводить так, шчо украјнофільськиј лист Тургенева буде перш усього напечатаниј в Англіји, куди ја цими дньами буду писати статејку про своји спомини про Т-ва з листами, котрі ја получив од нього. А „Зоря“ вже хај бере з „Forthnightly Review“. Сьмішно це, та не в першиј раз. „Revue Critique“ і „Archivio per lo studio delle tradizioni populari“ ранішче ј більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж Дѣло і т. и.

Буде на цеј раз. — Ваші брошьури ј статьу передививсь, а про потоп навіть вспів прочитати. Про „Жіночу невольу“ јак і про folk-lore в Зорі напишу в Archivio. А про потоп скажу, шчо не варт було за Німцем в геологіју јти; треба було зостатись при поезіји, — а то натьажка виходить. В усьакім разі велика це храбрість Зорі. Ваш М. Др.

Прочитав ја Вашу статьу про „Укрошченньа Упертоји“. Добриј початок. Тільки Stroparol не новелла, а збирач новелл (Piacevole notti). Занадто вже хвалите украјінців і вибір жениха јесть в казках других народів (в Вашім варјанті він причепа, а жінку і тепер в нас запрьагајуть в пісньах лірницьких д., напр. у Вересаја), котрі мајуть близькиј звјазок з Вашоју новеллоју. Оце вишчучив хтось в „Дѣлѣ“, каже (N. 43) шчо

Шах-Наме неначе „списана з казки про 2 братів“. Божечку! Але казка цьа зајма од 5 до 28 стр. маленького формату Maspero, Contes egýptiennes, а Шах-наме кілька томів.

Хоч би малиј початок праць Кружка про громадські порьадки і звичајове право був би тим користен, шчо дав би мені повід написати замітку в јаку небудь путнішчу газету московську (напр. Р. Вѣдом.) про Кружок, з чого можно б було чекати добутьтьа книг з Россіјі.

N. 16. Лист до Ів. Фр. Chemin Dancet, 14 (5) Маја 1884.

Шановниј земльаче,

Оце посилају Вам сьогодні пакет з книгами. Ті, на котрих написано „прошу вернути“, Ви мені звернете, јак не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорьувати Вас, шчо добре б було, јак би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россіјі про звичајеве право. В початку можна було б сказати про те, на скілько украјінськиј рух причинив сьа до початку роботи про те право в Россіјі і про те, јак потім на Украјіні наукова працьа про те трохи одстала[1]). А далі може б сконцентровали реферат на статьтьах Ефименковој і Оршанського, шчоб показати, на скілько в звичајевому праву јесть точок, котрі получајуть нову ціну дльа опори нових ідеј справедливости. Ја дуже б бажав, шчоб в Галичині прищепивсь тој інтерес до звичајевого права, котриј јесть в Рос-

---

[1]) Через загальну дезорганізацију украјінськоји культури, а також через те, шчо в украјнофілів формальний націоналізм (по реакціјі нагніту адміністраціјі) взьав верх над дослідом осередку соціјального життьа народу.

сіјі; тільки добре б було, јак би Галичане обіјшлись без того народничеського містіцізму ј ідеалізаціјі, в які впали Россіјане. Треба памјатати, шчо всі вигади льудські виходьать з потреби приспособитись до обставин життьа. От „народ", мужики в своjіх перших потребах віками приспособльались, — і звісно, виробили багато розумного, порьад з дурним, від котрого не можна було обіјтись там, де простого приспособленьньа було мало. „Інтелігенціја" приспособилась де в чому другому і власним іспитом і наукоју, — і протиуставити јіјі „народу" — дурницьа. Правда, в Россіјі јесть одна обставина, котра даје перевагу „народу", то б то селу перед інтеллігенціјеју, — а именно: јак в Россіјі здавна нема політичноjі волі, то в Россіјі власне нема города, а јесть полиціјська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані льуде, тоді јак село з громадськими сборами або ј господарством все таки јесть s o c i e t a s, од чого сельанин „мужик" в Россіјі більш *ζῶον πολιτικόν*, ніж городьанин, навіть високо культурниј. Але цьа ріжницьа виходить не з самоjі суті „народа" та інтеллігенціјі, а з несчасноjі історіјі Московшчини. На п л ь у с народа (тоб то робучих льудеј, все рівно, сельан, чи городьан) треба записати ј те, шчо потреба непреривноjі праці піддержује в них здоровиј розум і погльад на льудські взаjемини. От через шчо все, а зовсім не од јакихсь містичних причин, виходить те, шчо в звичајевому праву ми здибујемо зерна дуже розумних і справедливих погльадів на власність, сімју (жінку, дітеј, законних і незаконних і т. и.), спадшчину і т. и., котрих не всиліли підкосити феодалізм, бјурократизм, католицизм і т. и., і котрі мусьать ожити при нових рухах в інтеллігенціјі.

Не знају, чи до ладу ја пишу, бо важко раптом це все добре виложити, јак ја хотів би

тому, хто буде робити реферат з поводу посилајемих матерјалів.

Получив з Украјіни звістки. Погано там вијать почина робити цензура. Мирного повість не пропустьать. На мојy думку нічого не зостајеть сьа, јак перенести курінь в Галичину, та зробити це радікально: не мати діла з цензурoју, хоч би років з 3—4 прийшлось зовсім не бачити нічого путнього напечатаним в Россіjі. Тільки треба, шчоб в Галичині була кадра, котра б шчиро прийньала в себе прогрессівний рух з россіјськоjі Украјіни, котра б могла збудити до себе пошану в усьому прогрессівному елементі укр. громади (і просто украјінському, ј не зовсім украјінському). А дльа цього ні Дѣло ні Зоря не годьать сьа. Коли ж јавить сьа таке, шчо буде годить сьа? Цікаве теж робить сьа з штундоју: росте і обрусіваjетьсьа, входить в звјазок з Петербургом, а не з украјнофільством! А галицькі народовці, навіть молоді, — унiју од Језујітів думајуть боронити, замісць того, шчоб пустити на обох штунду. На старших, звісно, треба махнути рукоју і нехај собі јідуть в Відень; вони не порозумнішчајуть і тоді, коли дурно пројіздьатсьа. (Не вже ж дльа „гарних очеј“ Огоновського та Димета урьад і папа посварьать сьа з Језујітами??). А хоч би молодші раз подумали сурјозно про діла! Та буде! годі!

Ваш М. Драгоманов.

Та хто це пише в „Дѣлѣ“ про Петрова? Де далі все більш бреше і вже не про Персіју, а про Украјіну. Просто сміх, јак би не горе. І певно, це россіјський Украјінець (може сам Кон--ский). Тільки ж куди гльадить редакціја?

N. 17. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14. 26 Сент. 1884.

Шановниј земльаче.

Дві неодложні служби: потреба закінчить виписки з книг, котрі мені посилав з базельськоjі бібліотеки один приjатель, шчо мусив лишити Базель в середині Jульа — і служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившоjі сина, — задержали міј лист до Вас, а далі jа розсудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки", — не турбувати між инчим моjім скептіцізмом. — Тепер вже j у природі похолодало, — то j мені не гріх вилазить з своjіми студеними листами.

Впрочім, остудившись сам од неприjатноjі втрати шче одноjі іллюзіjі, jа не буду Вам більше розводитись про incident з Кружком, Ділом і т. п. Ви j сами мусите бачити, шчо не сповнились ні моjі умови, ні Ваші навіть обіцьанки. Значить force majeure, — хоть вона j сидить в льудьах! Прошу тілько непремінно звернути мені моjі рукописі листу-реферату і замітки про лист Тургенева, а також ті книги, на котрих jа надписав, шчо посилаjу jіх на час (висилались на Ваш адрес, а також на Павликів). Звісно, книжки зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба. Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між росс. украjінцьами j Вами (старо- j новонародовцьами), а також про відносини між р. Укр. j Галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо jа зовсім не вважаjу за спірну аргументаціjу, коли мені вказуjуть шчо небудь недоводне, одповідати показом на друге, хоч би шче недоладнішче. Украjінці в Россіjі роблять багато непохвального, так це не резон Галичанам робити таке ж саме. До того-ж прибавьте, шчо в Вас jесть конституціjа,

а в Россіјі адміністративна ссилка і предварительна цензура. Та ј то спомин Ваш, шчо росс. Укр. печатајуть сьа в „обруситель а“ ред. К. Ст. не јде до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситель“, скільки ј „сепаратист“, в нього перш усього каша в голові. З ціјеју кашеју він напечата јаку небудь обрусительну дурницьу, а рьадом з тим і путне, та при тому він ні на кого ні на шчо путнього не цльује. А Вас самих і Ваші прінціпи обпльовували Барвінські і Партицькі, котрим Ви покланьајетесь або служите без того, шчоб вони одкликали своју слину. Мало того; „Ваші“ ухитрујуть сьа вести газету („Дѣло“) шче гірше, шче мертвішче, ніж вів јіјі Барвінськиј, і узьавши в руки своjі газету, не сказати в ніј ні одніјі думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, а годувати публіку јакоjусь староунiјатськоју половоју, або жувати жвачку в роді статеј „Нові дороги“. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогіјі в Россіјі, то возьміть Кіевск. Телеграф 1875 р. і скажіть по совісті, чи можна ж навіть здалека рівньати обидві украјнофільські газети: підцензурну і вільну!

Ваша оцінка відносин росс. Укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, шчо ја навіть не розуміју, јак можно ставити в вину росс. Укр., шчо мовльав, посилајуть Вам своjі праці, а не посилајуть грошеј на виданьньа. Кожниј посила шчо може: працьа теж гроші![1]). До того ж у Вас через конспірацију ј т. и. јесть вже правильна публіка дльа нашоjі літератури, а через те Ви можете покривати кошти виданьньа. Коли цього не бува, або не завше бува, то виноју цьому, окрім безпримірно скандального обертань-

[1]) Та скілько ја знају, Нечуј завше посила ј гроші. Також, на скільки ја знају, ні оден з Россіјан ніколи не міг добитись обрахунку своjіх книг в Галичині.

ньа з грошевими справами (шчо признано навіть в Пер. слові до Руск. бібліот. т. III), шче те, шчо галицькі народовці ніколи не приложили сістематичноjі праці до того, шчоб поставити своjу літературу на ноги. Вони j почнуть jак слід, а там дивись, і перельакаjуть сьа оппозіціjі рутінерів, наробльать jім уступок, переміньать правопись, почнуть печатати гнилину то дльа „нашого патріотичного духовенства", то дльа „красавиць": — дивись, і народовська література зjiде на коломиjсько-наумовицку, а потім не диво, шчо на всьу Галичину не знаjдеть сьа 100 чоловіка, шчоб дати по гульдену навіть на повісти „славного нашого Федьковича". (Jа вже не кажу про такі штуки, jакі проробило „Діло" з „пропушченим без уваги" романом братів Рудченків „Хиба ревуть воли". І тут, jак в усьому, галицькі прогрессісти даjуть світові нігде не видане зрілишче: замісць того, шчоб сістематично вести своjу громаду вперед і тим вміцньати своjу силу, вони сами организуjуть собі реакціjу. От шчо наjголовніше отніма всьаку змогу галицьким народовцьам стати не тільки передовоjу партіjеjу дльа росс. Украjінців в загалі, але навіть готовим росс. украjінофілам опертись на Галичан, — ба навіть страшно шкодить самій елементарніj солідарности росс. Укр. з Галичанами. Ви дуже помильаjетесь, коли думаjете, шчо в Россіjі не бажаjуть тіjеjі солідарности, коли дуже вже низько рахуjете навіть грошеві проби организувати дльа росс. украjноф. „курінь" в Галичині, jак колись казав Куліш. Тут обіjшлось далеко не одноjу тілько підмогоjу типограф. Шевченка, котру Ви нагадуjете. Навіть коли не рахувати того, шчо видав Подолинскиj по тому, шчо він буцім то дуже багатиj (це не так то було!), то виjде, шчо росс. Укр., далеко не багаті, jак напр. Куліш, Киjівські громадьане, „азъ

многогрѣшный“ і видали чимало на галицькі літературні заклади ј справи: на Правду до 1868 р.. Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союза, ріжні львівські бібліотеки починајучи з тих книг, котрі ја справив в 1876 р. з Кијіва на імја Павлика ј котрі тој допустив вкрасти Просвітьанам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки росс. Укр. робили мајучи на меті „заложити свіј курінь у конституціјнії Галичині“. Ја Вас можу запевнити, шчо бачив сам в ріжних кружках в Россіјі не нехіть, а навіть ідеалізаціју ціјеји Галичини. Тільки скажу Вам просто і јак чоловік, котриј багато потрудив горла і потратив чорнила на те, шчоб піддержувати в Россіјі потребу солідарности з Галичиноју, шчо цьа ідеалізаціја завше переміньалась нехітьу, најбільше по вині Галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість Галичан, јіх уперте „дьачківство“, сказав би ја, полохливиј опортунізм і т. п. — а окрім того дуже вже јавне обертаньньа до Россіјан јак до діјноји корови, і при тому скандальнішча безцеремонніcть в грошевих справах. На це все жалівсь мені шче Куліш, шче тоді јак ја ідеалізував Галичину (на скільки ја по натурі своіјј способен ідеалізувати шчо небудь; прибавльу: ја через те ј зоставався завше при ідеји потреби солідарности з Галичанами, шчо не дуже то способниј до ідеалізаціји, а через те ј видержував себе в періоди „розочарованьнь“). Шче Куліша вважав галицькиј „батько“ Качала за шкодливого чоловіка ради јого „евангелізма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакціја Правди подавала скандалезні рахунки — історіја, котра скінчилась тим, шчо Партицькиј насилу вернув (за гроші) Кулішеві јого листи, котрі грозив отдати поліціји россіјськіј. А з Вол. Барвінським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданьньа Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків ні грошеј за про-

данні екземпльари, ні навіть оставших сьа екземпльарів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьньа евангеліја ј Псалмів штудинстам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовјан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутанних і брехливих, шчо јак би ја јіх публікував, то виставив би јого в најгіршому світлі. Коли ја зклав Кулішеві всьу справу і питав, шчо далі робити, то К. одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порьаднвј чоловік, то може він сам постидајеть сьа далі так поступати". Але, звісно, шчо ні сам К. ні другі, котрі за јого ініціатівоју почали солідарізуватись з Галичанами, великоjі охоти на дальше з цього всього не винесли, хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г. Потім наступила черга Полтавців, инакше справа Тов. Ш—ка. Полтавці дуже ідеалізували Г—ну і дались переконати, шчо все лихо Галичан од того, шчо в јіх грошеј нема. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів, та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографіја, котру мені показано в 1876 р., варта ј ½ тих грошеј. А шче гірше: Тов. Ш—ка, котре почало з того, шчо вибрало својім головоју Качалу, чоловіка противного росс. Укр. за јого брошуру „Політ. Русинів", — не додержало ні одноjі умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присутьу в 1873 і в Полтаві в 1874 р., між инчим умови робити загальні сбори шчо-року літом, шчоб могли там бувати і наші делегати хоч півофіціально. Кінчилось тим, шчо ми, Кијане, мусили розірвати з старшими народовцьами ј аппельувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в мојім лиці, предали анахтемі ці народовці за проводом В. Барв. ј Вас. Ильниц. в 1875 р. в Львові, коли ја повертавсь з Угорщини в Россију.

Молодші Галичане тоді представльались Січьчьу, до котрої потім стали прилучатись де хто з Львовјан, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. ј т. и. Оповіданьньа С. Подол. про Січ, котру ја застав в 1873 р. шче доволі „Качалодушнoју", првјізд Терлецького в Кијів в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівськоїі молодіжі в 1876—7 рр. дуже підньали в очах Квјан і Одесців (котрі тоді були кијівськими сојузниками), молодших Галичан. „Ідеалізацја" цих Галичан мала навіть рішучиј вплив на замір видавати Громаду і на моју еміграціју. Але ні один Січовик, навіть з тих, котрі взьали гроші (замічу, не малі) за працьу в Гр-ду, не дав јіј нічого ј навіть не підміг јіј нічим. Січовики середні, јак Буч. і Под., навіть јавно приступили до ворогів наших. Львівська молодіж передала Черепахина в руки поліціјі, не взьавши в јого книг зовсім без опаски в Австріјі і не сказавши отверто, шчо не візьмуть[1]). Јаку штуку викинув Мандичевськиј, Ви сами знајете[2]). Ја вже не кажу про те, јак себе державли старші народовці. Нічого дивного, коли в Кијіві положено було брати „штроф" з того, хто заговорить про јаку небудь солідарність з Галичиноју. Одначе ја з свого боку робив, шчо тілько міг проти цього настроју Россијан, — богато пролив чорнила, попортив крови і навіть торік трохи не побивсь з Мальованим із за Галичан, – і все таки мушу сказати, шчо ні одна не тільки надіја моја на Галичан, звісно перш

---

[1]) Докір зовсім безпідставний і невірний Раз, що Черепахин (1877 р.) був арестований зовсім не за причиною молодіжи, а тому, що звернув на себе увагу поліції живучи в готелї, а друге, що книжки від нього забрав я в деякими товаришами перед його арестом, про що й писав тоді Др-ву. *І. Ф.*

[2]) По процесі 1878 р. Манд. написав Д-ву, що пе хоче вести з ним більше ніяких зносин.

усього Вашого кружка, але навіть ніодна прьама обіцьанка цих Галичан не була додержана. Ја вже не кажу про те, шчо власно з мојеју то особоју з усіх росс. Укр. Ви всі најбезцеремоннішче обертались, починајучи напр. од хованьа мого підпису в статі про Костомарова в вашому „Сьвіті" і до того, шчо мені не можна в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчоб за мојі гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок. Звісно, інтеллектуальне ј моральне розвитьтьа в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не зостались без впливу ј на нове збуженьа довірја до Галичан в Россіјі. Од кількох пријателів, котрі бували недавно в Відні ј Львові, котрі бачили в Россіјі Окуневського, ја вже впјать чув слова про таке довірја. Теперішніј момент ја вважају за благопріјатниј до того, шчоб коло чого небудь зорганізувати солідарність росс. Укр. ј Галичан, — та тілько за це діло треба взьатись умілучи. Перш усього треба признатись хоч в глибані душі в попередніх гріхах, а не обіжатись на те, коли на них вкажетьсьа; а найголовнішче, треба взьатись за справу орґанізаціјі сурјозно, терпеливо (по троху та все наперед!) і систематично. Ја Вам скажу отверто: не кладіть надіјі на ініціативу і навіть на перших порах на енергічну підмогу Россіјан, — а знајте, шчо најбільша працьа льаже на Вас, Галичанах. Россіјан же Ви притьагнете по троху, з часом. Россіјане пересічно розвитішчі Галичан, більше знајуть, більше Европејці (навіть ті, шчо ні в зуб не знајуть ні фр. ні нім. мови, — дивно це, але так!). Але духу ініціативи і системи у них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви мусите рахуватись і, кажу, взьати на себе ініціативу. Але взьавши јіјі на себе Ви мусите рахуватись і з тим, шчо Ви мајете притьагнути до себе льудеј, котрі розвитішчі, ніж загал Вашојі громади, — то вже ј не ганьа-

тись, шчоб Ви притьагли до себе ј россіјських раціоналістів і галицьких уніатів. Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогрессистів, нехај најбільше поміркованних, та безповоротних, — тоді по троху будете навірно рости в силах сами і притьагати прогрессивні елементи з Украјінців россіјських. А будете кидатись на всі боки, сьогодні того, шчоб притьагти до себе кого небудь, зрікајучись раціон. правописі, завтра одвертајучись од певного друга, післья завтрього співајучи дітірамби пустоті Б-ого, а дальше роспинајучись за свьату уніју, — то „такъ себѣ ни за что пропадете, добраго слѣда отъ Васъ не останется“, јак каже Собакевич прокуророви.

Всьу остатньу alinea написав ја најбільш мајучи на думці Ваш недавніј проект журнала. Перш по словам Вашим і Павлика ја думав, шчо справа піде нормальним ходом і зложить сьа кружок льудеј, котрі згожујуть сьа в основних прінціпах, — то ј почне сьа видавньа. Аж бачу, на вічі академ. пішли справи звичајнојy галицькоју дорогоју: положено притьагти сьуди ј Тов. Шевч. ј навіть Матицьу. При такому способі діло або не вигорить (шчо скорше всього буде), або родитьсьа мертвјаком, — бо јаке не мертве діло ј не порожньа фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика і К. Сушкевича ј Качалу, ј Мандичевського ј навіть Площанського ј Ко? А тим часом журнал, це ј јесть справа, котра б скорше всього могла зсолідарізувати рос. Укр. і австріјських.

Лист міј дуже ростьагсьа, а тим часом у нас зосталась шче одна справа дуже важна в мојіх очах і дуже делікатна, це питаньньа о Ваших особистих працьах. Дорогиј міј, Ви себе не шанујете і не бережете! Перш усього; за все Ви беретесь, тратите сили навіть на программи подорожі в стихах, котрі нагадујуть ті, шчо в Герма-

ніjі консьjержі роздаjуть квартирантам на новиj рік, коли поздоровльаjуть jіх, шчоб дістали на шнапс. Хиба на те Ви маjете талант беллетриста j здібність дослідача, шчоб писати таке? Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статьтьах. Дльа цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статьтьах, а надто про Россіjу, помилки кишьать. Багато помилок в остатніх статьтьах виходьать з фактичного незнаньа джерел, а другі з того, шчо Ви jак і всі другі Галичане навіть неспособні критично гльанути в джерела, бо не знаjете основного про Россіjу і Украjіну. Ньуху у Вас до цього нема, от через шчо таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, шчо понаписувало (з добрим заміром, конечно) „Дѣло" в статьах „Нові дороги" і пр. А під всіми цими хибами лежить незвичка до суріозного методу досліджуваньньа. Примір цього наjлучшиj Ваша статьа про „новеллу".

Ваша новелла ніjакого маjже стосунка до Шекспировоjі кумедіjі „The taming of the shrew" не маjе, — а належить до теми Turandot. Між тим Ваша редакціjа, jак кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, толком Ваш редактор не здібниj судити про такі речі. На шчож він собі позвольа судити j навіть рішати jіх? (Власне, на шчо він редактор?). Мало того: jак нарочито у Рудченка (I, 171-181, 172) і в Чубінського (II, 523-548) jесть варjанти власне новелли одного короба з Шекспировоjу поемоjу, — а Ви jіх то і не згадуjете. От цеj факт, шчо чоловік, котриj сіда писати про наші нар. новелли, не загльанув навіть в збірки Р. і Чуб., і jесть показ того, jака непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь сурjозноjі школи j виходьать всі помилки j Ваші j Ваших собратів по літературі, — j ні к

чому б не повело, јак би хто почав Вам показувати по-одинчо помилки в Ваших статьах: одні поправите за показом, а другі зараз же пороблте. Тут треба радікальноjі зміни методу: треба вивчити основи, треба починајучи про шчо говорити, вибрати певні джерела ј певних критиків тих джерел, а потім вже ј говорити.

Ви писали мені, шчо підберајете варјанти до Вашоjі новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, але погнавшись за неју Ви можете пізнатись з классичними працьами по казкам і новеллам, працьами, без знатьтьа котрих не слід і пускатись шчо небудь говорити про такі речі, а по нужді, — треба ограничитись одним тілько збором матерјалу. Ваша новелла певно пішла од буддіјськоjі сатири, в котріј ткач одьагнутиј в Вішну літа до царськоjі дочки (дивись у Benfey, Pantschatantra II, 48—56 і примітки до неjі, також I, 159—163). Цьа тема до нас Украјінців діјшла в прьамішчому виді, хоть без сатири, в казках про летьучиј корабель (Рудч. II, 78—85) і також в більш перероблениім, близче до Turandot, јак Ваш варјант. Цьа тема перемішалась і з темоју чарівноjі флејти і обсложнилась темоју про загадки, котрі даје та царівна та јеjі жених. Получити повну ідеју про ці всі метаморфози теми ви можете, гльанувши в a) Benfey, op. cit. окрім вказаного шче I, 445—448, далі в b) Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht, день I, нов 5. і день IV, нов. 10; c) V. Hagen, Gesammtabenteuer т. III), L, XIII, L, XIV, (т. I, N. X); 1) Grimm., Haus- und Kindermärchen I, 52; 2) Hahn, Griech. und Alban. Märchen, N 114 (Die heirathsscheue Prinzessin): f) Schott, Walach. Märchen. N 13 (Die Prinzessin und der Schweinhirt); g) Jahrbuch f. roman. und englische Litteratur, 1866, стор. 24 і далі, 1867 ст. 241. 246 (італьјанські казки, порівньані Рејнгольдом

Köehler-ом. Перегльаньте всьу коллекцiју Jahrbuch, а також Götting. Anz. за 20 рокiв i вистудјујте всi примiтки до казок Köhler'а, а також рецензiјi јого i Liebrecht'а; h) в Götting. Gel. Anzeigen 1868, 1883—84. i Gesta Romanorum ed. Oesterley, c. 70 (i примiтки до неjі). Думају, шчо цi книги знајдете в Львовi в унiверсит. або в Оссолiнских. — Добре б прибавити а) Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, I 63—64, б); Legrand, Recueil de contes pop. grecs, 39—46; 6) Sebillot, Contes populaires de la Haute Bretagne, N 23, варјант дуже близькиј до Вашого). Звiсно, треба о взьати на увагу великор. i укр. варјанти (з примiтками), котрi напечатанi в Афанасьева, Русск. Нар. ск. (NN 131, 132, — також 105, 106), а також у Чуб. II, стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352. Ceterum censeo: не перегльанувши хоч названних вишче нiмецьких виданнь (та, звiсно, i русских i руських), до котрих треба б додати Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen, нiчого ј пiдступати до писаньньа чого б то не було про казки, легенди, новелли i т. и.

На цiм зкiнчу. Простiть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу i повiрте, шчо мојiм пером водило не јаке небудь особисте вражiньньа, а льубов до справи, та не менше ј до Вашојi особи. „Кому багато дано, з того ј потребујетьсьа багато". Жаль би був несказанниј, јак би Ви зоставили себе в украјнофiльському болотi, а не зробили з себе Европејцьа.

Ваш М. Др.

P. S. На iмја Нагiрного, котрому шчиро кланьајусь, мусить прijти з Херсоншчини пачка казок i под. етнограф. матерјала. Попросiть переслати менi Це мусить бути од Потапенка, беллетриста укр. нар. житьтьа на московськiј мовi.

Він думав спинитись у Вас у Львові літом, јак повертав у Россіју. Чи був у кого?

Шче појавитьсьа в Вас та в Наг. один Россіјанин, барон Корф (звісно. не вмершиј педагог). Він хоче купити грунт у Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од грьаниці россіјськоїј, шчоб жити собі та помагати при случају ј нам. Ја јого не знају добре, але одпихнути вважају себе не в праві, та ј не тактично. Може ј згодитьсьа. На біду, кажуть, він льубить випить. Порадьте јому і направте в Буковину до певних і практичних льудеј, але ј стережітьсьа, шчоб не вијшов другиј Јастребськиј.[1])

Ја тільки через те настојував на тому, шчоб ні в кружку, ні в Дѣлѣ не ховано було имені, шчо таке хованьнье вменшувало б законне право Кр. і Дѣла. Не вже Дѣло не розуміје, шчо через те „Поляки“ позвольајуть собі ј „хрести триразменні“ нишчить, шчо ј само „Дѣло“ вменшује своїі права называти укр. літератора јого іменем?

N. 18. Лист до І. Фр. 25 Окт. 1885. Chemin Dancet. 14.

Шановниј земльаче,

Оце вчора получив Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случилось, шчо цими дньами переїздьать через Женеву двоје земльаків, з котрими треба подовгу балакати (хоч результат певно вијде тој же самиј, јак в јамшчика-фурмана

---

[1]) Ястрембський, Українець, соціяліст, що еміґрувавши з Росії був в осени 1876 р. арестований у Львові, за чим пішов арест М. Павлика і розпочала ся ера політичних, антісоціялістичних процесів у Галичині. Відсидівши невеличку кару у Львові, Яст. був вивезений за границю, та незабаром вернув назад до Росії, був засланий на Сибір і згинув там підчас одного арестантського бунту, не тямлю вже, в Карі чи в Читі
І. Ф.

в кумедіјі Горбунова, шчо казав по переду: „Помилуйте, В. бл-діе, слава Богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, јак перекинувсь, то сказав „Вишь ты! 16 лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішајусь тілько одповісти про саме найголовнішче, ј саме головнішче про „Зорю“. Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартиј. Пришліть јого мені, або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих је спомини про инші етногр. виданьньа. Далі про „Зорю“ в загалі. Ја Вас здивују своједу умірко-ванностьу. В прінціпі ја зовсім не против компроміссів, а надто формальних. Тілько ја думају, шчо компроміссн мусьать бути в скількости, а не в ј а к о в о с т и. Коли организм шче не виносить літру молока, давајте 0,10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом! В справах же, котрі тичутьсьа мојеји особи, ја не льубльу тілько сьурпрізів, а надто нешчирих, — а по вмові та по волі ја ј голову своју отдам, коли справди треба, або коли навіть чоловік, близчиј до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому ја не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компроміссн, про котрі Ви питајете, починајучи од правописі ј до підписів. Починајте, або ліпше продовжујте максимовичкоју, та тілько не бороніть јеји теоретичн ј навіть ідіть до того, шчоб звести јеји на раціональну фонетику. А дльа того трохи згодом підніміть в Зорі питаньа про педагогічну вартість фонетики і максимовички, запросіть напр. вчителів, шчоб прислали Вам своји замітки про те, јак в них јде діло навчаньа дітеј азбуці.

Про підписи діло зміньајетьсьа з того часу, ак в рахунок ввіходить Россіја. Ја не можу цілком згодитись з К-м, та не хочу цілком не приньати јого резонів. Россіјські украјнофіли більш

сами себе нальакујуть, ніж начальство јіх льака. Ја Вам скажу такиј курјоз: позајак ја все таки видав дејакі сирі матерјали, то мене не можна викинути з науки в Россіji, — і не обходитьсьа місьацьа, а иноді ј тиждньа, шчоб в виданьах, котрі мајуть діло з слав. етнографіјеју, починајучи од В. Евр. і кінчајучи Извѣстіями Имп. Акад. Наук і Журн. Мин., Нар. Иросв. не було спомину про моjі виданьньа. Тілько ось в чому курјоз і ја пізнају, чи статьтьу писав украјнофіл (і навіть приjатель), чи чужиј, — по тому, јак він цітује книжку: коли не зве автора, — значить украјнофіл і приjатель, — коли зве — чужиј! Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, то тим тільки більше піддержиш думку, шчо вони прокльаті і т. и., словом, і в цьому, јак в массі случајів, треба стерегтись, шчоб не врізати самому собі рук навіть ранішче і більше, ніж того требује кат! Та нехај вже робитьсьа проба: не підписујте мене! Тільки вже далі не робіть уступок росс. цензурі і росс. полохливости. Зміст газети держіть отверто европејськиј, хоч спокіjниј тоном. Шчо до П-ка ј Терлецького, то ја думају, шчо К-иј дуже вже далеко заходить. Јіх не зна росс. чиновник і ніјаких страхів проти них не маје. Најбільше, шчо Ви можете зробити, перемінити (проти Громади) імја повісти П-ка ј не підписувати јого имені, а також Т-ого, аж поки не скінчитьсьа печатанье јіх праць, а під кінець непремінно підпишіть. Ја б на місці К-го написав тоді в Россіji рецензіју на ці писаньньа П. ј Т. ј показав јіх сурјозність, то публіка б взнала в Россіji обох авторів не јак „галицьких нігілістів“ (котрих вона, вірте, не зна), а јак авторів поважних і інтересних праць. Імја ж П-ові і Т-ому, јак починајучим писательам, потрібно і однімати в них імја зза полохливих фантазіј кіјев-

ського украјінофіла неделікатно до них самих і шкодливо дльа справи ј партіјі стількиж на Украјіні, јак і в Галичині. А шчо ја правду пишу, шчо сама цензура не бојітьсьа імен Т. і П., доказом того служить, шчо ја в петербурському „Дѣлѣ“ (1881) писав статьтьу про Галичину і в ніј називав і Вас і П-ка, ј цензура нічого не зробила.

Така моја думка про формальні боки діла. Впрочім ја залічују до формальностеј і справу прокламаціјі од редакціјі, або навіть і остентативну программу. Про мене можна б обіјтись і без прокламаціјі ј без программи на показ, аби була программа дльа самојі редакціјі, котра б программа вијавльалась в самих статьтьах. Навіть таке безпрограмја најліпше власне дльа таких станів, јак тепер в Галичині, де публіка бојітьсьа слів і не зна річеј і де вона мусить і може легко польубити речі, а потім взнати, јак вони звутьсьа. Мајже теж саме можна сказати ј про добру частину росс. публіки з оффіцц. помазкоју.

Кон-ого нарис прокламаціјі мені не подобајетьсьа. Він зовсім не такиј цензурниј, јак вдаје јого К-иј і це показује справді противуприродність того опортунізма, котриј проповідаје К-иј. Небіјсь, національне питаньньа К-иј ставить прьамо ребром. Чомуж не ставить також і політичного ј соціального ј культурного? Тому, шчо в К-го або в голові темно про ці питаньньа, ј вони јому не лежьать близько до серцьа, або він, јак всьакі націоналісти, крутить в цих питаньах, забігајучи ј до консерваторів, ј до прогрессистів, аби тілько вони пристали до націоналізму, — або те ј друге вкупі. Ја нічого не мају проти постанови ребром націон. питаньньа, але тілько тоді, коли також постановити ј другі питаньньа. А поставити ребром саме націон. питаньньа вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцију (котра б рада була, шчоб ніјаких питаньнь не ставити і котра все рівно

„сепаратізм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помильајутьсьа, коли думајуть, шчо публіка може жити шчо дньа націоналізмом, завше думати про „своју хату“. Звичајниј чоловік перш усього дума, јака хата, а потім вже, чи своја, чи најньата. Та ј своја хата тим најбільш інтересна льудьам, шчо јіјі ја можу зробити такоју, јака мені подобајетьсьа. В житьу громадськім чоловік частішче пан, чи мужик, ліберал, чи абсольутист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко Русин чи Польак, Москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігіјі, ј т. д. — а потім вже вдовольнити своје національне почутье, навіть коли воно в јого збужено, — і через те він буде читати охотно чужі виданьньа, коли вони будуть јого навчати тому, шчо јому цікаво. Ідеал національноји газети, шчоб вона давала тој шчоденниј, в основі космополітичниј матерјал, котрого потрібује чоловік, в національніј формі. А національних (јак і сектанських, в роді соціјалістичних) газет через те ніхто ј не читаје, шчо вони не дајуть такого матерјалу. От через шчо ја бојусь за будушчність газети, котра поставить на першиј пльан національне питаньньє, а надто шче, коли вона зовсім промовчить про други, в суті најцікавішчі дльа звичајного чоловіка питаньньа. По части дльа Россіјі деклараціја К-го шкодлива тим, шчо вона знов подасть повід суперечкам між украјнофілами і сусідніми напрьамками, (котрі давно б вже були украјнофільськими, јак би украјнофіли були розумнішчі і осьвітнішчі) про те, шчо мовльав украјінство тільки націоналізм, романтичниј та вузькиј і т. и.

По всьому цьому ја радив би зробити деклараціју зовсім уже загальноју і короткоју, — шчо ось, мовльав, Зорьа позволена в Россіјі, а через те ми ј обертајемось до публіки на Вкрајіні, шчо

Зорьа постарајетьсьа бути дзеркалом житьа громадського в украјінськіј землі в Р. јак і в Австріјі, освіченого світлом всеміриоји науки, а також провідником цієји науки в украјінськіј громаді, органом потреб цих громад в сфері національніј, політичніј, соціјальніј і культурніј (Таке шчо небудь). А впрочім читателі побачуть все дальше з самих статеј. Тут би ја назвав ті статьті, котрі або јесть вже, або обішчані. „Такова, великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори како Богъ тебѣ на душу положитъ". Шчо до статеј, то ја б радив дати хоть з 3—4-го нумеру статьті по новим роботам над Біблієју ј евангеліјами. На орігінальні праці зібратись діло не так легке, а потому ја б радив „не мудрствуја лукаво" просто дати на першиј раз переводи хоть напр. з рефератів М. Верна про результати праць Рејса (ја Вам послав колись ч. Revue Politique et litter. і Mélanges M. Vernes). Згодом можна дати напр. реферат про книгу Wellhausen, Prolegomena zur Geschichte Israels.

Од себе ја обіцьају Вам дати а) рьад статеј про народні новелли на Украјіні, b) Старі ј нові вірші на Украјіні, c) Недруковані кобзарські утвори, (b) і c) з примітками. Окрім того беру на себе всьу редакціјну роботу по folk-lore, т. ј. посилајте мені на перегльад все, шчо до Вас пријде з матерјалів, котрі Ви думајете печатати, то ја прибавльатиму порівньані вказівки ј також буду вести бібліографіју цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дльа соц. політ. розвитьтьа публіки статьті в франц., англ. і італ. revue, — а по части ј книг. Коли хочете од мене получити роботу шче к першим N-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродіјство, то зробім так. Почнемо печатати своји праці під тітулом: Порівньані досліди про украјінську народну словесність

і перш усього пустім працьу: І. Едіп — св. Григорій в укр. словесности. II. Знов најдені брат і сестра. Ці праці написав ја шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звісних і півзвісних мені мовах, і з того часу все відновльају. Працьа писана по московськи ј половина переведена по німецьки (сукин син переводчик взьав гроші за увесь переклад, але 3-иј рік не даје другоїі половини). Працьа трохи важкенька дльа такоїі часописі јак Зорьа (хоч легче, ніж світогльад Левицького в Правді і статьті Заклінського і т. и.), зајме вона листів з 8. Але все таки вона не без інтереса дльа звичајного читача, а дльа вченого ј студента вона показује цікавиј матерјал, способи јого опрацьуваньньа ріжними методами в Россіїі і у Европі, ј на решті метод, јаким, по мојому, треба опрацьувати јого, а також важність укр. нар. слова дльа історіїі зросту европ. нар. казок і легенд. При порівньаньу варјантів ріжних націј ја хотів натьакнути скрізь на одміни нац. псіхологіїі. Авторитети, јак R. Köhler і G. Paris пророчили мені великиј успіх в европ. науковіј печати, коли вијде цьа працьа, через шчо ја (не добившись місцьа дльа неїі в Россіїі через поліцію) вадумав віјти з неју до Німців, але коли то шче буде! А працьа гнітить мене, јак не притулена дитина, і тим паче, шчо там ја вимовив в сістемі дејакі загальні прінціпи, котрі приходитьсьа говорити порізнь при других працьах. Так ось збувши в світ цьу працьу, ја вільнішче б пішов далі; може б все в купі зроблене ј те, шчо ја з легкоју душеју зробльу далі, ј згодилось би сьвітові ј оправдало би мене, шчо ја не зовсім дурно јів льудськиј хліб. Славјанськіј печаті (науковіј) працьа моја здалась би, бо ја там перебирају варјанти усіх слав. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ја

дам Вам моју працьу по московськи (нема мојеји сили шче раз перекладати јіји), а Ви вже самі мусите јіји переложити. Вnјать: „такова моя мысль и сказка“ і пр. На цьому поки скінчу, надіјусь скоро Вам послати Чубинського казки. Ја ніколи не думав, шчо „Нові дороги“ Ваші. Простіть: Ви часто помильајетесь в фактах, але у Вас завше јде мисль јасна і јасно! А в Н. Дор. нічого того нема. Јакесь бездорожьжья.

Ваш М. Др.

Спасибі за добре слово до „престолонаслідника“. Він гарненька дитина, хоч завдаје багато клопоту мамі, а через јіји хворість і таті. То може з нього льуде будуть, хоч певно тато не побачить навіть початку того.

Шче скажу. Працьа моја про Едіпа — св. Гр. і про брата ј сестру може служити натуральнішчим уводом разом в дві серіјі праць: а) про прозаічні новелли чужостороннього походу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, — дві серіјі, котрі ја вважају обовязком своїм опрацьувати, јак і політичні пісні, — три сьужети, котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10 років вперед не зможетьсьа опрацьувати, окрім мене, не через те, шчоб ја був до того најздібнішчиј, а через те, шчо ніхто стільки штанів не протер коло тих сьужетів. А тру ја штани років з 15.

Поки шчо, а в мене так і нема Зорі за 1884 р. (окрім тих неповних 3-х NN, де Ваша статьја про потоп, в котріј Ви дуже вже ідете за тим одним Німцем геологом).[1]) Мені треба Зорьу дльа того, шчоб написати в Archivio delle tradizioni про тој матерјал folk-lore-у, шчо в ніј је. Чи не

---

[1]) Се був реферат, зроблений на основі нової тодї книги E. Зісса Das Antlitz der Erde, т. I. *І. Ф.*

можна здобути книжки Устіјановича про Рајевського, ја б написав рецензіју в В. Европи.

N. 18. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 15 Dek. 1884.

Шановнij земльаче,

Два листи Ваші получив. Остатнij примушује одкласти на далі ті дејакі замітки, котрі ја б зробив в відповідь на Ваші літературні плани ј думки. Скажу тільки, шчо ја черев те завше подав би голос за переклади коротеньких статеј, јак напр. M. Vernes, бо це синицьа в руках, а до того шче ј така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Льахи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всьу своју н о в у літературу в Prz. Tyg. і Niwie з перекладів, а тепер вже мајуть де шчо ј орігінальне.

Звістка Ваша про кгедз, котриј вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше, ніж попереду звістка про те, шчо Вам „Зоря" вручајетьсьа. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Виж (простіть, і Ви персонально ј другі товаришчі Ваші) привчили јіх думати, шчо Ви јім усе простили, то ј до них в усьакім разі приј-дете. Ја вам давно казав, шчо Ви себе не цінујете. То ј не диво, шчо ј льуде Вас не цінујуть.

Тепер по мојіј думці Вам ј К-о зостајетьсьа або піддатись народовцьам і вкупі з ними випустити з рук новиј рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серіјеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, та твердо ј солідарно.

Дуже цікавиј ја знати, шчо далі буде. Прочитав справозданьньє Етнограф. кружка і згадав пісньу: јак ударив мене в спину, аж ја засміјавсьа. Бідниј Украјінець, згубивши навіть свіј реферат, зовсім уже зробив сьа Кониським. Так јому дурньу ј треба, нехај не лізе в воду, не спитавши броду! Напишіть мені, будьте ласкаві, шчо таке јесть дльа мене цікавого в Zbiór wiadomości Ак. Кр. післьа 3-го тома, бо в мене јесть тільки 1—2—3 тт. Також шчо воно за штука X. Sadok Barącz, Bajki, Fraszki etc. na Rusi (Tarnopol 1866). Ја замовльав через нашого George цьу книжку, а також Pokucie Kolberga, — та Ваші львівські книгарі ј одповіди не дајуть. Јакиј би в Вас знајшовсьа книгар, шчоб обходивсь з нами по европејському? Мені дуже треба Barącza, Kolberga та шче Listy Żółkiewskiego (1866)? та јак јіх видрати, не знају. Ваш М. Др.

Ја тепер почав друк II випуска Пол. пісень XVIII ст. ј дуже заньатиј.

Рік 1885.

N. 19. Лист до І. Ф. 22. Јанв. 1885. Ch. Dancet 14.

Шановнвј землъаче!

Недавно получив Ваш лист, хоть книг, шчо Ви споминајете, не получив. Післъа того дістав звістку од П-ка, шчо јідете на Украјіну. Радвј би ја був передати через Вас лист, та бојусь, шчо старі пошлъуть Вам наздогін донос і лист у Вас витрусъать. Најголовнійше, шчо ја б хотів написати в Кіјів, це докладні уваги о потребі прогресивно-демокр. газети в Галичині, котра б поставила рух укр. гал. не по народовському. Та думају, шчо це Ви ј сами роскажете на словах. Ја раджу Вам напирати на дві точки: 1) на те, шчо самі мужики Ваші бажајуть чогось живішчого ј радикальнішчого, ніж дајуть јім народовці, 2) шчо клерикально-унијатська політика народовців окрім того, шчо безплодна в Галичині, не сходна з всеукрајінськоју ідејеју, бо окрім того, шчо вона отдалъа Галичан не-унијатів, вже зовсім не інтересна ј навіть антипатична Русинам православним в Буковині ј Россіјі. Ergo політика безконфессіјна најнатуральнішча Русинам. Прибавив би, шчо длъа росс. украјнофілів безконфесіјність навіть оппортуністичнішча, ніж унијатство, котре збирајетсъа orientem convertere. Вусъакім разі Ви внесете світло в кијівську кумпанију про галицькі справи. А то ја од сестри мају звістку, шчо вона

напр. і не чула про те, шчо „Зорьу“ Вам не дали і через те ј послала своју повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському ј братіјі.

Радив би ја Вам розказати Кијанам про нетерпимість народовців (виелімінуваньа) і про партіјність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з Украјіни на те, шчоб воно служило всім партіјам і напрьамкам, а не однiј парафіјі Качали. Напирајте на те, шчо тепер стан річеј подібниј до того, котриј був в 1873 р., коли Кијане посилали свіј „отвертий лист“ в Львів, шчоб вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерикалізм Качали ј Сушкевича, ј на те, шчо ніколи Кијане не притьагнуть до себе своји прогресівні елементи, поки органом јіх буде „Дѣло“, а не справді прогресівна газета. Про мене особисто скажіть, шчо ја прошу посилати мені нові книги аккуратнішче, ніж доси, а також прошу одібрати в крутопопа Лебединцева мојy статтьу про казки; дурень з перельаку не друкује, і не варта! Післьа цього ја більше јому нічого не пошльу.

Книги, јакі можна, пожалуста пришліть мені перед виjіздом, а то вони застрьагнуть, та верніть мені моји манускрипти: статьу в Дѣло про Тургенева і „реферат“. Ваш М. Др.

Пісень усьаких, шчо Ви споминаете в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро вијдуть Ваші матерјали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, Kurjer Lw. ті NN, де всьа колотнеча напечатана, з то ја ані словечка не знају, хоч мені з ріжних боків про це говорьать. Та це чи не Ви написали кантату на јубілеј Кониського? Еј гльадіть, шчоб не поновивсьа Вам Вол. Б-иј! Це того ж польа јагода, — і на Украјіні буде Вам великоју перешкодоју. Ја навіть думају, шчо ј ті гроші, котрі вже зібрані на Вашу Зорьу, льубісінько підуть на теперішньу.

N. 20. Лист до І. Ф. 1885. Ch. Dancet 14.

Шановниј земльаче!

Позавчера получив Ваш лист і 500 рб. Спасибі за скору пересилку, хоч вона все таки (звісно, не з Вашоjі вини) не вберегла мене од жидівських рук. — бо саме днів за 4 перед тим прийшлось позичити, шчоб заплатити за квартиру ј. т. и. Але Ви ј не можете собі виобразити, јаку плутанину в мојіј голові ј справах наробив Ваш лист тими словами, що гроші од К-го, а шчо N. нічого про гроші не передав через Вас! Не буду ј питати Вас дальше про це, бо Ви навіть не зрозумієте мојіх запитань, не знајучи ні наших розмов з N., ні листів јого. Споминају про це најбільш, шчоб дати Вам пересторогу, јак чоловіку, котрий тепер приступа до ділових стосунків з Украјінцьами: ніколи не покладајтесь на те, шчо вони обіцьајуть, бо непремінно переміньать і думки і самі особи підставлятьсьа другі, — а строку ніколи не додержать. В усіх грошевих справах держітьсьа одного modus vivendi: беріть шчо дајуть (дајуть же вони справді часто останнье, більш ніж можна б бажати), але не рахујте на них, а на себе. Почавши тепер з сентенціј і рад (а к тому начитавшись за останніј час усьаких Авадан та Каліл і Дімн) буду ј продовжати сентенціјами з поводу Вашого редакторства, в котрому ја бачу рішучиј момент і дльа справи ј дльа Вас особисто.

Перш усього позвольу собі сказати де шчо про редакторство в загалі, з проби 20 років сотрудництва і редакторства: 1) Не заражујтесь двома редакторськими хоробами: а) вважати публіку за дуже дурнішчу писателів, думаючи, шчо мовльав того ј того публіка не розбере, тим не зацікавитьсьа ј т. и. Давајте усьаку сурјозну

справу публиці, розказујте просто, але сурјозно, і публіка розбере. б) Не вважајте сотрудників дурніщими себе, підберіть льудеј по власному вибору, вмовтесьа з ними в основному, — а далі дајте •јім вольу робити, а особливо не одкладајте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може ј ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статьті. Далі јак украјнофілові позвольу сказати Вам: перш всього не політикујте! Поставте minimum прінціпів та держітьсьа јого не оглььадајучись ні на Івана ні на Петра. На решті, јак бувшому редактору Сьвіта і безспорно потопившому цеј журнал, скажу: починајте зразу з јасного напрьамку. Можете не писати осібноји программи, але робіть так, шчоб в кожніј статьті чулось, шчо в Вас вона јесть, і прінціпи ј система проводу јіх.

А најліпше почніть таки з программи. Чи Ви, чи П-к писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука“. Добре імја. Ваша публіка буде поки шчо головно молодіж, то б то ті, хто готујетьсьа до громадськоји праці. От Ви ј можете сказати, шчо всі питаньа практичноји тактики Ви залишајете на боці, а будете виставльати наукову теорију житьтьа і праці в громаді ј будете јіји виставльати без урізок, без ваганьа. Дві головнішчі цілі будуть у Вас: наукове вустудіјованье нашого крајевого житьа — ј перенос в нашу крајіну наукових здобутків Европи. Прибавльу два почастні бажаньа: а) непремінно зразу поставте себе јасно в Россіји: поставте себе зразу панукрајінцьами, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитьа всього укр. народу, а не об тім, в јаких він державах останетьсьа. Звісно, зајавіть себе федералістами і прихильниками переробу Россіји на вільну державу і обіцьајте слідити за ліберальним і демокр. ру-

хом в Россіjі. Далі поставте себе jасно до Польшчі, а особливо до польського льуду в Галичині. Добре б, jак би Ви зразу дали кілька статеj про тоj льуд. Jа думаjу, шчо поки в Польаків нема практично-демократ. партіjі (jіх соціjаліст. рух на $^1/_3$ jазикомельство, а на $^2/_3$ доктринерство), то русинська демократіjа мусить виступити j за Польаків.

З прінціпіjальним боком діла тісно звjазаниj і адміністрациjниj бік. Мене дуже страшить отоj фантом комітету, органiзаціjа газети, котру постановили в Коломиjі літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка jа був ждав, шчо у Вас jесть купка зорганізованих льудеj, котрі зважились почати роботу, jак авангард. Коли це читаjу, всьу справу поставлено на діскусіjі усьакого, хто назвавсьа народовцем і хто навіть не буде j писати сам, а буде тільки діскутувати, jак писати, і jак не писати Вам. Звісно, льудеj питаj", але перш усього „свіj розум маj", особливо jак сам будеш одповідать за наслідки. А кажу Вам, — момент рішучиj і дльа діла і дльа Вас. Пора Вам вже бути самим собоjу і рішити раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі імjа видного чоловіка в нашіj історіjі, чи стати львівським народовцем, 2. виданьем Навроцького, або шчо. Та j діло, коли Ви jого провалите тепер, то на довго провалитьсьа, а надто спільність Галичан і росс. Украjінців. В Россіjі ж знаjте, шчо діjсну і сталу поміч, особливо працьу, Ви получите тільки от радікальних льудеj (не кажу вже об тім, шчо тільки притьагши радікальні елементи росс. укр. громади можна поставить твердо украjнофільськиj рух, вивести jого з кругу діллетантства j схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була j не те, шчо П р а в д а j шчо С ь в і т, а дльа того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б

без усьаких еківоків були прогрессісти, ј згодились би писати дльа газети, тај з ними ј засьадьте за виробку программи. Стережітьсьа таких, котрі раді будуть записатись в партіју, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувати в газеті резони, шчоб оправдати своје неробство, а Вашіј роботі будуть кидати палки під колеса. Простіть, шчо пишу все може абстрактне ј лишньe, — але од Вас шче нічого конкретного не знају, а нальаканиј усім попереднім і в останьнье Акад. братством, поворотом діла з газетоју літом, а також поворотом на пустоту біографіјі Навроцького, — бојусь усього. Ваш М. Др.

N. 21. Лист до І. Ф. 20. Марцьа 1885.
Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче!

Вчора в вечері получив Ваш лист з программоју. Сьогодні в ранці перечитував программу з одним земльаком, од котрого жду великоји користи дльа Вашого журнала, коли він (через кілька місьаців) повернетьсьа на Украјіну. І тепер пишу уваги стільки ж своји, скільки ј јого. В вечері буду говорити про теж з Вовком, котриј може писати до журнала. Думају наперед, шчо В. скаже теж, шчо ј ми, — бо ја вже розмовльав з ним про цьу справу перше.

Программа нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Шчо воно за Братство? Кого з ким? Далі ніјакі прінціпи не намічені — окрім обшче украјінськоји једности ј самопізнаньа, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників (всі значнішчі писателі — з одного боку за богато, — та ј невірно, а з другого за мало), ні тих статеј, котрі вони обіцьали. Ми радікально не годимось на таку думку, шчо, мовльав, газета хоч і перестане, то

залишить кілько доброго корму льудім; коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошьур. Ми б бажали (та, по Вашим і П-ка листам шче торішньоjі весни, j Ви бажали), шчоб газета, навіть коли б перестала скоро виходити, то залишила по собі jасниj напрьамок дльа праці літературноjі і громадськоjі. Мені же здаjетьсьа, шчо цеj напрьамок вказуjе нам сила річеj в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радікальне ультрамонтанство (Мир), в) радікальна Побѣдоносовшчина (Слово, Пролом), і е) радікальна ж прогресивна партіjа, така jакі jесть в усіj Европі (особливо в західніj Европі, Англіjі, Фр., Італіjі), шчо не сьогодні завтра візьмуть в руки j державну силу, шчоб передати jіjі через кілька десьатків років соціjальніj демократіjі, jак та підросте j мозком j организаціjеjу. Россіjська украjінська громада шче в протесті проти Качали j Слова (див. Правду кіньца 1873 р.) заjавила, шчо пристаjе до того пр. радікалізму, коли поставила прінціпи: федералізм (наjконсеквентнішча форма ліберализму) в справах державних, демократизм в соціjальних, раціоналізм в культурних. Ви в своjіх попередніх виданьах прибавили: реалізм в уміjетности, ассоціjаціjа в економіjі. Чому ж не поставити jасно цих всіх прінціпів в программі, котра у Вас німало не одрізньа „Братства“ од „Дѣла“ „Зорі“ і т. и.? Без jасноjі программи, котра мусить бути видна і у підборі ближаjших сотрудників і статеj, журнал обернетьсьа в збірку, котра може бути корисна в літературі багатіj і устроjеніj, тоді jак нам треба літератури руководьачоjі, педагогічноjі, так сказать.

Ми поки надумали предложити Вам: одкласти вихід першого н-ра на 1 Маjа, а впорьадкувати: а) генер. штаб редакціjі, б) спис статеj і порьадок jіх видаваньньа (Од себе посилаjу на

окремому листочку, шчо думају дати дльа газети). Ми ж пришлемо Вам своjі уваги јак матерјал дльа программи. Тепер поки посилају Вам конспект того, на шчо ми згодилисьа. Воно дійсно можно б було цим конспектом і ограничитись, бо не можем же ми писати программу, котру все таки најбільш будете виповньувати Ви. Ми можемо тільки подати од себе матерјал программи, котриј Ви пријмете на увагу, — а з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакціју тепер же предложіть јіј конспект; може тепер же виробитьсьа шчось середньe між присланоју программоју ј нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Кијів (котрі Ви обішчали) і про ті крутанини ј колотнечі, про јакі Ви згадујете в останньому листі... Все це мені необходимо ј дльа того, шчоб ліпше служити Вашому виданьу. Вірте, шчо ја готов отдати јому највозможну частину своjіх сил, — і коли воно поведетьсьа, буду дуже счасливиј і махну рукоју надовго, коли не на завше на все, шчо виходить за границі зовсім специјальноjі праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо та јасно і шчиро, то обіцьају приложити всьакі моjі сили ј звјазки (најбільш на вакацијах, коли можно буде бачитись з льудьми з Украјіни і Петербурга), шчоб знајти дльа неjі најбільшу поміч.
Ваш М. Др.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду моjіх манускриптів. „Кацапів" Ваших нічого ні бојатьсьа ні навіть зајмать: на доноси літературоју не одповідати, — та ј доноси јіх дуже дурні. Вони все таки мертвјаки ј неуки. Це ми ј покажемо ј прьамо ј косвенно.

Поступ.

Шчомісьачниј огльад літературно-науковиј і політичниј.

Загальниј зміст огльаду, јак усьакого иншого revue.. (Тут можно ј перечислити зміст, шчо в присланиј программі, тільки не повторьајучись).

Специјальні задачі теперішнього украјінського виданьньа, котрі диктујуть вибір (чи підбір) матерјалу і напрьамок суду редакціји про сучасність:

а) оборона національности і јіјі вольности і збуженьа потреби једности національноји в усіх поділах нашоји крајіни;

б) вишуканьа в минувшому ј теперішньому ознаків нац. сили, змагань до волі ј самостіјности, організујучих інституціј і т. и.; вишуканьа најпрактичніх способів до осьагненьа повишчоји цілі;

в) наповнити рьамки національности (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньоји культури в гром. житьу, письм. ј умілости.

г) зробити тепер же наш народ причастним в тіј всесвітніј културніј праці.

д) винајти в пројавах поступу передових культурних народів засоби дльа самоји нашоји боротьби за нац. автономіју, знајшовши почастно серед наших сусідів, котрих привілјовані елементи тісньать наш народ (у Великорусів, Польаків, Румунів, Мадјар, почасти Жидів) поступові елементи, з котрими б могли працьувати спільно дльа цілів всельудських і почастно наших.

Прінціпи сучасноји всесвітньоји цівілізаціји најбільш одповідні такому поступу: лібералізм в јого најконсеквентніј формі — федералізму — в справах державних, демократізм в справах соціјальних з јого најтвердішчоју гарантіјеју — асоціаціјеју в справах економічних, раціоналізм

в справах песьменських, наукових і умілостьах. Наші відносини до текушчоjі політики: шчо-денні питаньа політ. тактики зоставльаjетьсьа газетам і спеціjалістам політ. боротьби. Наша задача — критика політ. життьа з наукового погльаду j закладаньньа твердих теоріjі політ. діjальности, наjбільш в поколіньах, шчо готовльатьсьа до виходу в життьа.

Наші відносини до сучасних політ. партіj і кружків на Украjіні Русі: стоjімо окремо од всіх тих партіj і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам позволить величина виданьньа, коло наших думок місце всьакому шчирому голосу, котриj хто схоче подати в важних справах нашого краjу і народу.

N. 21. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 4 Јульа 1885.

Шановниj землььаче,

Ваш лист з грішми дістав давно та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того j П. не радив мені писати Вам на село. Тепер же пише П., шчо Ви будете на дньах у Львові — а jа виjіжжу на кільки часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо jа льублу проходити по горах, а не сидіти в них без діла, без бібліотек). Пишу на скоро, тільки шчоб подати Вам адрес, шчоб не тратить часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud. Suisse. Јак би хто jіхав, хаj не льакаjеть сьа, це просто над Aigle. П-к зна. Та jа не довго j буду.

Пишіть мені про журнал. Јa за нього „трепешчу“, колиб часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партіjі галицькі осрамились — нам виступати.

Боjусь jа шче: П-к пише, шчо хтось мусить прибути з Украjіни, шчоб вмовитись про журнал.

Ja знају, шчо не завше тој јіде, кому слід, а хто може, — ј через те бојусь, колиб јаке Конишчьа не прјіхало, котре почне лебезитись з Просвітьанами. А нам тепер счепльатись з львівськими народовцьами шче більша дурницьа, ніж народовцьам було јти в „центральниј комітет“ (читају оце Ваші дописі в „Kraju“). Так Ви вже держіть сьа твердо і не дајте провести ненатурального шльубу, иначе все прогресивне на Украјіні не буде мати прихильности до журналу. Пишіть, будьте ласкаві, скоро ј богато.

Ваш М. Др.

Ja оце, пишучи денно ј ношчно, скінчив II-иј вип. Політ. пісень (кінець Гетьманшчини). За місьаць вијде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних н-рів „Слова“ ј „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука ј т. и. говорьать. Скажіть, шчо инакше не діждусь Пролома. В остатньому листі ја, памјатају, виразно прохав јого вислати именно по кілька н-рів. Неполучка дуже мені шкодить.

N. 22. Лист до одного рос. Украјінцьа Д. 8. Јульа 1885.

Пишу до Вас на догад, по словам других, не знајучи допевно, чи до Вас треба обертатись в справі, про котру пишу, не знајучи навіть дејаких дрібниць в стані цејі справи, а через це прошу Вас вислухати мојі слова, јак мову загальну і при тому шчиру, хоч би ја де в чому ј помиливсьа по вашому досліду на місці.

Справа усьа — заснованьа в Львові журналу всеукрајінського ј прогрессивного, під редакцијеју Франка. Ја про це вже писав і переказував

прıјательам у Россıју, рекомендујучи Франка, — але тілько при двох умовах: 1) коли журнал виступить з отвертим радікальним программом, — в дусі кіјівськоји громадськоји декларацији 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостіјно од теперішніх галицьких партиј, в тім числі ј т. назв. народовців (lucus a non lucendo), шчо теж згідно з кијівськоју декларацијеју 1873 р. Тепер ја чују, шчо мов би Фр. готовить јакісь компромісси з т. назв. народовцьами. Так перш усього прошу Вас і других прıјателів знати. шчо ја на таких умовах ніколи не рекомендував журнала, і ніколи до нього не пристану, бо де в чім іспитом в галицьких справах допевнивсь, шчо всьакиј компроміссс з льудьми так нерозвитими інтеллектуально і морально, так не мајучими політичного ньуху, јак львівські народовці, не може дати ніјакоји гарантији на успіх журнала навіть літературниј, а надто на россіјськиј Украјіні. Вступајучи в компроміссс з львівськими народовцьами, ми б були непевні, чи завтра вони нас не поведуть на поклон не тілько австріјськиј бјурократији ј унијатському клерікалізмові, а ј самим навіть москвофілам, з котрими ж сидьать народовці по всьаким комітетам і топльать нашу справу. Ми не можемо одступитись од нашоји декларацији 1873 р. вже через те одно, шчо це minimum того, чим ми можемо притьагувати до себе прогрессивні елементи в себе дома, — а подивітьсьа на все, шчо писали ј робили львівські народовці навіть з того часу, то побачите, шчо вони писали ј робили все, шчо могли, напроти тієји декларацији, топчучи ј передајучи в руки поліцији најшчирше прихильних до прінціпів тієји декларацији льудеј (не виключајучи і самого Франка в јего lucidissima intervalla). Правда, ј народовці посунулись упеpед з того часу, јак К. Сушкевич, В. Барвінськиј

ј т. и. објавльали нам, шчо „хлопові тільки через те погано, шчо він пјаницьа“, та посунулись вони не тільки лајучись і клевешчучи на тих, хто јіх будив, а навіть так нерішуче, шчо не можна бути певним, шчо впјать јакиј небудь Качала не поступить в політичні лакејі до Чарторијского, Барвінськиј впјать не піде на поклони Сембратовичу (ходив же навіть Окуневськиј до Пелеша). Шче важнішче те, шчо теперішні народовці навіть меньше розвиті політично і навіть культурно, ніж сам „народ“, котриј і в читальньах і на виборах ставить такі запити, на котрі народовці не вміјуть і бојатьсьа відповісти. Шчо ж нам за користь ставити себе в компроміссі і значить в зависимость з партіјеју, котра робить нас смішними в Россіјі і топить народну справу в Галичині? На решті треба б јакојі небудь консеквенціјі, а јака буде консеквенціја, коли ми будемо плакати, шчо в Россіјі цензура калічить Шевченка, а в Галичині підтержувати виданьньа, котрі будуть ховати $^1/_2$ Шевченка, та шче ј видавати јого за австріјсько-уніјатського легаліста? Шчо за консеквенціја видавати гроші на напечатаньньа в Женеві „Волів“, Шевч., Політ. пісень, а в Львові брататись з тими льудми, котрі тільки за гроші напечатајуть про ті виданньа звістку між торговими објавами, коло пільуль Матіко ј т. и. тај то не завше, а тільки лиш на ці виданьньа гавкнуть Льахи або ј Плошчанськиј, то зараз і од себе прибавльать: дујемо і пльујемо!

На скільки можна судити не живучи в крају, але пильно досліджајучи јого житьтьа через 25 років, — ја думају, шчо в саміј Галичині тепер момент рішучиј, коли може скластись років за 2—3 міцна демократично-прогрессивна партіја і з інтеллігенціјі і з народу, до котројі пристане все, шчо не вмерло із старих партіј. Тільки дльа цього треба, шчоб појавивсь на сцену

хоч невеличкиј гурт, котриј би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто ј безповоротно прінціпи новојі европејськоjі науки, культурні ј політичні. Журнал такого напрьамку може (ј мусить навіть) на перші роки не пускатись в практику політичну, або ліпше парламентаризм, та бути тілько науково-літературним та критичним (і в справах біжучојі політики), појасньајучи прінціпи својі і безпринціпность або гнилость прінціпів других, і тоді він викличе нову породу льудеј, навіть коли він би прожив сам тільки рік-другиј. Журнал же оппортуністичниј, та шче по галичанському, це гірше ніж псуваньньа паперу, це продовжіньньа деморалізацијі, котројі ј так богато у наших закордонних братів.

Шчо б же галичансько-оппортуністичниј журнал міг стати органом всеукрајінства, а не австрорутенства, цього ј думати не можна.

Ја думају, шчо наш обовјазок не тілки не помагати в Галичині новому закладу дльа повишче характеризованого оппортунізму, а всіми силами стати проти того. Коли б же нашојі ради не послухали ј льуде в роді Франка, то залишити јіх на јіх власну одвічальність: хај шче раз стукнуть сьа лобом і скоштујуть пошчечину, це буде лишніј стан дльа јіх евольуцијі, може ј потрібниј јім, а нам не јакиј резон з дітьми на чотирі ноги становитись? Ми пождім, поки вони на дві піднімуть сьа! Војать кажу, шчо не знају ні Ваших планів, ні львівських обставин справи журнала (Фр. мені давно не пише, а про својі компроміссиј переговори ніколи не писав), але позвольају собі, окрім повишчих загальних уваг, радити Вам поставити умовоју россіјсько-укр. помочи дльа нового журналу три точки: 1) независимость редакцијі од старих кружків, 2) јасниј програм, 3) участь в редакцијі Павлика. Во всьакім разі ја прошу Вас передати пријательам,

шчо ја тільки на цих умовах буду писати в новиј журнал (та впрочім, будьте певні, шчо журнал компромісовиј і сам дльа мене буде новиј „Кіевльанинъ“) і шчо предлагају п а р і 10 проти одного, шчо перед 1/2 року-рік усьакиј з пријателів, котриј без цих умов поліве в новиј журнал, сам побаче, шчо поліз в болото.

Ваш М. Д.[1])

N. 23. Лист до І. Ф. Chesières sur Aigle, 2 Септ. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Поспішајусь одповісти Вам пунктуально.

1) Ја ніколи не закидав Вам через П-ка нетовариського поступованьа зо мнoју в справі, котру Ви описујете в початку листа Вашого, т. ј. реформи (переформаціјі) „Зорі“, ј нічого не писав П-ку про Вас. Це певно П-к сказав Вам свіј суд. Ја з Вами (або ліпше Ви зо мнoју) мав діло не про Зорьу, а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоч отповіді на мoјі листи, і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриј треба вважати за r e q u i e m задуманоjі газети, ја позвольају собі скласти свіј суд і висказати јого Вам. Суд цеј такиј, шчо все Ваше поступованьнье цілком не одповіда звичајам, јаких держатьсьа льуде в ділових справах.

Ми зачали діло. Ја Вам вијаснив своју вихідну до нього точку, своjі умови. Ви пријньали jіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовка-

---

[1]) Копія сього листу, адресованого не відомо до кого, була мені доставлена тодїж М. Павликом.

јете, і через кілька місьаців звішчајете мене, шчо Ви по јакимсь резонам прилучились до реформи другоји газети (добавльајучи при тому, шчо ніјакоји реформи доси нема) і шчо ја сам знеохотив Вас до редагованьньа нашоји газети тим, шчо предложив в ред. јіји П-ка. В середині таких звісток Ви розказујете, шчо були на зборі, на котрому Вам докорьали, шчо Ви переписујетесь зо мноју і шчо Ви на цьому зборі були мовчаливим свідком! (Не можу припустити, шчоб Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, шчо ј він був в переписці з Др-м до недавна, поки не взнав, шчо Др-в вкрав у Огоновського перед пасхоју двоје поросьат??)[1]) Про реформу скажу далі, на скільки ја обовјазаниј сказати про це, јак кијівськиј громадьанин та шче такиј, котрого імја першого таскајуть в болото і в Россіји і у Галичині за всьакиј глупиј і подлиј ступінь львівських украјнофілів. А тепер скажу про П-ка. Ја предлагав јого в редакцију, бо вважав, шчо редакціја діло коллективне. а П-к чоловік не дурниј і досить освічениј дльа такоји роботи, далі дльа того, шчо јого знајуть з звісного боку в Россіји і можуть прихильно обернутись до газети, в котріј він буде, — а накінець потому, шчо мајучи взьати широку часть в праці дльа газети ја вважав себе в праві предложити за себе alterum me, котрого ја најбільше знају і котриј најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају і котрі, јак Ви писали, мусили бути в редакціји. Ја тим паче не думав образити Вас особисто, шчо знав доси, шчо Ви були з П-ком вкупі в редакціји Друга ј Гром. Друга і шчо Ви з П-ком в загалі пріјателі. Коли ж тепер Ви мені кажете, шчо моје предложеньньє сталось Вам „тим доткливішче... шчо ја бодај потроха знају, јаку сімпатију маје П-к

[1]) Се якийсь дотеп незрозумілий для мене. *І. Ф.*

в Галичині не тілько перед старих але ј серед молодіжі“, — то ја можу тілько здивуватись. Јаке діло нам з вами „до старих“? Јіх антіпатіја јесть дльа нас рекомендаціја. Шчо ж до молодіжі, то мені ј не снилось, шчо б вона антіпатіјувала П-ові. Правда, ја читав елімінаціјну глупость (шче більше ніж подлость) написану в „Дѣлѣ“, котрого офіціјальним редактором состоіть молодиј товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, јак про најсимпатичного собі чоловіка), та колиб усьа молодіж Галичини справди була солідарна з тіјеју глупостьу, то це б значило, шчо ј вона не варта навіть старих Плошчанців, і шчо значить нам треба видавати газету, шчоб создати нову молодіж. На решті дивно мені, чому ж Ви в свіј час зараз же не написали мені того, шчо тепер пишете, а напроти того приіјмили моју умову і обіцьали написати незабаром программу і т. и.???

2) Тепер про згоду — реформу? Ја, не можу судити про те, јаку вартість і јакиј резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називајуть себе галицькоју молодіжьжьу, з староју редакціјеју Зорі. По правді не моје діло судити ј про те, јака може бути згода між Вами, котриј збирајетьсьа попульаризувати Рејса, ј попом Ом. Огоновським, не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про јакі прінціпи з гори, а тілько про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, шчо згода наступила ј на бажаньнье „Украјінців“ то тут ја собі „позволю смѣть свое сужденіе имѣть“.

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другиј не обернувсь в цьому ділі до мене, до В-ка ј до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно кажучи, јак літератори, не гірші од М. Под. і т. и., ми не тілько

не виелімінованi з украјiнськоји громади, а навіть рiвночасно з тим, јак нас елімінујуть у Львові, Украјiнці поручајуть нам написати звісні праці, посилајуть нам гроші і т. д.

Накінець і најголовнішче, ніхто не маје права робити од імені кијівськоји укр. громади згод, противних декларацији 1873 (отвертиј лист до ред. Правди), котра јесть нішчо друге, јак основа программи, котру ја Вам послав. Та декларацiја підписана була ј нами ј другими льудьми, котрі тепер по ріжним кінцьам працьујуть дльа нашого народнього діла ј котрі не можуть признати својіми представительами, а шче більше начальством панів з „Дѣла", Тов. Шевченка і т. п. Јак собі хочете, а тут з Украјіноју вијшло по меньшиј мірі qui pro quo.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо з усього цього угодово-реформового пива не буде ніјакого дива. По мојому — вијде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справді прогрессивного органу ј прогрессивноји партији в Галичині. а вмісті з тим і підньатьтьа пошани до украјінофільства і в Россiјі. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, а через те треба помиритись з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже мајже помиривсь, та жалко мені Вас, бо Ви багато винні в тому, шчо так склалось, бо Ви підрізали ј справу, ј самого себе. Через кілька років справа випливе, але керманичем буде хтось инший, а не Ви!... Про Рејса зараз почну клопоти, јак вернусь в Женеву, т. ј. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дльа таких виданьнь, јакі Ви задумујете.

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами книг: ја нічого не получив. Требујте з почти. Вчора писав ја карту II-ку і прохав росспитатись в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польськи Gesta Romanorum, або чи јесть рукопись 2) чи про них хто писав? В звичајних курсах Пол. літер. нема спомину, а ја не віръу, шчоб G. R. не було по польському. Справку цьу мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др.

Оце шче перечитав Ваш лист, і тепер најбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зоръа“ маје тепер матерјал з Украјіни. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на **Вашу** газету. Ог і ввесь результат Вашоји уніји-згоди. А погодивсь з о+а (—1) і забрали матерјал даниј Франкові, а Франко був „мовчаливим свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свьата Унија, не згірша тієјі, котру боронъать львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

N. 24. Лист до І. Ф. 18 Септ. 1885 Chemin Dancet, 14.

Шановниј землъаче,

Оце получив Ваш лист. Споритись ја не льубльу зза одноји кріміналістики, ні прокурорськоји, ні адвокатськоји. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого попереднього листу (визваного тільки Вашим). Так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіей“ і останьньу нашу тъажбу, јак передав јіј „дѣло о неджентльменствѣ Стат. Кружка“. Скажу тільки об тім, в чім, мені здајетьсьа, Ви омильно зрозуміли моји слова.

І. Пишучи Вам, шчо за кілько часу повстане нова партија в Галичині. та тілько не за Вашим проводом (ја не памјатају, јаке власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам осо-

бисту амбіцію. Цього ја тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказать, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про мојі чувства, і ја замовчу. А поки ја појасньу својі слова. З теперішніх Галичан Ви більш других мајете данних стати проводирем новоjі партіjі, дльа пользи самоjі тіјеjі партіjі. Бути ж ініціјатором — підніма самого чоловіка, сили јого, віру в себе, без котроjі не може бути енергіjі. Огльанувши ж всьу історіју Вашого розриву з народовцьами (до статеј в Kraju) і потім згоди (до мовчаньа перед Вахньанином) Ви в глубині духа сами не можете не бачити всіjі чудности свого поведіньа, та ј другі бачать і тепер, а далі вбачуть більше.

II. Ја не хотів сказати, шчо Ви отдали „јакісь матерјали" Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звідав з Вашого листу (Ви казали: „Зорьа, мајучи тепер матерјал з Украјіни, засне" і пр.). А з листів з Россіjі ја знав, шчо дехто готовив матерјал дльа Вашоjі газети. Зведши до купи дві звістки ја міг вивести, шчо хтось, напр. Верниволья (alias Пустомельа) отдав Вахньанинам Ваші матерјали. А за це, ја думав та ј тепер думају, спасибі јому де хто не скаже. Це мене підводить до

III-го пукту. Ја б мусів здуріти, шчоб винити Вас за те, чому Украјінці не держутьсьа декларацiјі 1873 р. Ја тільки нагадував про декларацію і казав, шчо Верниволья не мав права јіјі обходити, коли говорив до Украјінців. Ја ј тепер на тому встојују і тим паче, шчо јесть на Украјіні льуде, котрі јіјі не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, јак по непорозуміньу. (Ја Вам писав, здајетьсьа, шчо в 1877—82 рр. через тих народовців в Кијіві було заборонено в громаді говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами і словами проти такоjі проскрипціjі).

IV. Про alter ego ја скажу, шчо і ја знају, шчо в літературніј праці прокурація не можлива, — та редакцијна працьа друге діло, особливо, коли вона зразу поставлена була ј Вами на коллегіальну точку. Ја мав резон бажати, шчоб коло членів Стат. Кружка був чоловік трохи твердішчиј і більш Европеjець і джентльмен. До того ја думав, шчо це б і Вам було ліпше — опора в коллегіjі, та ј особа дльа Вас приjатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ја помиливсь, бо Ви ј в сьогоднішньому листу зачіпаjете П-ову „натуру". Накінець ја думав, шчо наш обовjазок показати П-ові довірьа післьа глупого ј подлого виелімінуваньньа.

Те, шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось неожиданне післьа того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редатори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і јасна. На јаких умовах Ви стаjете редактором? Јаку компетенціју матимуть над „деjакими (!!) статьтьами" Парт. і Под.? Јаку Ви над jіх статьтьами (напр. над компільаціjеју з Бедекера Под-ського)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанетьсьа газета власністьу Тов. Шевченка? Не розуміју ја ј смислу Ваших слів, шчо Ви „не сміjете просити мене ні о шчо".

За справку про Gesta Romanorum спасибі. Ја знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польськиј переклад jіх, та думав, може послі шчо знаjдено. Ја таки певнісінькиј, шчо Gesta були по польскому, бо деjакі руські (мало-ј біло-) переклади прьамо говорьать: „переложено з друкованоjі польськоjі книжиці", а одна рукопись (в Петерб. публ. бібл.) так назива рік і друкарньу краківську. — Семенського ја ніколи не бачив.

Про арест П-ка ја взнав учора з јого листу ј бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурцьа ј Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ і з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тіј, јаку сьогодні прочитав ја про Паломників (N. 97). Јак таки не розуміти, шчо hodie mihi, cras tibi? Најгірше, шчо такі підлости підхопльујуть „Кіевлянины“ і робльать всіх нас винними за них. Та јак і не робити, коли наші не тільки не протестујуть проти тих подлостів, а шче ходьать під ручку з авторами јіх? Скільки посилок мојіх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з Петербуржцем? Шчо з баришнеју? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви міј лист дльа Петербуржцьа?

Оце перечитав Зорьу 17 і в „Дѣлѣ“ шче допись з Украјни про штунду. Безшчаснvј Ви чоловік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ“ сотворьа характери (кукли) ј коллекціји зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, јак попи Христа і заплутајетьсьа шче гірш попів, бо в Посланіји Шевченка јесть просто чепуха, јак напр. всі виходки против німецькоји мудрости. А шчо собі думав автор дописи про штунду, — то ја собі ј пригадати не можу. Але ж все рівно јого архіјерејем не зробльать, шчоб він викоренив штунду. Пожалуј, можно подлости робити, але дурнем бути, јіј Богу не можна. — „Штунда — результат обрусеніја!“ Ну, а молоканство серед кацапів, а реформаціја серед Европејців???

Одваживсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти міј!

Съ кого они портреты пишутъ?
Гдѣ разговоры эти слышутъ?

Ог, јак на путнє (Рекльу, Ланге, Тіле), то нема в Львові грошеј, а дурниці печатајутьсьа! І Ви теж муситимете кінчати „Соколиків“? Шче

літом прочитав ја Горовенка. Тож штука! Анахронізм, невірности, герој придуркуватиј, розвјазка — дурень з печи. А „Зоря“ каже: „збудила загальниј інтерес так в Галичині јак і на Украјіні“. Не вже? Коли правда, то можно поздоровити нашу публіку з літературним ньухом. Ні, јак собі хочете, а така література і така публіка перш усього потрібује Геракловоји лопати.

Получив лист Петербуржцьа і Вашу приписку. З Павликового аресту наврьад шчоб було шчо сурјознішче, јак було з Вашим в Дрогобичу. В мојому останньому листу нічого цікавого дльа поліціји нема; розмова јшла најбільш про літературу. А про самиј факт ареста скажу, шчо він не без звјазку з „виелімінованьньем“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодіж, коли не примусить „Дѣло“ показати зуби поліціји і заступитьсь за П-ка. Војать скажу: hodie mihi, cras tibi. Буде час, коли Вас арештујуть на 14 днів за те, шчо в Київі були, а Белеја јак волоцьугу, — коли не покажете зубів. Цікаво було мені прочитати, шчо В. Коц. мав реферат „Нові украјінські пісні про громадські справи!“ Певно він мав нові варјанти тих пісень і обробив јіх инакше ніж ја. Чи буде ј коли јого працьа напечатана? А коли ні, то чи не можна получити од јого варјанти?

Ваш М. Др.

Шче одно спитају: Петербуржець пише, шчо јого товаришчі будуть працьувати дльа „Зорі“. Але вони не тільки соціјалісти, але навіть богато шче пријдетьсясьа прикласти рук (між инчими і мені), шчоб одвести јіх од хибноји близости (в доктринах і в діланьньу) од россіјських „нігілістів“. Спитају ја: јак буде јім вдаватись „Зоря“ з цвіріньканьем Дроздів і других птахів за рідноју віроју, уніјацькоју ј православноју, — а також

виелімінуваньньа з суспільности ј літератури власне тих, хто зложив $^{9}/_{10}$ украјінскоји соціјалістично-раціональноји літератури?

N. 25. Лист до І. Ф. (без дати). Chemin Dancet 14.

Шановниј землььаче,

Вже більш місьацьа, јак ја шчо дньа збирајусь писати Вам, та все одкладају, — бо шчо дньа чекају на јаку небудь одповідь або з Россіјі, або од Ан-ча про ті гроші, шчо ја мусив получити (700 руб.). Вже з Јульа ја жду тих грошеј, двічі переказував у Россіју, двічі получив темну одповідь, шчо послані, — але јак?? не знају, — і головнішче, не получају јіх. Всьакиј скаже: коли вони послані, та не получені, то значить пропали, ј значить тој, хто послав, мусить шукати јіх. Та така аргументаціја дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја ј бјусь ось уже 4 місьацьа, шчоб хоч передати кому слід таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто јіх посилав (јак вже се случилось). Між инчим обертавсь і до Ан-ча, так тој мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другиј і трегіј сталось шче дивнішче. Звелів мені А-ч писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі ј написав за день перед виїздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати міј лист!!!) а в Львів, на адрес П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А-ч нічого јому туди не писав, нічого) або poste restante. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, але вnјать пројшло більш 2-х тижднів, і ніјакоји одповіді не мају. Чи А. живиј, чи вмер, чи дојіхав до Львова, чи переіхав јого? і т. д. і т. д. нічого не знају! Тим

часом ја доживсьа до крају, — так, чи јістемимо ми завтра, не знају.

От через те ја не можу Вам добути Рејса (174 ф.) ј не можу навіть сказати, коли ј јак добуду, чи отдам Вам мoју позичку. Тепер прошу Вас: 1) вибачити мені мij гріх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ја, чи дістав він лист длtа А-ча, а перед тим статьу дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) позволити мені послати другу статьтьу на Ваше имја і прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і мнoју (з Б-јем бог з ним! То А-ч видумав зробити јого посередником; ја просив переміңити, бо не хотів безпокојіти Б-ја клопотами дльа „виелімінованого“, та, јак сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звістив про те, чи дістав він посилку і лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слід навјазуватись Б-ју). Будьте ласкаві, одповідајте мені скорше на моjі питаньа.

Прибавльу дешчо про літературні справи.

Перш усього випишу Вам кілька слів з „Кіевлянина“, 1885, N 190. „Изъ Львова пишутъ въ Варшавскія газеты“ (мабуть в В. Дневникъ):

„Къ стати сообщимъ со словъ галицко-русскихъ газетъ, что авторомъ издателемъ злополучной брошюры о Нар. Домѣ состоитъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая въ качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчілки, сестры извѣстнаго украйнофильскаго коновода Драгоманова і самой рьяной социалистки“. Цьа виписка покаже Вам, на скільки ја був правиј, коли писав Вам, шчо за всьаку „народовську“ дурость і подлость в першіј лініjі одповідати приходитьсьа нам, виелімінованим. А тут шче автор дурости і подлости навмисне звалив одповідальність на виелімінованого Ткаченка! На це жалівсь шче П-к і ја јому писав шче в останньому листі в Львів, шчоб він опро-

тестував ту брошуру, та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважајуть Ол. Пчілку за своју сотрудницьу, те ж пропустьать мовчки свинство зроблене проти неїі за помічьчьу народовцьа? Ја наперед знају, шчо пропустьать! І тільки звертају Вашу увагу на цеј новиј document humain.

Коли зајшла розмова про „Кіевлянинъ“, то скажу, шчо на дньах там јавилась прокурорська статтьа проти украјнофілів з поводу романа Юрій Горовенко. Ја вже П-ку писав своју думку про цеј роман: в ньому нема романа, нема характерів, в добавок автор не зна ні університетського ні гимназичного життьа, ні деталів історіјі громади в Россіјі ј почасти в Киј̈івшчині, ні росс. літератури, — наплутав анахронізмів, помилок всьакого роду, і в добавок зробив з свого героја јавного дурньа і навіть не украјнофіла, — бо ні один ні украјінофіл, ні навіть украјінськиј соціаліст під команду Исполнительнаго Комитета не становивсь, бо Исп. Ком. зразу зајавив себе централістичним. Весь роман з артистичного і політичного боку јесть верзьаканьньа ј чревовішчаньа школи С. Жука ј подібноји Кузьки.

До того автор в најівніј дурости дијшов до способів чисто шпіонських. Дм. П. Пучка — Дм. Павлович Пільчиков, Отава — Полтава, Ломаківська гімназіја — немирівська гімназіја, звідки вигнали недавно Лоначевського, звісного в нас під назвоју Ломаки і т. д. „Кіевлянинъ“ і взьав дльа свого резьуме епіграф з „Горе отъ ума“: Ба, знакомыя все лица!!! Це резьуме наробило в Києві переполоху, але ж јіј богу, слесарша сама себя высѣкла! Чудні льуде, всильујутьсьа мирити з собоју правительство (і јаке!), навіть одпихајучи од себе сімпатіјі свіжих льудеј, — і сами на себе подајуть доноси поліціјі навіть в тому, в чому справді не винні! От так мудриј консерватизм!

По части украјінофільського консерватизму нове глаголаніје в „Дѣлѣ“, вже не цеј раз Ал. Барв. про штунду, трохи не підбило мене написати јому полуотвертиј лист. Де таки видано, шчоб національна партіја одпихала од себе најбільше розвитих льудеј з свого народу і цілувала зад најбільших ворогів своjіх? Та роздумавши ја вкромивсь: лізти мені до Б-ого не слід, в печаті галицькіј нема мені міста, — напишу Петербуржцьам, може нагектографујуть (Гуттенберг шче дльа нас зараньньа птицьа).

Заговоривши про „Дѣло“ попрошу Вас звернути ввагу редакціjі, шчо в R. des deux Mondes не було ніјакоjі статьті про Костомарова, јак хтось ввірив „Дѣло“ (була в Revue Universelle et Bibliothèque Suisse корреспонденціја з Петербурга), а також, шчо в останьому N-рі зовсім невірно зрезьумовано замітку Р. Стар. про арест Куліша і Костомарова. „Зоря“ з страху (двојакого: іудејського ј украјнофільського) не привела з Р. Стар. кінцьа — самого головного, а „Дѣло“ не попьало ј того, шчо написала „Зорьа“. Конечно, Р. Стар. у Львові нема. Так ліпше вже в таких случајах буквально переводити хоть з „Зори“, ніж не бачивши в очі орігінала писати по фантазіjі.

Вашу „Зорю“ поздоровльају з кінцем пташиного романа Дрозда, та тільки коли на далі Украјіна буде надільати Вас комашиними творами в роді „Гессенськоjі мухи“, то публіка не багато виграје. Про Ваші замітки позвольте сказати, шчо тон рецензіjі на поетів „Ниви“ занадто вже драматичниј і через те може образити особи поетів (котрі, звісно, заслужујуть урока, коли не мовчаньа). До того треба бути консеквентним і не печатати в „Зорі“ такогож комашиного чириканьа, јаке не подобајетьсьа Вам в Ниві: і Гетьманець і Бердьајів тіж сами „Нивјане“. Простіть, коли

ја скажу, шчо ј примітоk до ст. Я. Ш. за багато,[1]) — а про Наріжного ј зовсім не на місті, хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали јакого Петербуржцьа написати про Наріжного статьу довгеньку. На мıј стид ја ніколи не бачив нічого з Н-ого, навіть „Бурсака", про котрого частішче згадујуть, — бо нігде в наших сторонах не надибував јого писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, шчоб мати час взьатись до Публ. бібліотеки. А окрім того, шчо Н-иј вважајетьсьа всіма в Россіјі за пролога до Гогольа, ја чув шче од батька (котриј проживав в 1824—1837 в Петербурзі, ј писав з братом навіть украјінські стихи), шчо Н-иј був осередком доволі великого украјінського кружка, котриј приготовльав в Петербурзі поле дльа Гогольа, а також і дльа „Исторіи Руссовъ" і Шевченка). Та не вже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, шчо статьја јого стала негідноју? Ја бојусь, шчоб Я. Ш. не вразивсь, шчо јого працьа пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор Ruchu Literackiego. Мусить бути тој же, шчо ј фельјетонів „Дѣла" про цензурні заборони укр. літ. в Россіјі, бо однаковиј початок і однакові помилки (напр. зарахованьа Сперанського до Украјінців). Певно теж „націонал" a la Конискиј, тільки дотепнішчиј і стараннішчиј. Жалко було б, коли не навчитьсьа по европејськи ј крутитьсьа. Костомарова лист до „Сл. Зари" звісниј в Россіјі (впрочім, кому?). За нього колись дуже лајав Катков Костомарова дорікајучи јому најбільш за раду: будьте прежде всего австріјцем а послѣ славьяниномъ. А це таж рада — будьте перш усього легальним, „помиріте з со-

[1]) Про містіцізм лишньа, бо Я. Ш. сам не каже, шчо він почавсь од Л. Т., тај Ви не праві кажучи, шчо він почавсь од Гогольа, а не од Адама.

боју урьад“, котру додав Кост. і Кониському, јак видно з фельјетонів „Дѣла“. Це таж дурницьа, котра продиктовала лакејськиј вступ до статуту „Нар. Ради“ в Дѣлѣ! Шче де шчо треба б було сказати. та треба пускати лист. — Посилки Вашоји вијать не получив.

Ваш М. Др.

Коли Ви бачите Терлецького, то попросіть јого звести рахунок з Helfer'ом (чи јак) про По вопросу о Малор. Литер. і одібрати в јого останьні екземпльари. А то ні в мене ні в кого нема цеји брошьури, а јіји иноді питајуть[1]).

N. 25. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 8 Нојабрьа 1885.

Шановниј земльаче,

Два дні назад получив ја лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Остатні придадутьсьа на розсилку II. вип. II. Пісень. Посилају ј Вам. Отдајте, б. л., надписані екземпльари кому слід, а рештоју розпорьадітьсьа јак знајете.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакціји „Зорі“ — та тільки ја думају, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, так мусить і сам знати і моји виданьа і навіть вартнішчі рецензіји на них. Окрім того, коли рекомендаціја потрібна, шчоб ввести мене в сотрудники „Зорі“, то це тим паче даремна річ, бо ја писати в „Зорі“ сам не стану,

---

[1]) З кінцевих уваг сього листу видно, що він написаний у перших днях жовтня. Згадана в листї статя „Ruch literacki Rusinów“ була друкована в варшавськім Ateneum, автором її був справдї Кониський. *І. Ф.*

поки там редактори Партицькиј і М. Под. Ви знајете, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк. а потім в Зорі-ж (Черкезов і Маріја). Партицькиј знав шче з мого переjізду через Львів в 1873 р. моjі політичні думки, бачив jіх в переднім Слові до Федьковича, котре сам росхвалив в своjіj же Г. Шк. І післьа цього всього він написав, шчо мене р. урьад послав за границьу проповідать „нігілізм". Потім тоj же П. вилаjав мене за Черкезовим, котриj (теж свого роду Парт-иj, бо носивсь по Женеві з моjім рукописом, з котрого зроблена Истор. Польша) все мене оклеветав за те, шчо jа не пристаjу до „нігілізму". Нарешті за Маріjу П. зробив з мене полонофіла. Післьа цього всього Парт. або просто подлиj чоловік, або маjе jакусь політичну j приватну мораль не з тіjеjі планети, на котріj jа виріс. Jак же нам бути в однij хаті, або шче мені проситись у jого хату? Jа навіть вважаjу те, шчо моjі товаришчі, котрі посилали мене видавати Громаду і котрі підуть в „Зорьу" П-ого, ламаjуть cuncta divina et humana товариських умов од розбіjницьких до політичних, од нумідіjських до европеjських. Та нехаj другі роблькать, jак хотьать, а jа на старости не хочу робити безстидство і молодим льудім погожі приміри подавати. Шчо Парт. одкликав своjі слова (jедина чесна умова!), це бути не може.

Отже прошу Вас нічого з моjіх рукописів, шчо в Вас jе, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева j реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про моjі праці, шчо Вам завгодно. Jа тут ні при чому. Jа б навіть радішчиj дати Вам всі рецензіjі про моjі виданьньа, не дльа того, шчоб то був матерjал дльа рекомендаціjі моjеjі, а дльа того, шчо в тих рецензіjах говорить сьа j про

Украјіну, — та на лихо в мене самого нема кількох з најважнішчих рецензіј. Те, шчо зосталось, ја Вам пошльу; робіть, шчо знајете.

А Ви без усьаких рекомендательних замірів зробіть рецензіју на Пол. Пісні. Це Ваш обовјазок, — бо справді смішно, шчо про них був спомин у Французів і Англичан, а не було навіть бібліографічноjі звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котриј всеж таки народ наш наробив. Розбираючи, Ви певно шчо небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись. Жаль, шчо ја не знају, јаке власне „незнатьтьа фактів“ (помилки?) мені закида Кон. Може ја справді в чому небудь пробрехавсьа: література украјінсько-галицька часом труднішча до вистудіјованьа ніж логографи. Ја не читав шче дальшого протьагу статьті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, шчо Ви трохи помильаjетесь, коли кажете, шчо ја мају „неприхильність до цього чоловіка“. Јого власне не льубльать і не поважајуть в Россіјі, — але ја јого мало знају. Мені навіть симпатична јого вјідливість в украјінську справу, і в короткиј час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На остаток ми навіть умовились видати в купі Антологіју поетів укр. (по јого просьбі), при чому ја написав јому схему і мусив написати передньє слово, коли він вибере взірці. Та тим часом вијшла Lex Jusephovicia і Кон. јак тонкиј конспіратор і мудриј оппортуніст порішив обіјтись без мене і јак јурист, задумав підвести під царськиј урьад легальну міну: послав своју антольогіју в Петербург в цензуру, а там јому зјіли јого працьу, не вернувши навіть манускріпта, з котрого він не залишив собі копіјі. Хоч правда, новиј манускріпт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі робльать писарі) ј послати на друк в Галичину, де дльа таких книг је вла-

ства публіка — та пісьля мудроjі легальноjі міни це б була вже „шкодлива дльа діла нелегальність“. Через таку мудру міну трохи не пропав було роман „Воли“, котрvj перше був пропущенvj цензуроjу, а потім спиненvj і котрого ja три роки видирав з Росіjі. То так наша антологіjа j пропала. На звістку про це, — памjатаjетьсьа, в листу самого Кон., — ja одповідав приказкоjу: „Привикла собака за возом ходити, то j за саньми побіжить“ і запитом: чого ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчились. От власне подібними мудростьами Кон. мені j найбільше антипатичнvj. Подібні мудрості мирьатьсьа в jого з узісінькоjу національно-сепаратистичноjу ідеjеjу і вкупі з безталантливостіjу і необразованностьу робльать з jого прешкодливу фігуру, котра даjе примір украjнофілам-чиновникам і збуджуjе велику нехіть до украjнофільства в середніх верствах інтеллігенціjі в Россіjі j у молодіжі, котра бачучи рухливість Кон. і не бачучи прильудноjі jому оппозиціjі з боку украjнофілів, уважа jого за репрезентанта украjноф. ідеjі. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупость і плутанина jак раз львівсько-народовська, з котроjі навіть самому Кон. нема користи: бо j начальство jого на грьаниці потрусить і публіка не пожалуjе за ним. Ось слухаjте про одну мудрость Кон. і комп.! Задумали вони показать украjінство в киjівськіj городськіj думі (раді) і подали петіціjу, шчоб назвати одну школу именем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в jого проживав), коли це — баць! царьа вбито! Дума не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свіj. Звісно, Кон. і украjнофілам назад іти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам тогож бажав, шчо j царь-освободитель. Звісно, не помиливсь: Кон. і К-о тілько даремно осрамили

Ш-ка і все таки подали сами на себе донос, бо всі 13 чоловіка, шчо подписали петіціју, записані були в неблагонадежні. Це характерниј примір украјнофільського оппортунізма, з котрим ја завше боровсь і за котриј мені так противниј Кон. не јак чоловік, а јак метод думати ј чинити.

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зоря“ виїшла не новим органом, а суммоју двох Кониськородів, россіјського ј галицького, під Вашоју етікеткоју, через котру скрізь льуде будуть мати право вважати Конисізм за правдиве украјнофільство. Ну, та тепер нічого про те говорить. Тепер треба ждати часу, коли дльа Вас і всіх свіжішчих елементів в Галичині і в Россіји вијавитьсьа неможливість іти вперед при такому компроміссі, — инакше, коли Ваша „Зоря“ або розвалитьсьа, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка виїшла з за јакого другого предмета, а не з за мене. А все така і ті кілька NN-рів „Зорі“, котрі виїдуть з Вашоју етікеткоју при Конисізмах (в роді про Штунду) і других дуростьах і лакејстві в „Дѣлѣ“, багато пошкодьать украјінському руху в Россіји, — бо знајдутьсьа в ріжних лагерьах обрусителів (од „Кієвлянина“ до народновольців) льуде, котрі будуть тикать пальцем в усьакі такі речі, прибавльајучи: „Ось, мовльав, шчо таке украјнофільство“. Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То ј Кониськиј мусить мати свіј плід. З сього боку виелімінованиј з Гуттенберговських станків украјнофільських ја мушу взьатись до архаїстичних способів противудіјства наслідкам Конисізма і думају написати кілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все таки новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну в „Штунда і украјнофільськиј консерватизм“. Одначе це вже проекти. Шчо чути про Павлика?

Чи дістав хто ті 50 рубл., шчо мусили прийти јому з Россіјі? Чи передані јому?

Ваш М. Др.

Чи писав Вам Петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посила, та ја не получив. Кумедіја јакась робитьсьа по цій части з нами. Можете собі вообразити: навіть жінка моја не дістала своjеjі ренти, котру вона мусила получити шче в Семтембрі (225 руб.). Двічі писала матері моjij — нема одповіді. Мабуть нечиста сила јакась хоче нас „ізмором видушити". Vederemo! Чи нема јакоjі спасенноjі душі в Відні, шчоб могла зробити дльа мене дві три невеличкі виписки з дејаких німецьких книжок, без котрих ја не можу викінчити однiјеjі своjеjі праці по folk-lore? Перше це робив мені Польанськиј і добре робив, спасибі јому. Та јак настав Ausnahmszustand, то П. написав мені, шчоб ја ні до кого не озивавсьа, поки він не напише. Та так і стоjімо доси! Ја вже в Дармтштадті вишукав собі благодітельного Німцьа (можете вообразити собі, Oberst і Бісмарка не боjітьсьа), та дечого нема в бібліотеці Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, хоч би знаjти в Відні між земльаками не то вже благодітельного Obersta, а хоч би Freiwilliger'а, котриј би не бојавсь під Ausnahmsgesetz виписати дльа мене три кавочки про Pzinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! јакі малі бажаньньа моjі!

P. S. S. Гльанувши між своjі книги ја майже не најшов газет з рецензіјами на моjі виданьа. Шчо можу дістати, скоро вишльу. А тепер посилају короткиј index. Противно було мені писати јого: на Вашіј души гріх.

За сим на окремій картції переписано рецензію проф. L. Léger на книжку „Нові українські пісні про громадські справи“, поміщену в Revue critique d' histoire et de littérature 1881, N. 47, і дописано в низу олівцем:

Отсе переписував ја ці слова Француза, тај думав: Ој ти брате, ти Мусіју, чи бачив ти таку чудасіју? — На батьківшчині або ні слова про твоју працьу, або лајка ј клевета, між иншим навіть, шчо ти Льахам-панам продавсь. А чужі говорьать про працьу ј навіть ті, шчо, јак Леже, був колись за одно з Мьерославским, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојеји праці“.[1]) Ось на це ја б звернув увагу, колиб писав про такі рецензіји. Цьа чудасіја возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

N. 26. Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова.

Смерть І. С. Тургенева (д. 4 Сентьабра 1883 р.) викликала ріжні маніфестаціји по всему цівілізованому світу, а між иншим у Галичині. Уже з сего одного можна думати, шчо галицко-рускіј публиці буде цікаво взнати, як судив знаменитиј писатель про справи, котрі најблизше торкајуть саму ту публіку. По тіј то причині вијмају ја з збору спомнів мого — хоч не дуже то близького знакомства з І. С. Тургеневим, про котре ја

---

[1]) Ось відповідне місце з рец. Леже: Les chants sont pour la plupart des chants de haine, le Jacques Bonhomme de l' Ukraine n'est pas tendre pour ses maîtres; il maudit la corvée; il abhorre le service militaire. Un fait intéressant au point de vue de l' histoire générale, c' est la haine que ces chansons respirent pour les Pans (seigneurs) polonais. Les nombreux textes cités par M. D. prouvent d' une façon irréfragable l' erreur de ceux qui, en 1863, ont voulu étendre à ces provinces l' insurection du royaume créé par le congrés de Vienne.

в свіј час опублікују најцікавіјші дльа громади факти, одну частинку, а з листів, котрими удостојів мене незабутниј покіјник, один листочок, котриј ја в орігіналі радиј буду дати до збору автографів јакого небудь галицького товариства. Ось дипльоматична копіја згаданого листочка:

Парижъ
50, Rue de Douai.
Вторникъ, 21/9 Марта 76.

Милостивый Государь!

Я получилъ въ одинъ день и Ваше письмо и Повѣсти г. Федьковича. — Искренно благодарю Васъ за столь лестный знакъ вниманія. — Я успѣлъ безъ большого затрудненія — прочесть Ваше предисловіе — и могу сказать, что раздѣляю вполнѣ Вашъ образъ мыслей — въ чемъ я впрочемъ не сомнѣвался, зная Ваши прежніе труды и Ваше направленіе. — Какъ только я прочту повѣсти г. Федьковича — я позволю себѣ выразить Вамъ, съ полной откровенностью, мое мнѣніе. — Заранѣе чувствую, что тутъ только и бьетъ ключь живой воды — а все остальное — либо призракъ, либо трупъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности

Вашего покорнаго слуги
Ив. Тургенева.

Шчоб појаснити сеј листок, ја мушу добавити від себе пару слів. Листок сеј јесть відповідь на моју записочку, при котріј ја відіслав Тургеневу з Відньа в 1876 р. недавно перед тим видану мноју в Кіјіві книжечку, Повісті Ос. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Окрім чого другого ја думав, шчо мушу відослати до знаменитого писательа, котриј

переложив на своју рідну, великоруську мову „Народні Оповіданя“ українського повістьара Марка Вовчка — повісти нашого буковинського земльака, котрвј в австрiјськiј части нашоjі краjіни зајмаје також саме місце, јак М. Вовчок зајмаје в части росiјськiј. Ја не ждав, шчо знаменитиј писатель, далекиј по својім звичајним інтересам від наших кутків, зацікавить сьа подрібностьами про літературні справи і незгоди, про котрі говорило моје переднье слово до повісток Федьковича. Аж вијшло инакше, јак бачите. Тургенев не тілько звернув на се увагу, а ј подав свiј міткиј суд про напрьамки і школи в галицько-руському письменстві. Шчоб точнiјше појаснити тој суд, ја мушу нагадати основу мого „Переднього слова“, з котрим „вповні“ згодив сьа Тургенев. Ја поділив головнiјші напрьамки в галицько-руськiј літературі і відповідно тому в політиці на три круги: першиј австро-рутенськиј, клерикально-бјурократичниј; другий тој, шчо не зовсім точно звуть обще-русскимъ або русскимъ, а третiј народно-українськиј, до котрого належить і Федькович. Про ті три круги говорить Тургенев в остатних словах свого листу до мене. Тілько в народно-українському, шчиро-демократичному напрьамку чује автор „Записокъ охотника“ жерело живоjі води, а все проче в Галичині дльа него або марево або труп. Шчо власне „призракъ“, а шчо „трупъ“ — сам не берусь догадуватись, а оставльају се другим. Sapienti sat. М. Д.[1])

---

[1]) Ще перед одержанєм попереднього листу Драгоманова (ч. 25) була отся статейка надрукована в „Зорі“, ч. 21 з д. 1 (13) падолиста стор. 248—249 з ось якою моєю увагою поміщеною в нотці: »Зарав по смерти Тургенева, в осени 1883 р. одержав я від многозаслуженого видавця „Историчних пісень Малоруського народа“ повисший лист знаменитого покійника ураз із заміткою, поясняючою значіне того листу. На преве-

N. 27. В редакцију „Зорі“.

Ласкаві Добродіјі!

З превеликим жалем ја мушу просити Вас вмістити в Вашіј газеті оцеј міј листок.

В 22. Ч. Вашоји „Зорі“ ц. р. побачив ја моју. замітку з листом до мене покіјного І. С. Тургенева, а в примітці до неји кілька слов, підписаних д. И. Ф.. про попередньу дольу цеји, замітки, а в кінці „бажаньньа не тільки власне (д. И. Ф.) але ј загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до д. М. Д., јак також јого споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

З поводу цього всього ја мушу сказати, шчо 1) замітка моја з листом Т-ва була послана мнoју в 1883 р. — саме тоді, јак смерть Т-ва вживалась звісними льудьми јак привід до демонстраціјі проти народньо-украјінського напрьамку в галицько-руському письменстві, — послана не д. И. Ф., а в редакцију „Дѣла“ і шчо таја редакціја не схотіла напечати јіјі;

2) шчо ја тільки прохав д. И. Ф. відобрати від ред. „Дѣла“ ту замітку і вернути јіјі мені, јак документ, котриј, враз з ненапечатаньньам јого в газеті, котра вважајетьсьа за орган „народовців“, може служити показом певного градуса

ликий жаль і лист і замітка з причин від мене незалежних не могли в свій час бути напечатані. Судячи однакож, що такі річи, як голос Тургенева о нашім письменстві, нїколи не тратять живого інтересу, особливо тепер, коли наша публика за посередництвом видаваної п. Лужницким »Библ. русскихъ писателей“ має нагоду знакомити ся в творами Тургенева в орігіналї, я подаю сей лист уpaз із заміткою до прилюдної відомости в „Зорі“. Думаю при тім, що виражу бажанє не тільки власне, але й загальне, щоб і дальші листи Тургенева до М. Д. як також його споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

Наслїдком сього був поданий далї документ N. 27. *І. Ф.*

морально-політичного розвитку звісноji группи гал.-руських діjачів, але

3) jа не давав д. И. Ф. порученьньа печатати моjу замітку в „Зорі“, з причини по котріj

4) jа не можу також сповнити j бажаньньа, висказане в примітці д. И. Ф.

Jа не можу нічого дати в газету, котроjі одвічальним редактором состоjіть особа, шчо написала про мене j про моjу публичну діjальність такі речі, jакі зацікавлені тим можуть знаjти в „Газетѣ Школьнôй“ 1877 р. і в саміj „Зорі“ недавніх років, — бо вважаjу противним інтересам нашоjі молодоjі літератури заводити в ніj звичаjі Гоголевих героjів на взгльад Ноздрева, котриj „встрѣчался съ тѣми пріятелями, котрые его тузили, и встрѣчался, какъ ни въ чемъ не бывало: и онъ, какъ говорится, ничего, и они ничего“.

Прошу приньати завіреньньа в пошаві Вашого покірного слуги.

М. Драгоманов.

Женева 19 Нов. 1885.

N. 28. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 7 Dek. 1885.

Шановниj землььаче.

Давненько вже треба б було мені Вам одповісти на Ваш лист, та дуже був затурбованиj виписками з книг, котрі безпремінно мусив вернути в Дармштадт на строк. Та до того наскакували цікаві речі в нових книгах, то так і записувавсь і зачитувавсь до задуру, шчо просто иноді пера не хотілось вже брати в руки. Окрім того все ждав надходу з Румуніjі збірки Gaster'а (Litteratura popülara romana), шчоб змогти Вам де-шчо

положительне написати про кольадку Вашу. Чомусь не надходить. То вже треба писати, а то шче будете лајати, ј по праву.

Ја раднішчиј стати у Вас до праці над поділом Folk-lore з нового року. Воно і так јак Ви пропонујете добре; шчоб давати цікаві шматки з приміткамн, — а то мені здајетьсьа шче ліпше пустити попереду сістематичниј вступ, — напр. переклад статі Cosquin, Les contes européens et leur origine, котру було ја виготовив (з примітками з укр. матерјалу і переднім словом, котре ліпше обернути в заднье, про науку про казки на Украјіні) дльа К. Стар. Також ја радив би почати виданьньа матерјалів з чогось капітального, — напр. з збірки кобзарських дум зробленоји шче в 1808 р. (цікава ј історіја цеји збірки!). Варјанти пречудесні ј дејакі зовсім нові. Цьа штука зразу заставить говорити про себе вчениј світ. Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печати. Тільки шче одна подрібність: вже етнографічниј матерјал не можна печатати Вашеју „етимологіјеју". В загалі скажу, шчо Парт. і потім В. Барв. зробили велику дурницьу своји м поворотом до етимологіји, тоді јак бачу ј з кореспонденціј про „вандрівку" цього року, народ льубісінько читаје нашу украјінську фонетіку; (і тут народовці погнались за панами і впустили народ!) і колись пријдетьсьа ж вертатись і од ціјеји дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньньа хоч етногр. матерјалу фонетикоју, тільки вже радікальноју, „громадськоју", котру вжив же Ом. Ог. в Studien. То ја б радив такоју фонетикоју напечатати кобзарські матеріјали.

Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільськими", — і тепер, післьа одніјеји роботи петерб. академика пр. Веселовського ја бачу конечне, шчо іїх не пјмеш

без порівньаньа з грецькими, болгарськими ј румунськими духовними стихами. Ја вже і дльа других цілів виписав собі дејакі букарештські ј атенські виданьньа, а тепер вони пригодьатьсьа і дльа Вашоји кольадки. Тільки пождіть трохи.

І на шчо Ви поспішились з листом Т-ва і мојеју заміткоју? Хај би собі одіјшов Парт. в народовську „нірвану“. А тепер ја мусив писати протест в „Зорю“, кажу мусив, бо бачу тут діло прінціпа, а не особи. Најприкріше мені в цьому ділі власне те, шчо прінціп мушу боронити ја, а не другі. Назад ја не одступльу, коли б П-иј не напечатав мого листу (хај коли хоче, лаје јого ј мене, јак хоче), то ја попрошу Вас напечатати јого, коли П. вијде; коли Ви не напечатајете, все буде кінчено між нами. Ја шче не написав Вам всього, шчо треба було про статьті про Біблију ј християнство. До тих книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити Wellhausen, Prolegomena zur. Gesch. v. Israel і Stapffer, Paléstine au temps de Jesus. Та ја думају, шчо багато часу пројде, поки Ви чи хто иншиј зберетесь на орігінальні статьті в цих справах. Та не так воно ј легко. От тим то ја ј радив пускати переклади невеликих статеј попульаризаторів таких јак M. Vernes, котрі ј самі пишуть і специальні речі (це најліпшиј род попульаризаторів, котриј особливо розплодивсь в Англији). Новішча, позітивна польська література почалась з перекладів; колись ними мајже цілком поповньались Niwa і Prz. Tygodniowy, а тепер Польаки вже мајуть і орігінальні праці новоји школи. А ми все збирајемось! Справді, подумајте про переводи! Дльа того ја б радив би Вам мати Revue Politique et Littéraire і Revue Scientifique. Там трапльајутьсьа статьті јак раз підхожі дльа „Зорі“. Пропустив ја вишче сказати про Де Губернатіса Folk-lore в Італији. Ја не читав статьті, бо Auf

der Höhe не бачу, але знајучи Де Губернатіса думају, шчо він тьагне все на міфологіју à la Grimm i M. Müller (јак напр. не тільки в своjij Zoological Mythologie, але навіть в новішчиј Storia delle novelline popolari) і через те думају, шчо ліпше јого не переводити.

Не радив би ја Вам чіпати ј моју Корделіју: дуже вона далека од украјінських тем. Вже ліпше зверніть увагу на статьтьу Галичанина Кузьмичевського в К. Старині Ноябрь. Там тој же метод показаниј на близькому матерјалі. З Петербуржцем шчось сталось не так, јак Ви думајете. Він мені було писав, шчо перевозка пішла добре, а також, шчо гроші вже посила. Тим часом ја јіх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усьакоjі приписки, — а далі нічого. Ја послав на данниј адрес одповідь на питаньньа, прислані шче з дороги, — і не мају ніјакоjі звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може ј звичајна „обломовшчина“! Хто јіх, Россіјан, розбере!! От з К. теж не мају ні слова, а між тим В. Б. обіцьав через 2 дні попријізді написати. Прости јіх Господь! Жалко тільки, шчо при таких звичајах ніјака робота не піде, бо ј ці звичаjі јесть тільки експонат тупости натури.

Чи получили Ви книги? Чи роздали, кому слід? Чомусь „Дѣло“ в бібліографіjі не згадује. Приjдетьсьа послати јому гульдена, шчоб, јак колись, напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературноjі. Јіј Богу, не хочетьсьа мені самому робити јім сорому, — а шчо ж мені робити? Треба ж јакось дати знати льудім, шчо працьа виjшла.

А шчо, чи знајшов Терл. в Відні кого небудь, хтоб зхотів виписати мені де шчо з книг? Вас ја спитају: Чи је в Оссолінських Караджича Приповјетке, Афанасьева Поэтич. воззрѣнія славянъ на природу, Пыпина Отреченныя

книги (Апокрифи), Тихонравова Апокрифи, Буслаева, Историч. Очерки р. лит. и ин.? Коли јесть, то ја напишу, шчо треба мені виелати.

Чи можна вже виелати мені назад книги по звичајному праву ј артельам, котрі ја послав дльа кружка Вам і Павлику? Тут вже јесть льуде, котрим цього треба.

Ваш М. Др.

Спитајте Т-ого (котрому кланьајемось), јакиј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. пісні?

N. 29. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Dek. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Јіј Богу, тепер коли ја прочитају в Faits divers в нашіј Tribune de Genève, шчо в Львові пријньата на раді народовців нова констітуціја ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здивујусь! Шче Ваш комітет і листу мого печатати не хоче, післьа того, јак без всьакого права потьаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь на запросини од „Зорі“ мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хај, јак собі хоче комитет, — а коли він не напечата мого листу, то ј це буде новиј факт, котриј буде судити скоро галицька украјінська публіка. Та зоставмо на боці комитет, — а поговорім проміж себе.

Ви зовсім помильајетесь, думајучи, шчо мені треба „сатісфакціјі од Парт.“. Јакі сатісфакціјі од чоловіка, котриј свідомо набрехав в Газ. Шк., шчо ја затьагав у своји сіті народовців і коли вони одвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обаламутив і т. д. — тоді јак сам П. був на

тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питаньа: чого Ви од нас хочете? — одповів: нічого, окрім того, шчоб Ви не виставльали себе репрезентантами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јги сами по собі. Теж саме казав ја всім народовцьам в місті і кожному нарізно і будучи ві Львові в 1876 р. (Теж саме говорить і тепер мій „протест" в Зорі). Цеју брехнеју П. показав, шчо він чоловік без чести. — јак непотрібностьу цеји брехні і неконсеквентностьу перебріхуваньа Черкезова ј Пихна в „Зорі" показав, шчо він і розуму недалекого, а од таких льудеј навіть амбіціја піхотних офіцерів не требује сатісфакціји. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку між нами нема ј не може бути конкуренціји: ја јому не перешкоджују, ні П., ні кому другому лаври од публіки пријмати; моја ж робота теж перед публікоју і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту знанајуть льуде ј на Украјіні ј за границеју, так шчо коли б ја навіть був амбітниј, јак гусарськиј корнет, то міг би обіјтисьа без декораціји П-го і К-о. Не о таких річах мені јде в усьому цьому ділі, — а о достојінстві льудини! І најгірше мені тут те, шчо власне ја мушу боронити це достојінство в цьому ділі, а не хто другиј. Простіть, коли Вам скажу отверто, шчо мені гірко, јак таки Ви так мало набули собі н ь у х у, шчо вписали мене в „Зорьу", — та шче ціноју уступок! — А ларчикъ просто открывался! Шче Давид, хоч сам був не великиј джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ." (Всѣ святые говорили по русски!)

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогрессісти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, а спокіјниј одхід на своју дорогу власне од ф а н а т и к о - м е р т в ь а ц-

тва. Ваші народовці повторьајуть Левицьких, котрі заїли Шашкевичів, — сьвятојурців, котрі їли самих народовців; вони готові спалити в'ьакого, хто не їіх, — а сами вони хто ј шчо?! Гроби, навіть не повапленi!

І Ви мусите уступати їім! Себе калічити! Дльа чого?! Скажіть хоч Ви осібно, шчо виграли Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, јак післьа Гр. Друга Ви појавились в „Дѣлѣ" ? Про „Зорю" скажу, шчо останні NN. навіть гірші, ніж були за часів Партицького. Виграли ми, значить, тільки те, шчо тоді коли хто казав: „Ну, та ј дурні льуде украјнофіли, шчо в їіх такиј орган", ми могли сказати: „Та це не наш", — а тепер того сказати не можем. — Моја думка про Ваші проекти видавницькі така: шчо або кидајте Зорьу, і цілком отдајтесь свому органу, — або нічого з Вашого двоголовіја не буде. Не будь народовці такі неуки ј пустоголові мертвјаки, а при тому ј фанатики, — то може булоб з ким держати коаліціјниј орган, в котрому вони б писали своје, а Ви писали своје все (хоч це ј трудно), — а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть, коли вже вони вихолошчујуть (простіть слово; це колись Ів. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавльать, шчо коли Ви заложите собі свіј орган, то ја візьму в јому дольу, јаку сами мені назначите. А дльа „Зорі" нічого не пришльу, поки не надрукујете мого листу. Про кобзарські матерјали скажу, шчо ја їіх в усьакиј час можу надрукувати в Россіјі, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. Вѣстн., та тільки мені цього не хочетьсьа, бо хочетьсьа звернути тими матерјалами увагу всього вченого світу на „своју хату", а не на „позичену". (Правду сказавши, ніхто, јак та наша дурна хата, ј не винен, шчо јеїі або не знајуть, або тче ј носа од неїі вернуть!!). Додам

шче, шчо уваги до кобзарськнх матерјалів ја думају писати најкоротші: тілько показати варјанти в раньших варјантах, і нагадати хронологіју. Другі матерјали пожалујста шліть. За книжки спасибі, — хоч шче не принесли. Krauss'а не посилајте, в мене јетсь.

Ваш М. Др.

Посилају картку, котру був написав ранком.

Не забувајте, шчо статьтьа про інтермедіјі Гаваттовича не моја. Пригадав ја шче Гессенську муху. Воно мені не подобајетьсьа својеју нереалностьу. Це зовсім запізнена Квітковшчина ј Стороженківшчина; на ділі ј мужики наші ј чиновники не такі дурні, ј коли бувајуть дурні, то не так, не на такиј лад. Це тільки автор од поганоји маньери, або ј од малого розуму такого з себе дурника вдаје.

N. 30. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genveè 28 Dek. 1885.

Оце дістав Ваш лист. Дуже вдьачниј за виписку з Bagącza, а за зміст вдвоје. Cyrograf варјант польськоји казки, дуже віддалениј од наших (Драгом. стор. 71, 73; Чуб. І. 201—203. II. 27. Рудченко І. 27—39) і дуже подібниј до Kolberg, Lud VII. 70—37. А з змісту Bagącza бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збірку ту добути. Мені казав хтось з тутешніх Польаків, шчо Bagącz у Львові. Чи не можна до нього самого дјти та випрохати книжку? А поки шчо будьте ласкаві спишіть N 44 (Grzegorz), 45 (Віј-Буньака) і 55 (Kozak). Тільки прошу писати трошки виразнішче, бо ја Ваше польське писаньнье з трудом розбирају. Та шчо таке в N-рі 4-му? Може спишіть і јого. Ваша казка — варјант

Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельським голосом и М. Богатий) і маје звјазки з легендоју про Константина В. (див. в Romania, 1877, Веселовск. Le Dit de l'empereur Coustant), тільки осложнена мотівами одшукуваньчьа усьаких чудасіј. Цікавиј варјант! А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навіть Караджича, не знају вже шчо ј казати. Коли не знајдетьсьа в Відні благодітельа, шчоб там виписував, то хоч кидај перо!

Про Свидницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про јакого Свидницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Јсаіја, був зовсім божевільниј, в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јіх в чужі квартирі, а в Одессі в 1866 р. зробив донос на украјнофілів, такиј дурниј, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали в Одессі в 1867 р.), ј пожаліло навіть тих 25 р., шчо јому за донос дало. Не думају, шчоб цеј Св. написав роман. Другиј, брат јого Анатоліј написав було кілька етнограф. статејок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованниј. По ідејам був гајдамака (він зложив пісньу „В полі дольа стојала", або ліпше переробив з народньоі, додавши куплет про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјіздити, бо став пити дуже, казали, через несчасниј сльуб (колись мені Д. Мороз росказував, шчо пријшов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взьати од нього жінку і т. и.). Цеј Анатоль вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертьу він служив в архиві в университеті, а ранішче був знов на Подільу вчителем в повітовому вчилишчу. Коли роман написав јакиј небудь з цих Св-ких, то не диво, шчо Вам ніхто з Кијіва не шле біографіјі, бо з тамошніх теперішних льудеј ніхто про них не зна, окрім

В. Б. Ок-гого шче в мене не було ј звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист јому (з Пісньами) до Ст-ва не получив. Дам јому все, шчо сам схоче взьати. З К. получив 150 р. (через Париж), але ані слова листу. Радиј, шчо В. Б. живиј, а шче радніщчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказіју передати про те, шчо Ви до них писали. Та јак Ви јім писали? Ја бојусь, шчо коли вони зоставльать листи довго лежати, то шчоб шче не вл о п а л и с ь!

З „Зореју“ ја, јеј Богу, не второпају, чого Ви од мене хочете, јаких уступок? Ја јіјі не чіпав і радніщчиј був дати јіј мoју працьу, коли там не буде П-ого, котрого ја теж не чіпав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја написав, шчо там сидіти не хочу і од цього одступатись не мају права. Нијакого виходу тут не може бути, јак напечатати мij лист. Не зхотьать, ја мушу јого напечатати окремим листочком і розіслати землькам, між котрими знај-дутьсьа льуде (тепер нехај мало, але за кілька часу більше), котрі не погладьать по головці „Зорьу“ за те, шчо навіть не зхотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шчоб мij лист був напечатаниј в Зорі, то це в јеjі інтересі, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радиј скорше подати на світ деjакі своjі праці (хоть не дьльа того, шчоб під старість держати екзамен перед галицькоју публікоју на тітул патріота і т. и.) через Зорьу, та коли дльа того треба мені перејти через униженьньа ј піддержувати паскудні норови в літературі, то ја тим паче можу пождати, або піти і в чужі хати. А в своjіј хаті хај вже собі без конкуренціjі сидить правда і вольа д. Партицького! Вам ја не радив кидати „Зорьу“, а тільки казав Вам, шчо поки Ви собі по крајніј мірі не вимовите а в т о р с т в а в Ваших союзників, то

з Зорі нічого бути не може. З того, шчо Ви в мене просите уступок, бачу шче раз, шчо Ви нијакого авторітета не маjете, шчо Ваш соjуз значить і не соjуз, не компромісс, а простиj „полон у песиголовців“, і коли Вас туди завдала не Ваша воль а, а добрих товаришчів, то тим більш мені Вас жаль!

А воjать таки дуже жаль, шчо Ви поспішили обjавити, шчо на тоj рік дасте Коскена і д. в Зорі, — бо ја Вам писав, шчо јак теперішньа редакціја не зхоче печатати мого листу, то ја попрошу напечатати нову редакціју (конечно, з приміткоју об тім, шчо стара не зхотіла) і без того не можу давати шчо небудь і новіј редакціjі, бо значило би, шчо ја предоволен зазивом староjі. Знов кажу, шчо наjліпшиj вихід з цього кругу — напечатати тепер же міj лист і дати Н-ому, нехаj лаjе мене скілько хоче. Тоді з новоју редакціјеју буде на ново. Впрочім в усьакім разі не забудьте, шчо коли в новіј редакціjі зостануться јакі небудь песиголовці, то ја не инакше дам своју працьу, јак за повньм своjім підписом. Будь Зорьа цілком Ваша, ја радиј ховатись (то б то ховати Вас) од россіјськоjі цензури, але ховатись од австріјськоjі та шче од песиголовців нема резону, — напротив. Добре булоб, јак би Зорьа јак небудь заjавила, шчо вона коаліціјне ј безтенденціјне виданьньа, бо ја б напр. не хотів би брати одвічальність за всьакі кінокефальські ідеjі, котрі можуть випустити в Зорі, або ј у Дѣлѣ льубезні сусіди. Само собоју, шчо ја лишу собі право втекти з „Зорі“, јак тільки сусіди дуже підкадьать своjіх благовоніj.

На закуску випишу Вам з „Кіевлянина“ про Вашу замітку в „Кгаjи“ про Міцкевича: „Любопытно отмѣтить, что переводы и передѣлки эти принадлежатъ почти исключительно Россіи т. е. представляютъ несомнѣнно отраженіе общерус-

 скаго литературнаго интересса къ Мицкевичу, а нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи". Правда це? Веселих свjат і нового року!

Ваш М. Драг.

. Jесть шче спосіб скінчити зо всіма старими сварами; це обернути отверто Зорьу в коаліцijниj журнал науково-літературниj усіх Русинів, котрі годьатьсьа проміж себе в ідеjі національніj, хоч і розходьатьсьа в політіко-культурних ідеjах, — і зробити в такім смислі деклярацijу на новиj рік. В знак шчирости такоjі деклярацijі хаj редакцijа надрукуjе статьтьу Павлика з jого підписом. Jа тоді беру назад лист свij і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россijі.

N. 31. Лист до І. Ф. Без дати, з грудня 1885.

Шановниj земльаче, — посилаjу Вам моjу роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини по адресу: Трехсвятительская улица д. N 8 й въ Кіевъ. Статьтьу можно послать під бандеролеjу, а лист пошліть в коверті, тілько все рекомендуjте.

Про своjу роботу дльа Зорі тепер нічого не можу сказати. Приjньавсь було за перегльад Cosquin'а, та бачу, шчо треба маjже все перемінити: проjшло вже більш 2 років, jак jа писав, а за тоj час більш набрав усьакого матерjалу. А jа страшно втомлениj. З статьті про Гаваттовича та про Наср-еддіна побачите, jаку дрібну працьу треба було прикласти до таких робот, а jа, навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких робот (прокльаті фольк-лори навіть легче jдуть, jак зразу в кілька куп розкладаjеш матерjал). Це все, та серед фінансовоjі еквілібрістики зовсім вимучило мене. До того фінансова нужда ріже мене

не тільки сама по собі, а по тіј обставі, в котріј вона на мене нальагла. З К. ја не мају ні звука післьа того, јак појіхала баришньа, — а вона, јак бачу, казала зовсім не те, шчо Тр. торік, — так шчо, значить, ја з Нојабрьа того року не мају нічого точного з К. — а те точне торішнье зовсім не сповнилось. А. обіцьав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колись Толстој, — бо тој хоч за 3 місьацьа перестеріг, та ј дав одставку чисту, јасну. В Петербурзі лежить дві мојіх роботи. Обернувсь ја до својіх льудеј, котрі сами визивались помагати мені в літер. справах. Писав і переказував, шчо коли мојі наукові праці не годьатьсьа, то шчоб знајшли хоч романи перекладати. Нема навіть одповіди! К. Ст. напечатала одну працьу. А. сам взьавсь влагодити моје платне сотрудництво там (доси ја писав безплатно); ред. грошеј не шле, а А. слова не пише. Робитьсьа шчось невиданне: з 100 пријателів, котрі „братались, сестрились“, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть заввьатішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностьу робити јаке вгодно діло, аби дали, чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидајучи кінцьа. Доси, јак би не сестра, то був би кінець, — а в сестри својіх 5 дітеј. Ја, звісно, все храбрусь, все ријусь в својіх матерјалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечніј формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, јак лизень злиже, та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа переїда машину. Иноді зовсім објективно бачу можливість нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то вірте, не так діти, јак III-иј випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданиј, вдержујуть. Хоч би јого видати,

— а там шчо буде, то буде!... Та ба, 20,000.000 на нација не може видати навіть 30—40 листів з того, шчо Англичанин признав за „національну гордость“. Навіть најприхильнішчі льуде кажуть: дуже інтересно, добре оброблено, та жалко, шчо до нас мало доходить!...

Не подумајте, шчо ја жаліјусь. Ја тільки констатују: раз шчо Вам, молодшим, цьа констатація може на шчо згодитись, — а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізньусь з переробкоју Cosquin'а. А може ј не опізньусь. Може крізіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, јак пошлете статьтьу. Ваш М. Др.

Петербуржець живиј! Не давно писала баришньа, котра мусила јого бачити, ј переказала јому, шчо ја написав довгиј лист на јого запити по данному јім адресу, та шчо ја не получив јого грошеј і прошу, шчоб звістили, јак послані, та шчоб зарекльамували. Тепер баришька мене пита: чи получив ја гроші і т. и. і т. и. Тепер і скажіть, на шчо Адам видумав мову, а Горох алфавит? Но по крајній мірі хвала Озирису, шчо шче не дав Тифонові проковтнути нашого Петербуржцьа!

N. 32. Перший лист до Петербуржця [1]

Високоповажниј добродіју!

Вибачте, коли Вам вдастьсьа, шчо ја зпізнивсь з одповідьу. Ваш листок ја получив не в Женеві,

---

[1]) В осени 1885 р. прибув до Львова молодий студент Українець із Петербурга, здаєть ся Дмитрієвський, з наміром — порозуміти ся листовно з Драгомановим про ріжні річи переказані йому кружком петербурських і инших земляків. У нього завязала ся жива переписка з Д-вим. Виїздячи назад

а на селі 4-го, а звідти прнјіхав в Женеву тільки на другиј день, вчора; сьогодніж недільа, пошта замкнута післьа 11—1 ч., а книгарні цілиј день. Завгра ја пошльу Вам книги; наші виданьньа ј руські, шчо Ви просите. Тільки 5 N-ра В. Н. В.[1]) нема шче, та кажуть, шчо ј не буде, бо кружок збанкрутовавсь. Книжку Плеханова посилају вкупі з т. IV. В. Н. В. В ніј дешчо јесть користне дльа нас (окрім того, шчо повторено післьа нас через 4-5 років), та багато розмазні (на взгльад тих мужиків, шчо Чичикову дорогу в „Маниловку, а не Заманиловку“ показујуть, јак це впрочім часто бува в кацапських писаньньах). Најцікавішче, ј најсмілішче (а це дльа Россіјан дуже велика рідкість), це бунт проти Чернишевського. Тепер би пора критично перегльанути початки росс. радікалізма (Черн. Добр. etc.) і тоді б вијшло на верх, шчо коли заслуга радікалів-кацапів в тому, шчо вони перенесли в Россіју европејськиј радікалізм, то страшенна біда, шчо вони јого обліпили отечественноју „неумытостью“, поставили без політичноји дальновидности, — через шчо трохи не ввесь радікальниј рух в Россіји (в усіј — і з Украјіноју, бо Украјінців по части розбито, а по части вони сами по необразованности ж дали себе пошити в дурні) за 25 років був вистріл „мимо Сидора да в стѣну“, а то „в корову замісць ворони“. Ну, та не Плеханову підньатись на таку радікальну критику росс. радікалізма. Добре ј те, шчо зневажениј Тихомировим він збунтувавсь хоч проти Н. Волі, — впрочім тоді, јак вона вже „сама себе высѣкла“. „Опыта программы народниковъ“ (Спб.) ја

у Росію Петербуржець деякі листи забрав із собою, а отсї два, недатовані, але писані в осени 1885 року, лишив у мене, не важучись брати їх із собою. З огляду на їх ширший інтерес друкую їх тут у повнім тексті.

[1]) В. Н. В. = Вѣстникъ Народной Воли. *І. Ф.*

не читав, јак і „Рабочаго". Думају, шчо під тітулом „народников" нічого нового і путнього не буде (бо само титло вже ідолопоклонством і містикоју отдаје, — а нам треба перш усього вольности ј критики). Шчо ж до боротьби Укр. з централістами, то думају, шчо тепер, коли најбільш авторитетні з них, народовольці, провалились, — з ними тепер легче боротись: може б теоретично ј не боротись, а почати самим робити своје українське діло, шчоб заньати позіцију практично. А то централісти не без резону кажуть, шчо Украјінці тільки з ними борьатьсьа, а сами нічого не робльать.

Дуже мені радісно получити од Вас звістку, јак од одного з товаришів в Петербурзі ј Кијіві. Шче з Кијіва инколи почујеш звістку, а про петерб. Украјінців тілько в некрологах і прочитајеш. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи богато укр. кружків в Питері, јакі јіх напрьамки, шчо вони робльать, шчо думајуть робить в недалекому часі, чи јесть в них стала організација (періодичні збори, касси і т. и.)? Листуватись ја з Вами најрадвішчіј, — та јак до Вас писати? До мене легко: пишіть Mademoiselle E. Rada, Campagne Revaclier, Plainpalais, Suisse; гроші ж посилајте (а инколи ј листи) Banque Foëx et C-ie, Boulevard du Théâtre, Genève. Гроші оберніть бумажкоју, на котріј надпишіть: pour N. 14, або ј на конверті перед улицеју напишіть також. З Політ. Пісень посилају Вам тільки І. випуск, а з II-го тільки листки, шчо напечатані, ј корректуру. Не скінчено, бо ні нашчо кінчить. Треба Вам знати кондіціјі наших виданьнь. З Кијіва ја получају більше-менше аккуратно 1500 рублів в рік на життье; на виданьньа 1200 р. мені поклали, јак мене вигнано, а 1600 р., јак ја јіхав за грьаницьу. На це ја поклав видавати Ист. II., котрі вважају окрім усього иншого за діло життьа своjеjі особи. Окрім

того кијівські політики деколи посилајуть мені гроші на виданьньа політичні. Оце літом політики прислали 150 р. та перед тим 500 р. на Політ. пісні, а коли јіх виданьньа забезпечено, то на політ. брошьури. Цими грішми ја заплатив часть довгів, бо мені пријшлось доплатити з власного кармана 800 фр. за „Воли ревуть“ та 1000 фр. обіјшлись мене власне окремі відбитки Истор. Польші, та 900 фр. залишив на мене довгу Подолінськиј на періодичніј „Громаді“, јак заболів. Тепер, не получивши в Јулі обіцьаних 700 р. з тих 1500 р., котрі мені ассігновані громадьанами на житьтье ј типографіју, ја не мају на шчо кінчити 2 вип. Пол. Пісень і навіть брошьурки Костомарова, бо вже 2-иј місьаць навіть годујусь в довг з сімјеју і з наборшчиком (останніј рік ја вже не платив јому грішми, а він живе в мене, годујетьсьа ј инколи, јак јесть гроші, то ділимось). Ја сподівавсь викрутитись грішми, шчо зароблью статьтьами в Россіјі, — так три з них застрьали, бо, кажуть, цензура ј поліціја чује мене ј під псевдонімами. Так ось, залізши в „заколдованное мѣсто“, ја ј не можу поки витанцьувати 2 вип. Пол. Пісень, — хоч сподівајусь все таки не вмерти, поки не напечатају хоч XVIII в. (XIX-иј можна видати ј без мене, бо зоставсь видати тільки матерјал, а коментаріј увесь зроблениј в брошьурі „Нові украјінські пісні про громадські справи“).

Додам шче про виданьньа Шевченка, шчоб Ви хоч знали увесь стан наших діл. Ми, т. ј. најбільше т. зв. Кузьма, наборшчик наш, задумали стереотипне виданьньа всього Шевченка (поезіјі). Дльа того 2 пражських томи зведено в один, хронологично. З набору робльатьсьа стереотипні форми з п а п ь ј е - м а ш е (по котрим можна дльа всьакого одлити свинцові дошки) і по одніј дошці свинцевіј, з котроји можно в усьакиј час печатати. Робота усьа ведетьсьа проміж

другими ј через це дуже (надто вже!) не скоро, — але все таки тепер $^4/_5$ зроблено ј до нового року все буде скінчено. Тоді, заплативши франків з 400 за дошки (довгу), сим матимемо можливість, коли хто нам звелить і вишле гроші за друк, папір і оправу, дати стільки примірників повного Кобзарьа, скільки треба. Але ж чи треба кому? Галичане довольствујутьсьа обкусанним Кобзарем, а про наше виданьнье (2 випуска було пушчено) навіть не зхотіли звістити в бібліографіји „Дѣла“. Россіјські украјнофіли тепер в уніјі з „Дѣлом“, — то може теж знајуть, шчо повниј Шевченко не оппортуниј тепер писатель. В усьакім разі прошу Вас передати громадьанам про стан діла з виданьньам Кобзарьа, про котре ја зробльу к кінцьу року печатну рекламу з рахунком.

Јак пересилати до Вас книжки? Це трудно сказати мені звідсі. Јесть в Руминіјі оден хлопець, котриј давно про це побиваєтьсьа, в јакихсь стосунках вціј справі з Кијанами. Та јому јакось не везе (мені він здаєтьсьа по листам не дуже розумним і тороплившм). По јого приказу ја послав чимало книг в Букарешт місьаців тому з 6—7, та не знају, шчо з ними. Велику шкоду робить Бісмарк, котриј хапа женевські посилки, јак nihilistische Schriften, так шчо через Германіју посилати трудно. Остаєтьсьа Австріја, та тут треба б такого, шчоб перевіз в пассажірському багажі з Цьуриха напр. на Vorarlberg, а далі вже осібноји організаціјі, шчоб перевести з Галичини або Буковини в Россіју. Јак би по обидва боки границі були наші льуде з місцевих жителів? Та јак би!... Јак би в росс. Украјінців більше рухливости, а в австріјських менше узького оппортунізму ј більше чесности!

Шче зостаєтьсьа одповісти на питаньньа про виданьньа росс. еміграНтів. Окрім вид. плехановсь-

кого кружка за останнїј рік нічого не вијшло скілько небудь інтересного: виходить Общее Дѣло, инакше Генеральская Коза, котра недавно лизала ручки террористів, а тепер убрикнула јіх трупи, — та брошьури Алісова, котрих ја вже давно не читају (ватерклозетом пахне!). Коза Генеральска тепер перепечатује Льва Толстого „своје сује-мудріје“. Ог і все! Вибач е склад і почерк. Шче не оддихав од чемоданів, виправа дітеј пішки, кіньми ј пароходом в один день.

Ваш М. Др.

N. 33. Другиј лист до Петербуржця.

Сьогоднї рано послав два пакети книг, а третіј пријшлось одкласти на завтра, а тут получив два нових Ваших пакети. Книжки дошльу завтра, а тепер потребују одповісти на Ваші нові питаньньа, јак зможу на скоро.

I. Дневник пропагандиста можна напечатати тут. Пришліть хоч по тому адрессу, шчо ја дав вишче. Виданьнье кошгуватиме 75—100 фр. за лист, гльадьучи по числу екземпльарів (500—1000) ј паперу. А можна напечатати і в Галичині, коли нема нічого обидного дльа австр. урьаду ј коли ловкиј чоловік візьметьсьа вборонити од поліціјі.

II. Про Стефановича „житіе“ за грьаницеју наврьад, шчоб богато було матеріалів; жив день за днем; потроху інтригував проміж „русскими“, чимало брехав на „Украјінців“, писав не багато: спершу реферат про „народничество“, котриј редакціја „Общины“ знајшла безграмотним (тоді вона була анархічноју à la Proudhon і западническоју); потім переробив јого в статтьу „Наши задачи на селѣ“ (роблъучи вступку западникам — город.). Далі написав рецензіју на „Громаду“, де все перебрехав і поправивши трохи (по моїм

показам) напечатав в „Общинѣ“. Проjiздившись в Россiју напечатав „Дружное Посланie“, де трохи покусав народовольцiв, до котрих потiм пристав i котрих осоромив промовоjу своjеjу на судi (курjоз з неjу: тут народовольцi казали, шчо гектографiју цеji промови „шпiони“ видали, шчоб дiскредiтувати р. с. рев. — а в Петербурзi Л. Нар. В. причислив Ст-ча до „цвѣту партiи“). Статьтьа в Pungolo потiм увiјшла в „Russia Sotteranea“; тепер автор певно чимало дав би, шчоб jiji не було. Коли хочете, ја знаjду Вам переводчика на статьтьу i постараjусь зiбрати писанньа Ст-ча, хоч „Дружнее посланie“ стало тепер рiдкостьу. Тiльки цiкавиј би ја знати, на шчо Вам згодились би матерjали дльа бiографiji цього uomo delinquente з неандертальським черепом, котриј бiльше-б був на мiсцi мiж конокрадами, нiж мiж соцiалiстами?

III. Про Льва Толстого шчо Вам сказать, окрiм: „Жено, что мнѣ и тебѣ“? Ми стоjiмо на погльадi евольуцiji-iсторiji, а вiн бере Христа јак абсольут i крутить jого, јак jому треба. Так крутили Христа ј Евангелiје вже 1800 рокiв i нiчого не вијшло. Тепер розумнi льуде дивльатьсьа на христiјанство, јак на iсторичниј, т. е. перемiнниј факт, а на Евангелiје, јак на лiтературнi памјатники звiсних часiв, — а кльуча до впорьадкованьа громади шукаjуть в самiј натурi цеji громади ј jiji зросту. Шчо до науки „не противсьа“, то ј jiji пробовали давно i не раз, — та во перших з того ј повернулось, а во вторих льуде накiнець тратили терпiньньа ј починали противитись. (Останнiј раз протестанти рокiв з 40—50 терпiли, а јак перестали, то зробили Голландiју, Швајцарiју, Англ. републику, С. Ам. Штати, — де все таки лiпше стало жити, нiж в Византiji ј т. и.). Теж, шчо в Россiji „еретичать“ Л. Т-ого навiть соцiалiсти, не дивно, бо в Россiji в загалi до

евольуцijного поглъаду не звикли, а про ход релігiјноji еволъуцiji нiчого зовсiм не знајуть. Тут не поможе „дѣльная критика“ Л. То-го, бо одна статьтьа не може замiнити школи (гiмназiji, унiверситета) ј постiјноji печати. До того јесть в Россiji елементи, котрим фатально треба переказитись релiгiјну горьачку: це замiна реформацiјного перiоду, котриј не дала пројти в свiј час (XVII в.) Москальам полiцiја, а нам перше унiја ј козаччина, а потiм полiцiја ж. Јак переказьатьсьа на релiгiji, то лiпше вiзьмутьсьа ј за полiтiку. Звiсно, бажалось би, шчоб хоч соц. молодiж, а надто наша украјiнська менше казилась на релiгiji, — та на це нема радiкального лiку, јак наука про iсторiју релiгiji ј почасти христјанства. (Ја б радив виписувати Revue historique des religions, котра ось пјать рокiв јак виходить в Лiонi-Парижi i коштује всього 30 фр. на рiк).

IV. Про листи, котрi ја споминају в 61—62 N. 13. В. Сл. розказувати гидко, бо вони мальујуть подлость i дурость льудську (Стеф., Аксельрод, Плеханов, Засулiч, Дейч i т. п.). Коротко суть дiла ось в чiм. Јак пријiхав ја в Женеву, то зблизився з тутешними анархiстами (староji школи, прудоновськоji, а не теперiшньоji Мосто-Крапоткинськоji дурне-мазурсько-провокаторськоji), котрi себе зајавльали Европејцьами ј федералистами. Вони були недовольнi народничеством Земли и и Воли ј јакобiнством Нар. Воли. От ми ј задумали де з ким утворити западническо-федеральниј пiдкоп пiд „самобытничество“ ј „обрусѣнiе“ господствујучого в 1879—1881 кружка в р. с. рев.; за базис рiшили взьати Румнiју (Раллi) з Бессарабiјеју ј Галичину (Павлик) з Украјiноју. Аксельрод взьавсь појiхати в Россiју емiсаром. Тiльки там јого записали в „самобытные“, в „Чорныј передѣлъ“ (од котрого вiн одхрищчувавсь в листах до мене) i вiн звiв дiло на те, шчо при-

слав од јакогось „южного“ кружка программу, хоч і „черно-передѣльську“, але все таки „федеральну“. Программу ту мусила виправити комміссіја з Ст-ча, Дејча, Плеханова, Жуковського ј мене. Јіјі привезла делегатка ј оставила в мене. Але покп А-д був у Россіјі, Жуковськиј (западник і федералист, трохи не украјнофіл, див. „Реформы и революція“, отдѣльный оттискъ изъ Общины, изд. Громады) посваривсь зо мноју через Польаків і в купі з Польаками (!!) став за централізацију ј обрусѣніе „проти націоналізма“. Чорнопередільці тоді шчось шахрували з Польаками і собі бацнули за централізацију, забувши навіть те, шчо сами написали в 1-му N-рі. Звісно, шчо довідавшись, шчо А-д прислав мені программу з федеральними јересьами, та шче ј з цітатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взьавши в мене программу дльа перегльаду, дальше заховали јіјі і кликати мене до комітету не думали. Тимчасом Аксельрод приіхав в Румнију і прислав мені лист, в котрому був і другиј з підписом „хлопцам“, до Ст.+Дејча. Ја поніс јого в ресторан, де вони обідали, ј застав там все „сонмишче“ ј делегатку. Завелась розмова ј про программу. Вони стали шчось перебріхувати ј на решті Пл-в викликнув: „Да вѣдь программа у насъ!“ „А у мене копіја!“ — сказав ја. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, шчоб ја оддав „копију“. Ја сказав јіј, шчо копіјі цілоjі в мене нема, јесть тільки частина (введеніе) зроблена Павликом (теж членом конспірацији, јак сказано) — і шчо в јіјі інтересі, јак вірноjі делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копију программи, бо по всьому видно, шчо „черноперѣдѣльцы“ ту программу не хотьать пускати в світ. Делегатка ј сама призналась в цьому, але все таки плакала за копіјеју. Тоді ја сказав, шчо

бачу, шчо все це діло јде так несурјозно, а потому ја напишу А-ду, шчо вмиваја руки а јіј обіцьују випросити „копію“ в Павлика, јак побачу. Так ја і зробив і одвіс копіју в кватиру сонмишча, де застав одного Ст-ча, ј оддав јому ту копіју. На моју звістку Акс-д одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакціјі, жалівсь мені по секрету на чернопередѣльців і Жуковського ј т. и. На решті прпјіхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до программи ј печатати. Але Дејч стрітив Акс-да (јак сам тој росказував Павлику ј мені) словами: „Вибірај або нас або Др-ва,“ — А-д перельакавсь. Ја тим паче одріксьа од редакціјі і прохав тільки Акс-да, шчоб він повідав усе „кружку“. А-д појіхав, потім вернувшись сів в Цьуріху. Пројшло більш року, — і коли „делегатка“ попалась в тьурму (јакась Евгеніја) і Павлика теж не стало, чују ја, шчо Ч.-Пер-ці розказујуть, шчо ја викрав з конверта јакусь программу і т. п. (Потім в листах до Січовиків у Відень писали вже, шчо копіју ја послав в III отдѣл.). Прпјіхав А-род, (котрого Лавров рекомендував у хроністи Мальшинському в Вольное Слово), ја јому ј кажу: „Гльадіть, шчо брешуть; прпјміть міри, а то буде погано, јак ја возьмусь“. Акс-д божився, шчо до мене дјшли фальшиві чутки. Тільки ја получају лист од одного „јужанина“, в котрому всьу „еміграціју“ і мене винуватьать, шчо программа не напечатана, а з другого боку, другиј „южанинъ“, прпјіхавши з Москви, каже мені, шчо в Петро-Розумовському ходить по рукам чернопередѣльська программа, буцім то редагована спільно зо мноју, і розказујуть, шчо ја за одно з Ч. П. Саме тој час зјавльајетьсьа брошьура Черкезова з брехнеју про моје похишчене документа. Ја питају Акс-да, шчо він буде робити? Він просить мене нічого

не писати, а обішча сам виступити проти брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, шчо він забув, шчо таке посилав мені, і потому виступати проти Ч-ва не буде, а шчо, мовльав, коли в мене јесть јого листи, то він би готовиј передати діло третејському суду. — Ја одповідају, шчо не розумију, в чім ја з ним мав би судитисьа, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі јого листи. Тој одповіда, шчо пише наскоро в дорозі, поки каже тілько, шчо ја можу робити ј јого листами, шчо хочу. На тім і замовк — і підписујетьсьа на запросі-протесті Пл. і К-о. Ја, звісно, пльунув на них. І тільки тоді, јак довідавсь, шчо брехньу розказала Ч-ву В. Зас. (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли післьа того, јак получивши звістку, шчо Ст-ч дуже себе погано держить в тьурмі, ја мусив предостерегти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно дльа мене) з Д-чем, ја нагадав цьу справу, написавши В. З-ч, шчоб вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила трет. суд. Ја пријньав з умовоју, шчо вона сама вибере сторону ј за мене, та тільки, шчоб суд був гласниј. Вона тоді предлага умову, шчоб при суді розбирали також і те, чому ја не хочу одповідати на отвертиј лист Пл. і К-о і шчоб судивсь і з ними. Ја одповів, шчо лист осібне діло і шчо можу судитись з неју, бо вона повторьајучи брехньу, могла бути „в недоразумѣнію“, — а ті пани добре знали, јаку программу ја получив, јак получив і јаку копију оддав сам їм — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з таким ја не можу судитись. Засуліч одповіла, шчо коли ја не хочу судити‧ь з Пл. і К-о, то ј вона не хоче зо мноју. Тоді ја вже покликав јіјі судитись за брехньу, котру вона розпускала. Вона одповіла, шчо не може оддільатись од својіх пријателів. Послі, коли

вијавилось, шчо за птицьа Стеф. і коли всім виjавилась народновольсько-дегаjевська грьазь (од котроjі jа остерегав р. с. рев. массу), j коли приjіхав сьуди Степньак і jого жінка, котрі були при справі з программоjу (в мене jесть jіх листи, де вони росказуjуть все діло так, jак jа написав Вам), то Плеханов і Деjч вже звернули все на Стефановича. Вони розказуjуть, шчо Ст-ч, коли побачив, шчо jа jду (з копіjеjу), то випхнув jіх в другу хату, замкнув jiji і коли jа пішов, то вкинув копіjу в камін, а jім сказав, шчо копіjа то була не з программи, а з осібного, інтімного листу Акс-да і шчо він би то зробив мені достаточниj виговор, так шчо далі вже не треба jім про це зо мноjу j говорити. Може це j правда, і тоді виjде, шчо Пл. і Д. не завідомі клеветники, а тільки попихачі Ст-ча. В усьакім разі всі вони j Зас. показали себе зовсім не джентльменами, а Акс. просто дрьань. Він так себе оправдував Павлику (котриj ніколи не бреше): „Знаете, П-къ, я жидъ и боюсь Сг-ча и Д-ча“!...

Ну, тепер мені треба сказати, jак Лир: „Добриj аптекарь, даj мені унціjу мускусу, шчоб очистить моjе воображеніjе“ — і переjти до літературного терроризму j федералізму.

V. Те, шчо в Россіjі прозвали терроризмом, власне j не терроризм і не маjе собі теоріjі в Европі, а значить, і в літературі. Шчось подібне, тільки шче більш чудне, стали тут видумувати нові анархісти, та тільки jіх писаньньа, котрих половину творьать шпіони-провокатори (La Rev. Sociale, Правда) теж літературоjу назвати не можна. Була в Европі література царевбивства: стара, наjбільше по латині, показана в моjіj брошьурі La tyrannicide (посилаjу). Дивно мені, чому терористи з народників-росколофілів не переробили по своjому Мільтона трактатів. Дешчо знаjдете в книзі Lafitte, De la democratie pendant la

Ligue. Про теорію царевбивства ј терроризм часів великоїі фр. револьуціїі знајдете в усьакіј історіїі тіјеїі револьуціїі (напр. з новіщчих Castille Villaumé), најповніщче в Mortimer-Ternaux, Historie de la terreure і Vallon, Historie de tribunal revolutionnaire. В публичніј бібліотеці це все певно јесть, јак і Bucher, Historie parlamentarie de le révolution française, де знајдете в одповідних місцьах промови, процесс ј т. и. Добре б прочитати Edgar Quinet, Le Révolution, а також порівньати з револ. французською рев-ју С. Амер. Сполуч. держав, — останьньу хоч по Најману (јесть І т. в руськім перекладі); добре прилучити статьту Макс. Ковалевського в В. Европи недавно про старі основи самодержав в. Сп. А. Держ.).

Про Федералізм в прінціпі з писаніј контінентальних перше місце зајмаје Прудона Du principe fédératif (англіјські ј іспанські речі ја мушу пропустити, спомјанувши тільки Pi-y-Margal, Les nationalités, переклад по німецьки јесть C. Franz, Der Föderalismus — неудобоваримиј і Etwös — тепер не дістанете). Багато доброго јесть у Мільа, О свободѣ, Лабуле, Госуд. и его предѣлы, Od. Barrot, De la centralisation et ses effets; Dupont-White, L' individu et l' état і в старого B. Constant, Principes de politique. На цім позвольте перестати. Бојусь пропустити пошту. Але теоретично про федералізм за ј проти можна спорити без кінцьа; јесть речі, де треба централізаціїі, је другі — децентралізаціїі. На практиці в федеральному питаньньу важні дві точки: а) в націон. фед. легкість освіти ј близость суда ј адміністраціїі до льудеј на національніј мові; про стан цього діла тепер в Европі је добра книжка Fischhof (його матерјали) Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität; b) в адміністративному строју веденьньа діл тими, хто в них најбільше заінтересованиј. Останньє најліпше видно на де-

тальах житьа громадсько-державного в державах централізацијних і федеральних. Треба показувать нашим льудім, јак живуть в Швејцаріјі, Англіјі, Сп. Д. Сів. Америки., розјасньати деталі констітуцij державних, провінціальних, муніціпальних (Decombynes, Les Constitutions Européennes; Dareste, Les Constitutions modernes). Спеціально почасти того, јак росла ідеја демократіјі обік з ідејеју вольности в Швејцаріјі, інтересна книжка Th. Curti, Gesch. der schweizerischen Volksgesetzgebung. Важно слідити за тим, јак тепер з ріжних боків підіідајуть централістичниј парламентаризм. Про статьті Lebelle і др. јесть в Вол. Слові, про книгу Hines (?? тепер взьали в мене) в В. Евр. „Кризисъ Парламентаризма“ Слонімского (не все вичерпано). До тогож сорту Lanordoys, Les assamblées parlantes.

Ја б прохав Вас јак најскорше зробити мені виписку казки про одчитуваньньа заколдованого або мертвјака в Рыбникова, Пѣсни, IV 234—9; Пермскій Сборникъ II 173—4; Худякова Сказки I № 11, Этнограф. Сборникъ V 129—120. І в загалі ја б дуже прохав Вас знајти чоловіка, котриј би взьавсь робити виписки з книжок, тільки скоро!

Чи не можна б купити не дорого Radloff, Proben der Volkslitteratur d. Türkenstämme Sibiriens, вид. Акад. Наук.?

Ціну наших видань знајдете на сорочці Вільноји Спілки. Вольного Слова малі N-ри по 50 сантимів, великі по 1 Ф. Зробіть сами сумму і одкиньте 50%, а коли хочете, то ј більше. На руські книги заплачено: 5 + 5 + 2 франки = 12. Пересилка коштује 10 Ф. 25 сант. Получено од Вас 10 франків. А тим часом хоч кричи: довг, довг і довг. Та просіть, шчоб писали. А то просто иноді хочетьсьа в Рону стрибнути і все думајеш, шчо ти нікому не потрібен в громаді, а сімјі тільки шкодиш, задержујучи јіји тут.

Рік 1886.

N. 34. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 2 Јануаріја 1886.

Шановниј земльаче,

Шче позавчора получив ја Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Ст., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал. чи в усіј Австріјі) нема посилок Geschäftspapiere з бандеролеју, коли вони вимовлені інтернаціональноју конвенцієју, — так всьуди ј получав такі посилки з Германіјі ј Россіјі.

Спасибі також на добрім слові ј за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россіју. Дуже бојусь, шчоб вони не зробили лихого вражіньньа, а то ј шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До тогож ці листи зовсім не будуть мати практичного наслідку[1]). Ви не знајете стану річеј. Шчо до сестри, то Ви дуже помильајетесь. Вона, або ліпше чоловік јіјі мајуть дуже не богато, а останніми часами, через глупость адміністраціјі, котра поручила К. перебудувати монастир на суд, а грошеј не назначила, так шчо жиди-підрьадчики всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у довгах (надіјуть сьа, шчо виплатьать сьа, коли накі-

---

[1]) Я звертав увагу деяких Українців, в тім числї й сестри Д-ва, на його сумний матеріяльний стан. *І. Ф.*

нець јім гроші за суд звернуть, — але коли?). До того К. помага својім родичам, між инчим однід сестрі, шчо в ссилці, і другіј, у котроји чоловіка вислано. Останніј $^{1}/_{2}$ рік і ми прожили тільки помічьу сестри, чого мені најбільше тьажко. Громада теж властиво видавала мені більш, ніж може јак кружок, хоч менш, ніж обіцьала і шче менш ніж мусилаб давати јак партіја. Тут, коли хочете, громада винувата, бо через нерухливість мало до себе притьагла льудеј з ширшоји публіки, а через неконсеквентність і реакцијні виходки і звјазки (і в Росіји ј у Вас) навіть одпиха од себе сімпатіји прогрессивноји публіки (колись було в Черниг. губ. дльа „Впередъ“ збиралось по 3000 руб. в тиждень і примушені приміром других навіть украјінофіли давали по 50 руб. ті, в котрих ја було на громадські виданьньа ледви по 10 виривав). Так це діло таке, шчо не поправите в один час. Власне кажучи, недодачі громадьан наших були завше. З того часу, јак ја в Ж., ја ні одного року не получав стільки, скільки назначалось, і приплачував навіть за екстренні замови (напр. на Волів мені вислано 1000 Фр., коли виданьньа коштувало в двоје; ја доплатив з заробка в Рекльу). І все таки, кажу, кружок давав більше, ніж од нього можна вимагати. З цього боку нового в мојім стані тільки те, шчо ја тепер не мају заробку, шчоб докладати недостачі. Тут Кијане не можуть нічого помогти. Моглиб Петербуржці, так там одні дмуть сьа на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурноји ј лакејськоји записки Лоріс-Мелікову про украјінофільство јак корисниј дльа урьаду рух, бо він одводить молодіж од соціјалізму ј політики до націоналізму ј культури. Другі, напр. Мордовцев, до котрого ја мав глупость обернутись (за одно з справоју добуваньньа варјантів у Костомарова), не прошчајуть мені того,

шчо ја був проти них, коли вони з дуру вискочили бути проти украјінофільства. Так бачите, Ви тут нічого не поробите Вашими листами. Одна велика вина Кијан, шчо зовсім нічого не пишуть. Це мене најбільше пече пісьља торішних розмов Тр. і листів А-ча. Та ја бојусь, шчо Ваш лист тільки пошкодить: льуде не прошчајуть другим того, шчо вони перед ними винуваті, а коли можна причепитись до того, шчо, мовльав, такиј сьакиј жаліјеть сьа на нас, то окривджениј тим паче стаје винним.

Шчо Ви кажете, буцім ја впав, бо стратив віру в себе ј льудеј, — теж не зовсім вірно. Ја багато віри в себе ніколи не мав, бо знају своји невеликі сили. Одно тільки ја також знав: gutta cavat lapidem — і працьував јак міг. Працьују ј тепер, навіть може більше, ніж колись. Та тільки обставини звернулись так, шчо моја працьа навіть не видна нікому. Про льудеј ја завше державсь правила: не дуже на них складај сьа; обертајсь з усьаким јак з најліпшим, але не дивуј сьа, коли наскочиш на гіршого. Та шчож ја буду робити, коли вијшло на те, шчо зовсім не можна покладатись на наших земльаків і шчо вони показујуть себе, чи volens чи nolens, а гірше самого пессіміста? Про Россијан ја говорити не буду, бо вони живуть в обставинах самих антісоціјальних. А Ваші могли б хоч в чому небудь показати, шчо вони таки соціјальні звірі. Ја вже про відносини до мене особисто не буду говорити, бо јіј богу аж смішно, шчо пісьља того, јак ја вигризав у кијівських громадьан гроші на бібліјотеку Січі (нагадују Вам, шчо мене прозвали з злоју іроніјеју Михајло Галицкиј за те, шчо ја завше приставав з Галичанами), ј сам двічі видавав по 800 руб. на заплату довгів за книги, котрі зостались в тіј бібліјотеці, — ја не можу знајти Січовика, котриј би дльа мене зробив деколи виписку з книги (коли

јa ж роблЬу дльa чужих льудеј з Бретані, а мені роблЬать Англичане, Італьјанці ј т. и). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. и. не буду говорити ліпше зовсім. — Ну, а дльa себе, дльa своjеjі ідеjі шчо роблЬать Ваші земльаки? молодіж? Не може бути спору, шчо останньа була на ліпшіј дорозі в 1875—77, ніж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогрес. Так, в Англіjі напр. ја в нього вірЬу, бо бачу, — а в Персіjі, в Египті!... Про Галичину ја можу сказати јак јамшчик у Горбунова: вотъ подижь ты, шестьнадцать лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ (перекидајусь)!

Про Ваших соредакторів і Ви на кінець кажете: свині вони! Ја ж Вам це казав шче тоді, коли доказував, шчо приставши до Зорі замісць свого журналу Ви зарізали ј справу ј себе самого підрізали. А тепер јакіж будуть послідки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки зостались з свиньами, та шче ј мене до них затьагли і даjете закусувати. Оце получив ја останніј N. Зорі Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов jе моjі дві статьті приобіцьані. (В Россіjі, кому треба, всі знаjуть, шчо Коскен — моја робота і шчо збірка 1808 р. jе тільки в мене). Виходить, шчо свині на моjе зерно будуть собі шче мішки приманьувати! І мені, коли прийдеть сьа накінець виводити свиней на чисту воду — а це треба в санітарних цільах — то знов прийдеть сьа показувати ј Вас в дуже дивогльадніј ролі. — Ја Вам најсурјозно раджу: примусьте Ви нову редакціју напечати міј лист (з приміткоју, шчо він був присланиј шче до староjі редакціjі), бо ја непремінно, пождавши місьаць, напечатају всьу оцьу справу окремими листками. В усьакім разі ја Вас тепер оффиціально, јак члена редакціjі, прошу передати в редакціју міј запит, јак вона дума зробити з моjім листом, і коли не хоче напечатати, то одповісти

мені прьамо ј јасно і вернути мені лист јак документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? Ок-го не чуть. Всьакиј раз забуваjу Вам написати, шчоб Ви таки дали „Пол. Пісни“ в Акад. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогодні під неју сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьать, то ј народовці теж доносьать і на них і на нас. Над цим гріхом ніхто в Львові не возвисивсь сурјозно.

Ом. Огоновському порадьте добре перегльанути јого Die Ruthenen в Encykl. v. Ersch und Gruber. Там јесть помилки. Целевича „Переход козаків“ просто скандал, звісно, окрім актів. Вступ такиј міг написати тільки чоловік, котриј в руках не держав Костомарова. Не відомі јому ј Дневныя Зап. Марковича, котриј був у тому поході. Сором, сором і сором! Шчедрівки в „Зорі“ всі не нові. Далеко повнішчі варјанти јесть у Головацкого ј Чуба.

N. 35. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 14 Јанв. 1886.

Шановниј земльаче,

Позавчера получив Ваш лист. Об тім, шчо зроблено, зајво спорититсь, а через те скажу тільки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россију про мене. 1) У сестри нічого перемінитись не може: за Гогольа треба ж все рівно заплатити; обіцьанок Кобринськіј теж треба додержати. Теорија ж Ваша: Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst, до мојеји пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланиј дльа Kunst. 2) В Кијіві теж все по старому: ја все добивавсь

получити нестільки гроші (продавши шчо небудь з мајеточку жінки-дітеј гроші ја здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідацiji женевських інституціј: чи мені видавати 3 випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборшчиком, шчо з типографіјеју, складом книг і т. д.? Такі питаньньа зовсім не філантропичні, а чисто ділові, обіцьав мені вијаснити А-ч, та ј доси мовчить. Ја впрочім цього ј ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете јого з місцьа. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варјація на мотив, котриј грајемо ми з землькаками останніј рік: знову пишуть: вислано, — а ја знову не получив. Тепер треба, шчоб вијать ја написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли вијать: вислано і т. д. і т. д. Зостајетьсьа заспівати:

Oj ти брате, ти Мусiју,
Чи бачив ти чудасiју?

Ја не бачив і не чув нігде, окрім між Украјінцьами, котрі при всіј шчирости і пр. ніјакого простісінького діла не можуть зробити, шчоб не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно ј јакого розуму заплутаних, належить і процес міј з Зорeју. Обрид він мені до оскоми. А потому ја предлагају шче один, здајетьсьа вже, најпростішчиј вихід: лист міј мусить же бути в редакцiji; хај К-иј рішить діло, і хај одповість мені, јак всьакому иншому корреспонденту в кінці газети, шчо знаје. Ја всьакоју одповідьдьу буду довольниј, бо покладајучись на Вашу рекомендацiју сподівајусь, що К-иј, јак чоловік совісниј, порішить діло, зваживши јак прінціпiјальниј бік діла, так і свіј стан і інтерес партiji, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простиј вихід і в справі мојого сотрудництва в Зорі, котору справу теж јакась нечиста сила, котра орудује украјінськими спра-

вами, встигла запутати. Коли редакціjі інтересна моjа працьа, то хаj об тім напише до мене, jак це робльать звичаjно всі редакціjі, котрі хотьать сотрудників. Теж саме хаj зробить і з Вовком, коли хоче jого працьу j матерjал.

За Барончá велике спасибі. Робльу виписки j jак зкінчу, одішльу назад.

Од Ок-ого получив книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добравсь. З книг Krauss в мене давно був, Аѳанасьева [1]) Р. Нар. сказки теж і jа питав про Аѳ-ва Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок-иj пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, jа не знаjу. Напишіть. Поздоровльаjу з новим роком.

Ваш М. Др.

Чи дали Політ. Пісні в Акад. Кружок? Про Целевича jа писав не к тому, шчо таких статеj не печатати, а к тому, штоб такого не писати. Не буде добра в краjу, поки льуде будуть виховувати свіj розум на безпідставному верхогльадству.

N. 36. Автограф Драгоманова з 4 (16) Січня 1886 [2]).

. . . Що нам новий рік принесе? Відай теж саме, що й торік: гіркее нічого...

---

[1]) Котриj, к слову, зовсім не Чужбинськиj. Аѳ. Чужб. був Украjінець доволі глупиj, а Аѳанасьев просто — кацап, доволі розумниj.

[2]) Отсей автограф — переписаний рукою Д-ва уступ із листу до нього одного Українця, — мабуть М. Старицького — друкую тут під датою написаною на ньому, хоч се, як кажу, лист не Д-ва, а до Д-ва. *І. Ф.*

Літературних праць бідно, — я розумію про праці солідні, — бо нема раційі писати що небудь під сокиру заборони цензурнойі. Останніми часами репертуар драматичний збогачуєть ся чим раз більше новими утворами. Але й тут на двое гадати: схочуть — пропустять, не схочуть — вишукають такі причини, які сами здорові вигадають.

В имья святого розуму, в имья хоч найменчойі віри в людей, не губіть йійі до тих, котрі шанували, любили Вас із усією сімьею Вашою. котрі добре цінували Ваш хист і талан Ваш на полі розробу нар. матерьялу, на полі списування истор. подій в житті народу нашого і котрі й доси не залишили в серці свому тих же щирих, гарячих почутків. Що хочете думайте-гадайте про особисті почуття людей до себе, тілько одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матерьялом не есть потрібна родині.

Цей і цей дійсне шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, силновдатний. Пробі не кидайте його, не цурайтесь. Ніхто тіі роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні.

N. 37. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 31 Janв. 1886.

Шановниј земльаче!

Сьогодні в ранці одіслав Вам Барончa, з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можна, трошки згодом візьміть јого вnјать дльа мене. По дурному цьа книга зложена, та видно, шчо матерјал був перед чоловіком дуже цінниј, а дльа мојіх студиј — безцінниј, так шчо хоч всьу книгу перепечатуј. Получив ја од Б-ја гроші. Коли будете писати в Кијів, то звістіть, шчо К-чевськиј 50 р. получив і дуже дьакује.

Мају звістку ј з Петербурга — далеко не таку рожеву, јак те, шчо Вам писали з Кијева.

Кажуть, шчо почали старатись, шчоб помістити одну моју працьу в јакомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть. Ну, та це тема скучна. Ја сам на неjі махнув рукоју і став на тому, шчоб спродати шчо можна, та викінчити III т. пісень. і стереотипного Шевченка, котриј вже мајже ввесь набраниј. Треба конче напечатати, хоч поки 500 екз., аби був, аби нагадати, шчо не вськ українська література скопцьами пишетьсьа, та шче ј скопцьами добровольними. Оце начитавсь ја перших NN. Дѣла, Буковини, Зори за 1886 р. і думају: насилав бог багато лиха на нашу земльу, а такого шче не було, шчоб льуде сами себе оскопльали, та шче за дурницьу: за унiјатськиј клерикалізм! Ваша примітка до Льубoрадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до казок про попів: 12 років дурнісінько пропали дльа нас! Коли навіть Льубoрацьких не можна пускати в сьвіт без такоjі примітки, то ја вже не знају, јаку живу справу можна буде зачепити в Зорі живими словами? Не берусь загадувати, чого Ви добјетесь в Галичині, — хоч і думају, шчо коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам отвернетьсьа од Вас, јак одвернувсь од сьвятојурців, або „обрусителі“ Вам јого одібјуть, коли хоч трошки порозумніщајуть та виступльать з агітацієју аграрно-православноју. Ну, а в нас на росс. Украјіні коли украјінство не видума нічого розумнішчого, јак теперішньа Конишчина з „Зореју“, то молодіж вријать піде за росс. „народовольцьами“, коли вони знову прокинутьсьа, і буде цілком мати рацију.

Простіть, шчо шче не висилају Вам грошеј. З першоjі получки од матері вишльу Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-ов.

N. 38. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 6 Февр. 1886.

Шановниј земльаче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю". Замітка про міј лист вијшла, јак і слід було ждати: редакціја зробила все можливе, шчоб виставити Др ва дурнем, — а так јак він і јесть дурнем, хоч може „съ другой стороны", — то так јому ј треба.

Просьби про Шевченка сповнити не можу, вже хоч би через одно те, шчо не мају під рукоју матеріјалів.

Шчо „Дѣло" не пускајуть вже в Россију, тому нічого дивного нема. Дурна б була цензура московська, шчоб забороньати укр. книжки свої, а пускати австріјські. Важно тільки те, шчо „Дѣло" підскочило під заборону післьа всього јого лакејства навіть до росс. православіја, котре воно хотіло підпирати проти штунди ј т. и. ј шчо јого заборонили за лакејство папізму од імені всього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови ј Каткови по Россіјі, то можна буде навіть радіти, шчо „Дѣло" не ходитиме у Россију ј не буде класти сорому на украјінськиј рух.

Шчо незабаром і „Зорю" спиньать, це тільки питаньньа часу. Кажучи по совісті, в тім великоїі страти дльа Украјіни не буде. Је це нитка — коли певно „Зорю" получають 30 мастодонтів, а 80 створінь постдільувіјальних здвигають плечами читајучи „Зорю". „Нитка" буде тільки тоді, коли „Зоря" буде хоч в чому небудь доповньати петерб. ј моск. журнали та буде більш европејським журналом, ніж россіјські.

Баронча певно вже получили. Шче раз спасибі. Павлику кланьајтесь і скажіть, шчо лист јого ја получив і почав одповідь, але јак треба написати цілу діссертацію, а в мене дома не зо-

всім благополучно (Ліда трохи в гарьачку нервову не вскочила і тепер шче слаба), то ја перервав писаньньа. Завтра мабуть акінчу. Страшенно ј мені жалко, шчо II-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити јого Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б поміч чоловіку ј нитка міцнішча ніж $^3/_4$ того, шчо друкујетьсьа в Зорі, — та звісно, рада моја піде на вітер. „Голені вуси" і т. и. будуть печататись, а европејські речі хај полежать!

Кал. — не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього најцікавішче — показ, шчо братства спершу були не реакціјеју за православіје, а початком свого роду реформаціјі, — думка, котру ја шче в 1870 р. в В. Евр. казав потім в І томі Громади ј у В. Евр. 1884 в статьті з поводу јубилеју Өедорова-друкарьа.

Про Руданського приjміть в досьвід такі факти: ја переслав јого першу пісньу Іліади в Правду шче 1869 р. і прохав надрукувати ј написати до Руданського лист. Правдьане манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на мене ј не одповів мені на 3 листи, — аж коли ја случајем здибав у Флоренціјі в 1872 р. одного пана з Јалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ја попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ја залишив усьаку літературну працьу. Незабаром Р. вмер і вже од јого брата дістали ми в Кијіві јого манускрипти. Ја знову послав у Правду перші пісні Іліади і I п. Енејіди, але насилу догриз сьа, шчоб јіх почали печатати. Гриз ја Правду шчось років з 2, та ј то Правда не напечатала всього з Іліади, шчо послав јіј Руссов. Безспорно Правдьане причинились, шчоб добити енергіју Руд. до житьтьа і шчоб погубити јого працьу по смерти.

А впрочім — навішчо ја це все пишу Вам? Коли вже написав одно лишньє, то припишу

j друге: оце в середу читав ja остатньу конференціjу в тутешньому студентському товаристві (Россіjане всьаких сортів, з Льахами j Жидами, Болгари j т. и.) про стан науки folk-lore. Післьа вводу ja концентрувавсь на легендах релігіjних польських, великор і укр. — звісно, порівньачим методом. Виjшло в мене три періоди, або ліпше — уклади: 1) церковниj, 2) апокріфічниj (жидівсько-магометансько-богумильськиj), 3) протестантськиj. Більшість укр. легенд вклалась в останніj. А наші „народовці" розпинаjутьсьа за православjе j униjу! Звісно, що ja своjему етьуду не знаjду місцьа ні в Россіjі, ні в Галичині. Попробую обробити дльа Archivio per le tradizioni popolari.

Ну, буваjте здорові.

Ваш М. Др-ов.

N. 39. Лист до Прихильного без дати, з перших днїв лютого 1886[1].

Любезный землякъ!

Сейчасъ получилъ Ваше добавочное письмецо. Брошюрки посылаю. На вопросы могу отвѣтить только приблизительно точно, такъ какъ Вы не пишете о времени и мѣстѣ высылки денегъ. 300 руб, получилъ еще въ запрошломъ году, а 500 руб. отъ Окуневскаго въ прошломъ. За тѣмъ получилъ черезъ барышню, что была во Львовѣ, 150 р. (Получилъ и изъ Францiи в к. прошлаго

[1]) В січні 1886 приїхав із Київа до Львова делеґат від тамошньої укр громади з соборним листом до Драгоманова. Той лист вислано почтою, а потім делеґат написав ще додатково лист від себе. На сей останнїй лист Др-ов відповів отсим листом без дати, майже рівночасно з просторим слїдуючим листом із 8 лютого. З обох листів делеґат зняв собі копії, а оріґінали лишили си у мене. *Ф. І.*

года 150 р., но это, кажется, не тѣ деньги, о которыхъ Вы спрашиваете.). О 100 руб. я могу написать только то, что, кажется, уже писалъ Вамъ. Въ прошломъ году лѣтомъ былъ въ Львовѣ гражданинъ изъ Петербурга и требовалъ книгъ. Осенью я получилъ отъ него письмо, въ коемъ стояло написано „Посылаю 100 руб., а черезъ нѣсколько времени вышлемъ больше". Я давалъ этому господину адрессъ одного банка для высылки денегъ, и потому думалъ, что онъ высылалъ на банкъ, — но банкъ клянется, что не получилъ. Остается одно, что какъ нибудь пропало на почтѣ, ибо иначе корреспондентъ мой извѣстилъ бы меня, что и онъ ошибочно написалъ о посылкѣ. Я нѣсколько разъ предупреждалъ, чтобъ искали пропавшую посылку, но больше никакого звука изъ Питера не получалъ. Что это значитъ? Это мнѣ тѣмъ болѣе грустно, что я утратилъ и единственнаго корреспондента, который мнѣ аккуратно исполнилъ просьбу, выписалъ нѣкоторые матерьялы изъ книгъ, которыхъ нѣтъ въ продажѣ. Если Вы имѣете въ виду такого благодѣтеля, то укажите. Ей Богу, по цѣлымъ годамъ лежатъ у меня неконченныя работы изъ за того, что некому сдѣлать выписку страницъ въ 2—5. И странное дѣло: въ Парижѣ, Лондонѣ, Оксфордѣ находятся изъ туземцевъ — намъ чужеземцевъ — люди старые, по горло занятые, которые дѣлаютъ мнѣ подобныя услуги, а въ Вѣнѣ и Питерѣ, гдѣ нашихъ земляковъ и патріотовъ куча — не находится. Не смѣю приписать это отсутствію патріотизма и приписывать своей непопулярности, но отъ того мнѣ не легче, да и популярности не пріобрѣтешь, не выпуская работъ изъ „портфеля". Circulus vitiosus!

Я не знаю, какъ пойдетъ въ Россію мое длинное письмо. Во всякомъ случаѣ передайте

какъ устную добавку отъ меня двѣ вещи: 1) что я настолько не уклоняюсь отъ писанія на русскомъ языкѣ для заработка, что нѣсколько разъ просилъ столичныхъ людей, въ томъ числѣ въ послѣдній разъ одного плодовитаго писателя изъ Украинцевъ, чтобы нашли мнѣ переводную работу, хоть иностранныхъ романовъ, но на просьбу не получилъ даже отвѣта. (Между тѣмъ даже здѣсь въ Женевѣ есть эмигранты, которымъ подобныя работы заказываютъ изъ Россіи).

2) Передайте также, что я получилъ приглашеніе писать по укр. вопросу въ новую болгарскую газету „Независимость" (изданіе З. Стоянова и пр. инициаторовъ В. Румеліотскаго соединенія). Буду писать, конечно, безъ денегъ. Пожалуйста, не забывайте меня. Пишите чаще. Вѣдь Вы ничѣмъ не рискуете. Посылайте письма или Фр-ку или прямо на мой адресъ, написавши какое хотите имя (хоть генерала Бум-бум), только на мой домъ.

Ваш М. Др-ов.

N. 40. Перший лист до Киян, 8 февр. 1886.

Перш усього велике спасибі Вам за Ваш лист, — бо, скажу просто, пережити таке, јаке пережив ја за останні $1^1/_2$ р. „одиночного заключенія", не бажају ја ј ворогу своjему ј Вашому. — А затим буду одповідати Вам так „откровенно", јак Ви того просите. Коли б в Вашім листі були тільки категорични заjави ј цифри, то нічого було б мені ј говорити, — але јак більша частина јого — мотіви, філософіја, то ј ја дозвольу собі пофілософствувати.

Ви кажете, шчо наші політични публікаціjі дали дуже мінімальниj плъус і зачіпаjете при-

чини того; далі кажете, шчо ті публікаціјі стали роскішшьу. Розібрати причини мінімалізма — дуже важно, не дльа кріміналістики, а дльа філософіјі, на котріј мусить основуватись і терапіја. Отже перша причина — невидержка договору з Вашого бöку. Наші публікаціјі звелись на писаньньа двох-трьох індівідів, коли вговорьувалось писати більше дьужини. (Ја не забракував нічого присланого, окрім статьті Укр. і Москва, про котру доволі буде сказати, шчо вона була компільаціјеју з „Исторіи Руссовъ“). Через це наші публікаціјі не тілько вијшли односторонні, монотонні, а ј тратили авторитет. Ја сотньу раз чув, — навіть в вічі, а тим паче за очі: чого це Др-в говорить про јакијсь елемент, партіју?! Він тільки сам, або в 2—3-х! — Друга причина шче гірше. Ви не тільки не додержали вговору до праці, а з першого ж дньа почали підкопуватись під вмовлені ідеји, почвнајучи од приступу до Слав. благот. Комитета в момент добровольців, — і до спілки з галицькими народовцьами; по середині були вскоки до Л. Мелікова з консерват. программами, толі јак другі з товаришчів навіть мені в очи казали: „За нас террористи діло зробльать, то лучче јим (тајком) помагати, ніж јавно з укр. громадівством компромітуватись“ і т. д. Такі причини більш рујнували діло, ніж мала енергіја при перевозках. Правду сказати, ја такоји енергіји николи не ждав од звісних мені льудеј, — та ждав, шчо коли буде всесторонньа ј консеквентна постановка наших ідеј, то компаніја буде рости, а з тим буде рости ј енергіја всьаких спеціалістів пропаганди. А коли само коріньньа зразу показало себе фальшивим і гнилим, то јаких же нових парослів можна було ожидати? Тілько ж все таки, позајак ідеји наших публікацијј (не моји тільки, а ј Ваші) все ж таки ідеји здорові, а не

гнилі, то дуже Ви помильајетесь, коли вже мајже мінімальниј пльус јім ставите. Чи так, чи сьак, а в цих публікаціјах висказувалась в першиј раз післьа рукописів Шевченка політично-соціально-культурна программа українська — без цензури, перед усім світом, европејським і россіјським, — і в мене јесть докази і рецензіјі печати (переклади: сербські, польські, італјанські, англіјські, французскі, іспанські), ј листи, з котрих видно, шчо світ таки хоч трохи та запримічав Украјіну через ті публікаціјі. Јесть в мене листи з ріжних кутків Россіјі, в котрих говоритьсьа, шчо коли всьа жива молодіж украјінська не пурнула в море „народовольське“, то тільки дьакујучи тим публікаціјам. Окрім того јесть публіка, котроји Ви не бачите: напр. усьакі народи, шчо переjіздьать через Европу, студенти, шчо тут вчатьсьа (а јіх тепер більш 1000), офицери, шчо були в Болгаріјі, — дуже потроху, але цьа рибка все таки хапа нашого кукельвану. Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo — це був завше міј девіз, це најліпшиј політичниј девіз. Јак не чудно, а Ви не бачите ј Галичини. А тим часом один з Ваших недавно сам переказував мені, шчо він чув у Відні про вплив „Громади“ на молодіж. Ја не вагајусь сказати Вам, шчо все, шчо тільки јесть живого в Галичині, навіть у „народовців“, јесть послідком коли не просто громадських публікаціј, то того руху, котрого проjавом були ј ті публікаціјі. Пригадајте, шчо в 1875–76 р. К. Сушкевичі, В. Барвінські казали виразно нам (Вам) в очі, шчо „в нас соціальноји квестіјі не ма“, шчо лихо наше „лінивство ј пјанство“ хлопа ј т. и. Пригадајте, шчо про „віча“, про конспіраціјі, про мужицькі спілки (Bauernverein) і т. п. Галичанам казали перші: Громада, Гр. Друг, В. Слово. Наші ж виданьньа.

казали јім про потребу лајіцізаціјі політики, потребу вкрајінськојі программи, про те, шчоб пустити проти польського панства спільну агітаціју серед хлопства руського ј польського ј т. и. Потроху подібні думки почали пролазити і в „Дѣло“, „Батькôвщину“ — иноді просто в компільаціјах з наших виданьнь. Коли наша пропаганда јде дуже слабо в Галичині, а остатніми роками навіть зовсім заслабла (тепер галицькі народовські виданьньа стали дальше од женевських, ніж 2 роки назад), то тут винні Ви з Вашим потворством подлостьам В. Барвінського, Вашоју санкціјеју паскудству „Дѣла“ проти Павлика і накінець тим, шчо Ваші делегати благословили противунатуральниј сльуб Франка з Зореју. Тілько ж власне најновішчиј реакціјниј поворот галицького народовства ј робить знов потрібними женевські публікаціјі дльа Галичини ј дльа Россіјі. Ми це зараз розберемо.

Ви мене просите приньати Ваше „прямое заявленіе, что теперь всѣ подобныя (мојім) изданія для нас безполезны“. Замісць них Ви „порѣшили вести дѣло внутри, въ предѣлахъ возможнаго (??) въ разныхъ сферахъ и направленіяхъ (??) озабочиваясь главнымъ образомъ созданіемъ сочувствующихъ людей и группъ“. Коли б тут говорилось тілько про мојі писаньньа, — ја б не став і споритись, тим паче, шчо трохи далі Ви просите мене писати навіть за грьаницеју, хоч не на наших мовах. Але Ви говорите про „безполезность“ всьаких „подобныхъ“, то б то політичних і закордонних, то б то безцензурних видань. І в тој же час Ви думајете „создать сочувствующихъ людей и группъ“. „Сочувствующихъ“ чому?? Звісному політично - культурно - соціальному ідеалу? Так треба ж јого показувати! Де ж Ви јого покажете? В теперішнíј російськіј під-

цензурнiј лiтературi!! Так Ви менше мајете змоги зробити це, нiж навiть великоруськi лiберали та соцiалiсти, бо Ваша программа сложнiшча ј не може вложитись о „езопськиј јазик“, коротенькi натьаки, аллегорiјi, — накiнець по тому, шчо в Вас нема ј не може бути в Россiјi цiлком своjого органу, журналу, јаких все таки великоруська оппозiцiја маје десьаток. Коли Ви не хочете закордоннојi печатi, то Вам приjдетьсьа заводити своji таjемнi друкарнi, гектографiјi, або рукописаньньа á la Léon Tolstoj, або просто погребти себе, јак группу будучого.

К слову сказати; мальујучи менi теперiшньу апатiју до „забороненного слова“, ј рiвньаiучи јiјi з часами Николаја I i Герцена, Ви помилились проти iсторiјi фактичнојi. Виданьньа Герцена були в кожнiј сiмjі не за Николаја I, а пiсльа јого смерти. Од перших же видань „вольнојi типогр.“ одхрешчувались усi, навiть најближчi приjателi Герцена, котрi навiть посилали до нього Шчепкина радити, шчоб перестав видавати „безполезныя-вредныя изданiя свои“. Дальше виjшло ось шчо: режiм Николаја I став на стiлько јавно згубниј, шчо льуде з толком (а вони все таки ростуть в XIX ст. навiть в Россiјi) почали крутити головоју, потiм писати критичнi статьтi ј роспускати јiх в рукописьах, а то ј посилати Герценовi (Голоса изъ Россiи), котриј накiнець задзвонив в Колокол, i тој став доходити до всьакојi сiмjі — ј получив авторiтет власне через те, шчо Герцен не мовчав у глупу нiч. Оттак буде вијать в Россiјi (так було скрiзь), i коли в теперiшньу глупу нiч украјiнство не буде нiчим себе зајавльати јасним i голосним, то нiхто не пiде за ним, коли настане ранок. А вiн настане, коли не з iнiцiативи в самiј Россiјi, то з Европи, де од Iрландiјi до Болгарiјi не таким вiтром вiје, шчоб льуде

заснули. В політиці не годитьсьа далеко заскакувати фантазіjеjу, та не годитьсьа j дальше хвилі j свого носа не дивитись! Ви ж скажіть мені, шчо моjі писаньньа безполезні, та заводьте своjу, таки політичну літературу, а то пропадете „безполезно“.

Згадаjте остатні 25–30 рр. Увесь прихильниj украjінству рух в 60-ті роки був на кредіт стихів Шевченка оттаких, jак Сон, Кавказ і т. и. Jак тільки показалось, шчо за цеjу політичноjу поезіjеjу політична проза темненька, а потім висунулась программа Костомарова „примирить з собою правительство“, так од нас свіжі льуде j одвернулись. А тим часом все таки Шевченка в кешеньу не сховаjеш (хоч галицькі народовці і всилуjутьсьа), то Піхни все таки скубуть і скубтимуть навіть невинних віршоплетів. Так чи не ліпше вже, коли бути в одвіті, то за діло? Звісно, jа памjатаjу, шчо „храбрость не обязательна“ j розуміjу, шчо сидьучи в Женеві, мені не слід бадьорити льудеj (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходить так, шчо jа завидував тим, кого повісили і розстрельали, і коли б jа мав право перед взьатоjу на себе працеjу піти на шибеницьу, jа б пішов на неjі з дорогоjу душеjу). Та jа завше казав і казатиму, шчо тим з украjінофілів, котрі не хотьать рискувати собоjу, треба в Россіjі зовсім притаjітись особисто, (знать не знаю, вѣдать не вѣдаю), та за те за грьаницеjу показувати своjу думку jасно і без урізок, шчоб була маjаком дльа сьміливих. На лихо ж собі j справі наші украjнофіли завше хотіли бути jакоjусь півлегальноjу оппозіціjеjу, півтаjемними діjачами, — і таким робом подавали сами на себе доноси урьаду і не заробльали ніjакоjі пошани ні дльа своjіх особ, ні дльа своjіх ідеj в громади. Шчо ж буде, коли зовсім вимре украjінське політичне слово за грьаницеjу?!

А тепер же надстоjіть нове лихо. Ви не хочете укр. печати, котра б чесно висказувала Ваші ж науково-прогрессівні думки. Але Ви не можете завjазати рота романтікам і реакціонерам, крутіjам і по просту дурнцам, котрі знаjдуть собі місце в галицьких газетах народовських і jезуjітських (чи відомо Вам, шчо тепер і „Миръ“ і „Русь“ преукраjнофільські виданьньа? Ось напр. в останні часи в „Дѣлѣ“ jакиjсь мудрець, не при маленькіj сепаратистичніj думці в кишені, нараз рекомендувавсь росс. урьадові j церкві в консерватори j спасителі; між иншим впевньав світ, шчо „штунда, то результат обрусенія“ і натьакував, шчо jак би украjнофілів архіjереjами поробили, то вони б православіjе вратували, — подібні дурости казав і Костомаров). Jа певнісінькиj, шчо того мудрецьа архіjереjем не зробльать, а сорому на укр. рух такі заходи накладуть не мало, — j лиха принесуть не мало вже тим одним, шчо піддаjуть пару подібним же мудростьам галицьких політіків. Ці останніми часами вже прьамо взьали собі проводирем епископа Пелеша, котриj в повнісінькому сеjмі бухнув таку велику історичну новину, шчо мовльав „грецька шизма допіру заведена була в руськіj церкві в XIII ст. і шчо од того пішли j усі лиха руськоjі церкви j національности“. Одвітно такіj науковіj мудрости jде j політична программа у с і j е j і р у с ь к о j і націjі: австріjськиj консерватизм і уніjатсько-римськиj клерикалізм. Ціjеjу программоjу галицькі народовці конечно розриваjуть з усім прогрессівним навіть в старому укр. руху (Шевченка j К-о). Jа певниj, шчо гал. мудреці зостанутьсьа „на бобах“, — хиба шчо деjакі обіjмуть „посади“ — а „народ“ сам jіх покине, бо народ сам вже виjшов з габсбурськоjі лоjальности (jак де, то в м о с к о в с ь к у аграрну, — jа це сам бачив, jак „ходив в народ“ в Карпатах) і з церковного

консерватизма. Такоју программоју (котру вони самі видајуть за Вашу, і котру всьакиј матиме право такоју вважати, коли Ви будете мовчати) галицькі народовці тільки в кінець підірвуть ту пошану, котра шче держиться в Россіјі до украјнофільства за кредіт Шевченка, — підірвуть у громадьан, — а Каткови будуть Вам дорікати ізміноју на користь Габсбургам і — папі!

Перед такоју перспективоју ја, по крајніј мірі, скільки б Ви мені не казали, шчо моји пол. виданьньа „безполезні“, з свого боку „прошу принять мое прямое заявленіе“, шчо на цих же тиждньах, скінчивши дејакі початі історико-літературні роботи, сьаду писати дві брошьурки: „Украјнофільськиј консерватизм і протестанство на Украјіні“; 2) „Австро-унијатська реакција і украјінськиј рух в Галичині“. Ја не вірьу, шчоб (особливо без Вашого натиску, котриј потрібниј тепер дальше більше шче, ніж в 1873, коли ми всі написали „Отвертиј лист до ред. Правди“, — котриј Ви зовсім забули, бо тепер Пелеш повів Галичан шче далі назад і од Украјіни, ніж тоді Качала), — не вірьу, шчоб моји брошьури мали безпосередні результати, — але ја певниј, шчо через кілько часу навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, шчо ја не промовчав, не залишив без протесту безглуздиј розрив з ліпшими традіцијами нашого народу і громади, не кажучи вже про европејську культуру. Вмісті з тим ја хочу влагодити брошьуру про першу добу львівського братства, в котріј покажу, јак воно јшло до свого роду реформаціјі і од чого воно не вигоріло. Брошьури ці попробују написати так, шчоб вони могли појавитись в Астріјі і шчоб третьа була там попульарноју з поводу јубилеја Ставропігіјі. За тим ја зробльу все можливе, в крајнім случају попрошу матір, шчоб продала частину хутора, — та викінчу виданьньа

стереотіпного Шевченка[1]) вже задльа одного того, шчоб запротестувати проти кастрацiji Кобзарьа галицкими народовцьами, котрі так jого обчистили, шчо ніjакіj росс. цензурі j не снилось. — Це все minimum, котрий ja чуjу себе обовьазаним зробити в теперішньу рішучу хвильу дльа нашоjі справи і партіjі. А там нехаj „потомство" (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи „безполезно".

Переjду тепер до суррогатів, котрими Ви радите мені замінити женевську політичну печать: до писаньа в „иност. періодич. изданіяхъ и въ русских пер. изд." Перш усього ja не можу пропустити ціjеjі форми, в котріj Ви говорите про цеj суррогат. Форма обидна! Ви просите „сослужить Вамъ службу" і мотивуjете цьу просьбу в кінці тим, „что эти самыя работы дадутъ Вамъ нѣкоторую матеріальную поддержку". Та хиба ж ja доси не служив цеjі служби?! Можу сказати, шчо коли виключити деякі галицько-буковинські філологічні роботи в Archiv f. die slavische Philologie, ³/₄ всього, шчо за останні 15 років писалось на „иностранныхъ" мовах про Украjіну, було писано коли не мноjу, то з поводу моjіх публікаціj і по моjіj ініціативі. Ви не все знаjете, шчо писалось, так ja тому не винен. Окрім того коли навіть ja менше писав, ніж треба було і міг би, то тут винні багато Ви, не тільки тим, шчо своjевременно не посилаjете потрібних книг, навіть Ваших видань (по ціj части ja б міг наповнити 3 листи примірами наjпечальнішчими: ja напр. доси не маjу Ниви, Повістеj Нечуjа j. т.

[1]) Воно все маjже набрано; треба тільки заплатити довг на стереотипах, та знаjти гроші на тиск, папір, переплет і т. и. Тим грошім, шчо мені присилались, ja маjу рахунок, jіх не стало б на те, шчо б оплатити самиj набор, котриj, jак і частину стереотипів, оплачував, значить, ja сам.

н.: в загалі коли ја не випишу книги з Петербурга, то нема јіјі і мушу канъучити з рік, шчоб од Вас получити, та ј то иноді не помога), або тим, шчо не дајете мені фактичних справок (так напр. ја ҳотів владити реферат про цензуру укр. книг до римського літерат. конгресса ј прохав тексту ігнатіјевського указу та списка непропушчених цензуроју книг укр. — і не получив доси, більш 2 років, нічого, окрім указа, котриј случајем прислали мені з Харькова — не Ваші!), а ј својеју прінціпіальноју неустојкоју, иноді рівноју зраді, — в Россіјі ј Галичині. Ви дуже помилитесь, коли подумајете, шчо тутешньа публіка так собі. ні з того ні з сього, pour les beaux yeux de l'Ukraine, заінтересујетьсьа јеју і јеји несчасноју долеју та шче з національного боку. Ні, вона інтересујетьсьа (окрім цехових спеціјалістів, котрі ј зубом знајденим в кургані інтересујутьсьа) тілько тим, шчо ухо ј очі јј ріже, шчо з јіјі власним житьем звјазујетьсьа. От напр. вона дуже заінтересувалась „нігілістами", більше лајала јіх, а все таки говорила про јіх, — між инчим потому, шчо питала себе: јаку ж форму приј'ме велика дубина Россіја післьа нігіл. агітаціјі? Тепер Европа інтересујетьсьа Болгарами, бо інтересујетьсьа тим, хто буде держати в руках Босфор. Очевидно, шчо Украјіна не може інтересувати Европу з національно-діпломатичного боку (тепер навіть Польшча з цього боку нікогісінько не інтересује), а могла б інтересувати з двох боків: јак один з фокусів демократичного строја і јак один з фокусів росс. прогресивно-культурного руху, јак би він був. Но шчо ж ја напишу Европејцьам? Шчо Украјіна посила до Ваала на жертву своји книги, коли јіј сказано наперед, шчо Ваал јіх пожре. Шчо передові Украјінці признали всьаку політичну літературу украјінську безполезноју? Шчо украјінська про-

грамма чудесно зрезьумована станіславівським епископом Пелешом?

Ось Вам кілька фактів з історіјі мојіх літературних заходів: 1) Почавсь сербо-болгарськиј рух 1875—77 рр. Ја, котриј вже од 1868 р. було „помішавсь“ на „Восточнім питаньньу“ і на ролі Украјінців (јак народа Чорноморського бассеjну) в ціј справі, насторочив уха; наші Одессіти і Кијане почали ворушитись в пользу Балканців, — ја почав писати брошьури, котрі переводились ј резьумувались не тілько в Кракові ј Новім Саді, а ј у Парижі ј Льондоні. Ја сів писати статьтьу в формі листа до англ. проф. Фримана (Freeman, автор Исторіи федеральнаго правленія, шчо тоді виступив був за Болгар і вкупі за Россіју) і хотів виложити јому украјінськиј погльад на Вост. Пит. Коли бачу: мојі кијівські близькі — в Слав. комитеті та шче ј моје імја туди однесли; Костомаров і Мордовцев в „Новому Времени“ і навіть буквоју не промовили, шчо був і јесть украјінськиј інтерес і погльад на Вост. питаньньа. Ну, ја ј сів — і до Фримана вже ј не рипавсьа.

II. В 1878—79 галицькі народовці почали було до глузду переходити. Ја зараз же написав в „Дѣло“ Благосвѣтлова статьтьу: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“ (у Вас в Украјіні цеjі статьті не запримітили). Про Галичину скоро почали писати ј Німці з поводу Наумовича ј К-о. Ја знајшов перекладчика своjеjі статьті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хомякова ј Шевченка). Тутешніј корреспондент Allgemeine Zeitung взьав манускрипт і јак пробниј баллон пустив в ціј газеті передову статьтьу про Федер. слав. Bestrebungen der Ukrainer, дуже прихильну до нас. Шчо-ж? „Дѣло“ Барвинського, котриј саме тоді вернувсь з Украјіни, получивши од Вас миропомазанье, переробив ту статьтьу в себе, восхваливши своју парахвіју ј ви-

пустивши все, шчо говорилось власне про нашу (Вашу і мoју) группу і про наші прінціпи, і повернувши јіјі во славу народовськоји схоластики. А потім бац! — пішли народовці до Сємбратовича, закинули всеукр. і світську політіку. Ну, ја вијать сів з својеју роботоју, — бо кінець јіјі був такиј: шчо ось, мовльав, в Галичині појавльа себе рух, котриј таке ј таке нове діло почина в Славјанстві, пристаје до того-то ј того в Европі. Пројшло шче кілько часу. З самоји Галичини почали доходити до мене голоси молодших народовців, шчо треба шчось свіжішче ј народнішче видумати, віж народовська схоластика і унітатськиј клерикалізм і лакејство. Надумались видавати науково-літературну (замітьте, не агітацијно-політичну) газету, прогрессівну (замітьте, не револьуцијну, і навіть не соціјалістичну). Ја готујусь до праці в ніј і берусь вијать за німецьку статьтьу, тим паче, шчо здибавсь з розумним і доволі впливовим Німцем, котриј заінтересувавсь укр. рухом (замітьте, најбільше јак одним з елементів реформи Россіји) і предложив мені, шчо перекладе і видасть мoју La littérature ukrainiènne в Universal Bibliothek Рекльама. Ја кажу: брошьура вже одстала, треба переробить цілком, а ось мају роботу про два панславізми ј Галичину — поле јіх конфлікту. Подобалось, — ја тільки жду программи галицькоји газети, шчоб фінал до німецькоји статьті написати на тему: ось зерно новоји партіји славјансько-европејськоји. Коли це бац! При помочи двох Ваших же делегатів летить к бісу прогрессівна газета, а зостајетьсьа коаліцијна „Зоря“ з „Голими вусами“ каноника директора В. Л. Ильницького. Шчо ж ја Німцьам ці „вуси“ покажу јак прапор новоји партіји на славніј Украјіні?!!

III. Третьа історіја трохи другого роду. Кілька років тому назад фірма Maisonneuve в Па-

рижі почала видавати книжки Les littératures populaires des toutes les nations. Предложили мені зробити томик українськиј. Ја згодивсь, тільки не зараз, бо перше треба критично вивчити всі тексти Політ. пісень, шчо зібрані дльа Ист. Пѣс., бо без того напишеш глупости, јак случилось навіть з Костомаровим в јого статьті про пісні в „Р. Мысли“. Через це ја порішив одкласти редакцију томика, а приступити до такоји критичноји роботи. Дльа цього попрохав вислати мені копију пісень, котрі зостались в Росіји. Два роки прохав ја об цім, аж поки получив не копију, а текст (трохи розгублениј проти того, јак ја лишив јого). Довго часу пішло, поки ја переписав тут ті пісні (орігінали тепер готов звернути, коли скажуть, јаким способом; про це питав, але одповіді не получив). Тим часом виданьньа Les littératures спинилось. Але ја не трачу надіји видати виповнениј томик, тільки треба перше видати хоч XVIII в. Політич. пісень укр. народа в повному критичному аналізу текстів, над чим ја головнішче працьував 2 роки ј буду працьувати шче по кр. мірі рік, — а коли Ви мені не поможете, то ј більше. Так, значитьсьа, робота цьа залежить не од одного мене.

Не гльадьучи на це все, ја ј останніми часами, не чекајучи Вашоји „просьби“, „служив службу“ — знајомити Европу з Украјінoју. Так цими дньами појавитьсьа в Encyclopädie von Ersch und Gruber моја статьтьа die Kosaken. Так ја жду тільки актів про початок козацтва (актів, котрі приобіцьані були в „Недѣлѣ“ шче в 1878 і 1879 р.), шчоб викінчити статьтьу про Січ Запороську (јіји встріј і політ. ідеји) дльа англіјськоји печаті; так жду кінцьа виданьньа Шевченка, шчоб мати повід написати статьтьу про нього. Так ја знаходжусь в постіјних взајеминах з фольк-льористами (folk-lore, народньє

знатьтьа) ріжних европ. крајів, виготовив і напечатав кілька заміток дльа Mélusine, Archivio per le tradizioni popolari, Folklore-Journal etc. Коли моја дочка скінчить свіј курс, то діло це піде скорше, бо ја сам погано пишу на чужих мовах, навіть на французськіј, јак самоучка ј чоловік не мајучиј вільного часу.

Тільки не думајте, шчоб так вже легко було пролазити в европејську прессу та шче ј заробльати тим гроші. Перш усього ј тут треба протекціју, рекламу, — а од мене тепер вернуть рило дејакі навіть із мојіх попередніх пријателів з европ. писателів; дльа одних ја „нігіліст", дльа других нетеррорист; јесть такі, шчо ј сепаратизма не дуже то льубльать. Не думајте також, шчоб так уже Европу інтересувало все наше славјанське, россіјське... У мене јесть один пријатель, росс. револьуціонер Степньак, котриј пише дльа Англичан і котрому ја трохи помагав матерјалами ј радами. Він справди пише чимало і маје з того заробок. Так він окрім того шчо маје талант писати гарьаче (котрого ја не мају) і без богато скептицизму (котрим мене бог наділив чимало, на моје горе чи счатьје, не знају), він зіјшовсь з одним Англичанином із дільців, котриј помага јому викінчати јого праці, без плати за те, ј котриј скрізь біга, шчоб пристројіти јого писаньньа. Так і тому так робльать: давај книгу про Россіју, поки Авганськиј спор не кінчивсь, а опізниш сьа на тиждень, — не треба! Може це ј не гарно, а ја так не можу писати: в мене працьа про Паліја і Мазепу лежала $1^{1}/_{2}$ року, поки ја виписки з Цертелева чекав, а тепер стільки ж ја жду виписки з Поэт. воззрѣній славянъ на природу, без котројі ја бојусь кінчати статтьу про псевдославьанськиј дуалізм дльа Revue historique des Religions. І при всім не думајте, шчоб Степньак багато заробльав:

ледви виживе з жінкоју і без дітеј. Наукові ж праці (јакі ја б спосібнішчиј був писати) і тут не дајуть майже ніјакого заробку. Знајете, скільки заплатить редакціја Encyklopädie von Ersch und Gruber? 43 марки, т. ј. 45 франків за лист, (а пишуть там знаменитости), так шчо ја за працьу, за котроју просидів $1^1/_2$ місьацьа (не рахујучи попередньоји підготовки), ја получу 90 фр. Maisonneuve давав мені за томик пісень і казок по 10 фр. (десьать!) за лист. (L. Leger за своји Contes slaves ed. Leroux нічого не получив; професори тут живуть з батьківськоји ренти, або з жалуваньньа, а книги — не учебники — пишуть не дльа грошеј, а дльа того, шчоб посунутись в гору в публіки ј на кафедрах). Фолькльористичні журнали нічого не платьать за статьті. Не тілько газети, а часто ј revue непостіјним сотрудникам не платьать нічого або дуже мало. З цього всього виводіть, шчо коли ја писав і писатиму про Украјіну на іност. мовах, то власне дльа „службы“, а не дльа „матеріальной поддержки“.

Не дуже багато можна покладати надіји ј на „руск. журналы“. Не зховају од Вас, шчо мені страшенно зашчеміло на серці, коли ја прочитав у Вас слова про те, шчо писаньньe в цих журналах мусить бути заміноју писаньньа тут. Коли так, то ліпше було ј не јіхати з Россіји, а ја мушу нагадати, звісно, не дльа того, шчоб докорьати Вас, а шчо в 1876 році ја виіхав не з власноји ініціативи, а був посланиј Вами. Тоді ја мав вже готове, власноју працеју завојоване місце в росс. прессі, — а тепер стративши јого через виїзд і роботу, роблену по вмові з Вами, ја мушу знов улазити в ту прессу вже за чужоју милостьу ј в загалі з гіршими шансами. Це навіть гірше, ніж „песъ на своя блевотины возвратися“, кажучи салонноју моводу св. Апостола.

Ні, працьа в росс. журналах дльа всіх нас, а надто дльа мене не заміна вільного слова та шче ј украјінського, а гірка каторга по неволі. Та ја — за написаннољу оговоркољу — не зрікавсь ніколи тоді, коли мені украјнофіли дорікали за цьу працьу по чужих кутках (в мене јесть кілько листів на цьу тему), не зрікајусь і тепер, коли працьа в својім кутку признана безполезнољу. Тілько обидно мені, шчо впјать писаньньа в р. пер. изд. рекомендујетьсьа мені јак „матер. поддержка". Навіть не з чутьтьа достојінства, а просто, шчоб не розстројувати рани својеји шче більше, ја не пускајусь в подрібні розмови, шчоб впевнити Вас, шчо ја не дуже то гнавсь за матеріальнољу „поддержкољу". Скажу тільки, шчо без Вашого догаду ја робив і дльа заграничноји пресси ј дльа россијськоји ј коли випали счастливші пригоди, то напр. піддержав својеју матеріальнољу піддержкољу прислане Вами ж виданьньа „Волів", за котрих ја половину коштів заплатив грішми, полученими од Гашета ј Благосвѣтлова. Тепер справа стојіть гірше, ја нічого другого не хочу, јак тільки ростикать по чужим куткам тој матерјал і ті думки, котрі набрались в мене за кілька років праці. Тільки впјать не думајте, шчоб багато можна було розмістити того матерјалу і шчоб з того багато можно було здобути матеріальноји поддержки. Про статьті скілько небудь політичноји барви нічого ј думать. Зостајутьсьа статьті наукові, звісно, по тим сьужетам, котрі ја більше знају ј котрими остатніј час більше зајмавсь. До јіх не дуже то ласі р. журнали, та не сподівајусь ја, шчоб ті пани, на котрих Ви покладајете надіју, дуже загорілись, шчоб пристројіти мојі праці. Ја мају вже резони, шчоб так скептично говорити. Та шчо Ви поробите проти мнительного страху?! Все ж моје вигнаньньє з р. пресси основано не на реальному страху (проти котрого ја нічого не

мају), а на мнительному. Та ја виповньу всі Ваші приказв (жаль тілько, шчо Ви пишете: „Посилај по одному з наших адресів“, а јаких? — не пишете). Побачимо, шчо з того буде. Поки ж шчо замітьте, шчо один журнал, за котрвј Ви скільки небудь можете ручатись, заплатив мені тільки по 30 р. за лист (за роботу, дльа котроји ја мусив в Парижі більш тижньа виписувати матерјал та в Страсбург зајіздити на 3 дні). Ја на це не жалкују, бо перше давав јому своју працьу безплатно і тепер не ја першиј заговорив о платні. Тілько звісно, ја б радніщчиј подібні праці писати по својому і друкувати зовсім без плати, напр. в Галичині, јак би було де. А то один з Ваших же делегатів поставив умовоју, шчоб в „Зорі“ мојеји праці не було, — „дльа пользы службы“.

Ја сказав мајже про все, про шчо говорить Ваш лист. А не говорить він про головнішче дльа мене та не послідньe ј дльа служби: про Політичні (історичні) пісні. Хиба ј на них розширьајетьсьа засуд о б е з п о л е з н о с т и? Делікатна цьа справа јак і всі, про котрі ја тепер пишу, та вже треба говорити про все „на чистоту“. Колиб Ви мені написали, шчо ја по Вашому зовсім не можу бути нічим „полезнымъ“ — ја б замовк. Але Ви все таки просите мене „сослужити службу“ таку ј таку. Ја нагадају Вам про мудрвј господарськиј прінціп, шчоб кожниј слуга робив ту службу, до котроји він здібнішчиј, охотнішчиј і котроји другиј на зараз не зробить. От того в нас і не процвітајуть науки ј художевства, шчо крепацькиј порьадок примушував стольара бути поваром і т. д. Ја ж тепер сиџьу і думају об тім, шчоб скінчити Пол. пісні, по кр. мірі XVIII ст. (котрі не можуть ніколи појавитись при росс. цензурі) — другі виділи можна попробувать, і ја скінчивши XVIII ст. т. ј. один шче випуск листів на 20, готов прислати Вам манускрипт, шчоб Ви

понесли јого у буздегарньу) ј післьа рьаду осібних етьудів, котрих проба у Вас перед очима, — написати цілу історіју нар. слов. на Украјіні, котра зробить значну частину історіјі цівілізаціјі на Украјіні, шчоноситьсьа мені на думці, јак кінець мојејі публичнојі карјери, коли бог дасть віку ј сили. Ја не пропускају ні одного рьадка, котриј пишетьсьа про нар. слов. украјінську, і приходжу до виводу, шчо не тільки ні в кого тепер нема такого матеріјалу про це діло (матеріјал, звісно, зібраниј не мнοју, а 1000 чоловіків за 100 років), але ј те, шчо ніхто на тепер і, значить, на 15 років у перед не обробить цього матерјалу ліпше, ніж ја, хоч певно ј ја не обробльу јого так, јак би справди слід було і јак він вартиј. (Ја знају добре, шчо в Россіјі јесть і тепер кілька чоловіка добрих знавців укр. нар. слов., але читајучи, шчо тепер печатајетьсьа про нејі, напр. хоч би ј у К. Стар., ја бачу, шчо приходитьсьа плакати навіть за циганськo-корсарськими методами Чуба, знак, шчо: а) нові сили зовсім не приготовлені до цього діла, b) старі індеферентні). Чи ж мені доказувати, јаку ціну мaје сама по собі і дльа всього укр. питаньвьа наша нар. словесность, најхарактерніщча ј најліпша проjава укр. народу на культурно історичніј сцені?!! Нагадају тілько одно, шчо ³/₄ всього, шчо писано Европејцьами про Украјіну за останні 10—15 років, було писано власне про цьу словесність, і з того в останні 5 років про мојі женевські јіјі виданьньа (Morfill в Slavonic literature, Moratti в Archivio per le tradizioni populari, Leger в Revue Critique, G. Paris в протоколах Парижск. Академіјі і др.). А Ви ж просите мене сослужити службу — нагадуваньньам Европі про нашу землью. Чим же ліпше можу ја сослужити цьу службу? Подумајте самі: може случитись пожар, ја можу вмерти, і може

пропасти матерјал, котрвј сотньа счастливших пригод серед загального несчастьа нашого звела в одні руки, не кажучи вже про те, шчо зо мнoју вмре 15 років підготовки по бібліотеках Россіјі ј Европи, в розмовах і листуваньньу з першими специалістами діла ј т. и. Подумајте про це, та або знајдіть чоловіка, котрвј би зараз же взьавсь видавати тој матерјал, або поможіть јого видати мені! Не кажіть мені, шчо јаке б цінне не було моје виданьньа, та воно тілько з трудом піде в Россіју; перш усього ја ј тепер знају, шчо хто хотів, тој маје Пол. пісні, — а друге ј поважнішче: такі речі видајутьсьа не на одну хвильу, а по крајнїј мірі на 50 років, так тут треба ј погльаду дальнозоркішчого. Два з половиноју років назад ја переказував через старого товаришча, шчо коли б мені дано було в 2 роки по 3000 р., то Ви б мали за 2 роки 3—4 великих томів Пол. П. XVIII—XIX ст. і всьакиј, хто розуміје видавницьке і авторське діло, скаже, шчо Украјіна мала б свіј образ намальованиј нeју самoју і по меншіј мірі в рьамці, котра не псује того образа, — за ціну дешевшу грибів. Але многоміліонна Украјіна, на котріј ја бачу јасно фігури украјнофільствујушчих помішчиків, земців, банкирів, адвокатів і т. д., на котріј один віруjушчиј чоловік знајшов 12.000 рублів дльа галицьких реакціонерів, — не дала цієји ціни грибів на виданьньа свого најліпшого продукта. Ви згодились тілько на 1500 р. в рік, за котрі ј получили 29 листів Пол. пісень (при всіх дльа мене обовјазкових росходах, јак напр. квартира дльа складу, пересилки книг, котрі требујуть в Галичину, Болгаріју, Россіју, ј т. и.). Згодьтесь же самі, шчо це дешевше грибів! Але Ви скажете, шчо ј це більше, ніж Ви можете дати. Ја ј сам це знају і вірте мені, шчо сльози в мене стајуть на глазах од

благодарности всьакиј раз, коли получају ја од Вас гроші, так само јак ја плачу од болі душевноји, коли Ви кидајете мене на роки без слова, котре часто дорожше грошеј. Ја знају, шчо Ви, јак кружок пријателів, дајете безмірно більше, ніж можете, — а все таки скажу, шчо јак партіја з тенденцієју, Ви дајете страшенно мало. Очевидно Ви не вмієте організувати навіть украјнофільські елементи, а не то розширити јіх. І коли Ви не можете знајти засобів, шчоб видати такі речі національні, јак Пол. пісні та Кобзарьа, то јакі ж можна мати надіји, шчо Ви поведете і устну (!) пропаганду на користь украјінського возрожденіја? Та ј над чим і чим будете вести пропаганду, коли в Вас не буде під рукоју повного виданьньа најліпшого укр. писательа та повного ж сбора того, шчо зложив народ про своју дольу в најновішчі часи, најважнішчі дльа пропаганди? (Јаку би не мали вагу виданьньа Ист. Пісень до XVII стол., та все таки воно говорить про часи давні ј про справи мајже цілком пережиті, — та навіть матерјалу ј думок нових воно прибавило мало, а најбільш тілько систематизувало вже звісні. В XVIII—XIX ст. все нове і усе близьке, — та таке, шчо цензура не позволить і без чого можно написати, та шче ј при цензурі, тілько вривки з лакејськоју філософієју, јак в остатніх главах костомарівськоји праці в Р. Мислі). Ні, коли Ви заречетесь од виданьньа Пол. П. і Кобзарьа, то Ви de facto зрікајетесь усьакоји ролі в пропаганді украјінства, јак національно-політичного руху, і зостајетесь тілько діллетантами патуа̀ і археологами-романтіками, та ј то на скілько цензура позволить. Так ліпше вже зрікајтесь і теоріји украјінства (сідај, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, шчо Вас все рівно скубтимуть і за діллетантізм і за романтіку. Інтересно і полезно

боротись за живе діло, дльа котрого можна ј потерпіти, в надіјі доборотись свого, — а хникать, та шче ј терпіти бог зна за шчо, — не варто, „безполезно“. В уськім разі це Ваше діло, — а ја зробльу своје до возможного дльа мојіх сил кінцьа: ја видам за цеј рік III вип. Пол. пісень (до рујіни Січі Дніповоји 1775, і Дунајськоји 1828), а також хоч 500 екз. Кобзарьа, хај льуде знајуть, шчо народ наш дума про козацтво ј московск. царство, јакі в јого специально політичні думки (соціальні пісні XIX ст. ја чи так, чи сьак зрезьумував в брошурі Нові укр. П.). Хај світ бачить, шчо думав најліпшиј укр. писатель! (Ја був загнавсь думкоју, шчо Шевченко вже пережитиј фазіс, шчо новиј укр. рух піде далі, по ново-европејськіј дорозі, а тепер бачу, шчо не тілько масса украјнофілів, але ј украјнофільські писателі не тільки в Галичині, а ј в Россіјі шче не догнали ј Шевченка років на 10—20). За тим ја можу з чистоју совістьу вијти в „отставку“.

Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не „принимать сказанное за желаніе ликвидировать всѣ дѣла и счеты“, ја пријмају за „желаніе позолотить пилюлю“, мені ј Вам самим, бо инакше Виб не починали з того, шчоб „объявить прямо о безполезности“ мојеји дотеперішноји „службы“! Инакше Ви б написали: „Намъ трудно, але ми будем старатись“... на шчо ј ја одповів би, јак завше одповідав: Ја знају, шчо трудно, ј буду старатись з свого боку. „Безполезну“ службу непремінно треба ліквідувать! І ја пријмају Ваш лист за „чистују отставку“ і ліквідувавши своји моральні обовјазки виданьньа Пол. пісень і Кобзарьа на страх свіј особистиј, ја постарајусь зробити своју одставку јак можна більше чистоју, — т. ј. вијіхати в чужу Америку, де може дадуть мені місце в јакому небудь „уѣздномъ училищѣ“; в Европі мені ніодин урьад

не дасть місцьа, та окрім того без служби дльа України ја в Европі ј без того або з ума зіјду, або втопльусь, — а тепер, коли українська література в Россіји повертајетьсьа по неволі ј по волі в „Поезіји Івана Подушки", а в Галичині прапором укр. націји ставитьсьа св. Унiја, — то тим паче[1].

Значить, прошчајте! Спасибі за добро. Простіть беспокојство, котре робив ја Вам більш 10 років, а особливо в останніј час. Ја најобјективно признају себе побитим по всім правилам стратегіји, јак чоловік, котриј не розважив добре сил, ні своіх, ні Ваших. Тільки ж на прошчаньньа все таки, також објективно, признају, шчо теоретично ја правиј в своіх думках про потребу поставити українськиј рух на грунт европејськиј ідејно і географічно — і шчо тільки на цьому грунті укр. справа може вигоріти в загалі ј почастно пережити теперішньу реакцију. Хто плавав у морі, тој зна, шчо коли захопить тебе назадньа течіја, то нема небезпечнішчого, јак піддатись јіј, а треба держати голову вгору та все брикатьсь на перед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвильа напередньа — ј випливеш на берег; коли ж піддасись хвилі назадніј, то напередньа перескоче тобі через голову, переверне, назадньа течіја впјать потьагне по своіому, — і чоловік пропав, або по меньшіј мірі

[1]) Дејакі прогресси укр. археологіји мало можуть мене втішати, бо коли вже археологіјами жити, то јесть далеко інтереснішчі. Ось напр. египетська, јака інтересна, та звісно не дльа феллахів, котрим ні тепло ні холодно з того, шчо викопујуть „на јіхніј не своіј землі" — Маріетти ј Масперо. Та впрочім і археологіја без европејізму не дуже то процьвіте јак чиста наука, а у нас археологіја воньа православіјем, обрусеніјем або св. Уніјеју! Ја був при археологіји далеко інтереснішчиј в наукового погльаду і меньше вовьучіј, — та проміньав јіји на украјінство, бо не міг спокіјно дивитись, јак Украјінців повертали в феллахів.

затьагнетьсьа шче далі од берега, довго попобјетьсьа, поки все таки не візьметьсьа за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морьу! Јак будемо живі шче років з 5—10, то попробујемо шче раз перевірити це питаньнье. А тепер буде!

Ваш М. Др.

P. S. Перечитавши увесь лист ја побачив потребу додати дешчо. 1) По пункту про „безполезность“. В Ист. слав. лит. Пипіна знајдете цілі сторони взьаті з мојіх виданьнь, звісно, без цітат або з темними натьаками (див. напр. ст. 366, 378); не мало јіх в статьах II. про етнографів. В працьах Ор. Лев. про церков XVI—XVII ст. усьа філософіја братств і протестантизма на Укр. навіть дословно зближајетьсьа з Громадоју (порівн. Переднье Слово до Гр. ст. 25 ј далі, — з писаньньам Ор. Лев. в К. Ст. ј Архиві, — мінус православно цензурні заскоки ј нелогічности автора-націоналіста).

Трудно показать, але не можна заперечити, шчо наші виданьньа не пропали зовсім дльа Славјаншчини, куди доволі часто (останніми часами особливо в Болгаріју) требујутьсьа ці виданьньа. Порахујте також у вішчо небудь і те, шчо таки нерідко обертајутьсьа до мене усьакі льуде, то з Россіјан, шчо вчатьсьа за границеју, то навіть з самоји Россіји, то иностранці обертајутьсьа до мене з запитаньами про Украјіну і злучені з неју речі, питајуть про книги ј. т. и. На це треба одповідати (иноді листами, по 2—3 листи на усьаких мовах), — і ці одповіді не лишајутьсьа ж зовсім „безъ пользы“, — по теоріји gutta cavat lapidem.

Додам також, шчо останніми часами навіть сфери не зовсім прихильні нам починајуть подаватись, напр. всероссіјські револьуцінери: не тілько половина аргументів соціал-демократів проти

„народовольства“ иноді слово в слово повторьају̂ть те, шчо в наших виданьах говорилось, а навіть дејакі з револьуціонерів політиків, близьких до народовольців, тільки грамотнішчих, починају̂ть просто підходити до наших теорıј. Вкажу напр. на нове, франц. виданьна Степньака La Russie souterraine. Ја сам, звісно, „остаюсь при особомъ мнѣніи“ про росс. рев-рів і мало вірьу в етичну консеквентність јіх (јак в загалі Россіјан, в тім числі украјінофілів), але думају, шчо јак звіснıј нам характер р. р. руху — діло дльа Россіјі фатальне, то ліпше, шчоб в ньому була течіја прихильна нам, ніж шчоб јіјі не було. По всьому (по стану Европи і по аналогіјі з кінцем 60-х років) треба ждати, шчо незабаром підніметьсьа впјать рух „в народ“, і коли впјать, јак післья Каракозовшчини, „ліберальні“ елементи в Россіјі покажутьсьа сонними не тілько практично, а ј теоретично, коли впјать украјінофільство схова всьакиј політичниј прапор, та шче завдастьсьа „примирить съ собой правительство“, то впјать соціал. рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму ј украјінству, а вмісті з тим некультурно; коли ж хоч ліберальне украјінство вдержитьсьа, то воно може наложити своју барву на ввесь соціал. рух по крајніј мірі на Украјіні.

II. Мушу шче сказати з поводу малоји продуктивности мојеји в таких роботах, котрі б вдовольньали Украјінців всіх напрьамків, т. ј. в роботах наукових. Јак всі ми, окрім 3—4 спеціалістів, виступав і ја в світ з невеликим запасом знатьтьа про Украјіну. Ја властиво тілько шчо почав вчитись украјінологіјі коло Ист. Пѣсень, јак мені довелось јіхати сьуди. Ви памјатајете, шчо по вговору ја мусив писати в Громаді про справи европејські, а украјінськими обіцьали зајматись льуде, котрі компетентнішчі мене в них.

Але коли вони не дали нічого, то все таки впало на мене. Ја мусив довчатись украјнольогіјі на чужині, де ј книжку не всьаку здобудеш. На цьу науку треба було часу ј праці. І ось, коли хоч по дејаким питаньньам ја набрав фактів стільки, шчо вже можна стало „дерзати“ говорити, наскочили на мене строгости цензурні в Росіјі ј „елімінаціја“ мене з галицькоји печаті, при Вашому попушченьньу, а то ј за благословеньньам декого з Ваших.

3) З поводу безпокојств, котрі ја може наніс Вам останнім роком својіми переказами, ја мушу звинитись тим, шчо ја власне попавсь в дуже поганиј матерјальниј стан тим, шчо поклавшись на цифри ј строки означені в позаторішніх листах і розмовах, повходив у строкові довги. А најбільше збудоражило мене те, шчо на моји питаньньа Ваші посланці одповідали тричі: „послано вже“, то ја не получавши думав, шчо пропали посилки (на пошті або в посередників, — чому приміри бували) і все переказував: шукајте! А од Вас ні слова не получав $1^1/_2$ рока. Накінець ја прохав дати мені тільки „позичку“ під залог 10 - 12 листів роботи, на першиј раз, котроји приміри посилав до рук Ваших. Ја не знав, шчо моја робота так впала на літературному базарі, — і тепер прошу прошченіја.

200 р. получьв, „Гајдамак“ — ні! Газети не получају ніјакоји, ні кијівськоји, ні одесськоји, і книг нових теж. Унив. Изв. шче получају за 1885 р.

N. 41. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 10. Февр. 1886.

Оце получив 260 р. ј Вашу записку, а вчора лист і программу. На лист не так то скоро напишеш одповідь, хиба вишльу завтра. Замітки ж

на программу напишу шче пізнішче. Тільки одіслати замітки не так то просте діло: кажете: по звісному адресу в Петербурзі. Але мені дано два адреси, по одному ја написав, та одповіді не получив і мају резон думати, шчо не дійшло. Через те ј обернувсьа до корреспондента через посередницьу, значить, через 3-иј адресс, — і хоч все таки одповіді на повишче згаданиј лист не получив, то хоч мају звістку, шчо посередницьа бачилась з кимсь з тих, хто мусів лист получити. Так по јакому ж адрессу тепер писати? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і программу: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто программу, чи получено в П-зі мій лист, чому нема одповіді (в мојому листі була одповідь на питаньньа ділові і од мене були такі ж питаньньа, а окрім того звістка, шчо послані (так писалось в листі з П-б-га: посылаемъ 100 р.) гроші не получені,— значить, треба шукать јіх. Јіј богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з льудьми, мов з собаками: кинути без објасненьа папір, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь та побігти ј замовкнути. Од такоји звички ні особам, ні справі добра не буваје. Не получив ја ј „Гајдамак“, про котрі говоритьсьа в листі. Подібне памьатајетьсьа случилось в приjізд першого Петербурзцьа.

Дістав уже „Дѣло“ з історіјеју јого заборони. Quod erat demonstrandum! Ја писав і Вам і сестрі, шчо з Пелеша будуть такі овошчі. На забороні „Дѣла“ не стане, а буде всіј укр. пресі ј навіть особам. І коли б за добре, — а то за Swiętą Unię! Коли вже „Дѣло“ так хотіло дебіту в Россіјі, шчо аж православіје ратувати хотіло од штунди, (котру навіть дурниј православниј царь тепер терпить), то јак же було не подумати, шчо не на те Толстој і Побідоносців унію в Холмшчині рујнували, шчоб допускати

входу jij по всij Украjiнi, коли вже не стало в нього мозку зрозуміти, шчо лаjiцiзацiја нацiональноjі полiтики, а надто в нацiјi з кiлькома вiрами, одна можлива основа дльа патрiотiв?! До цеji лаjiцiзацiјi було договорьувались не тiльки Батькiвшчина, а j Дѣло за Барвинського. А тепер за видавцьа Белеја „Сьвьата Унiја“ стала прапором народовцiв! Все думајуть, шчо сам Лев XIII в Просвiту запишетьсьа j викликне: Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum! Або чи не сам Вахньанин папоју буде. Iнтересно, шчо тепер почне Дѣло? Консеквентно буде тепер објавити цiлком вiјну Россiјi пiд прапором Пелеша, на шчо россiјськиј урьад одповiсть на украјiнських чубах. Јак би ја був на јiх мiсцi, то сказав би, јак Украјiнець Лицвину в звiснiј приказцi на слова: „То наш бог та вашого бјець!“ — „Так јому j треба: нехај з дурним не зчепльајетьцьа“. Побачимо, шчо чуби скажуть. А шчо скубти јiх будуть за Пелеша, це вже безпремiнно! Та коли б скубти, а то j смiјатись! Ось шчо лихо!

Ваш М. Др.

Простiть, шчо шче не висилају довга; јак раз получив рахунки за типографiју, — треба хоч кредiт свiј пiддержати. Ви мусите на дньах получити грошi за Насръ-Эддина, котрi, здајетьсьа, јак раз покриjуть мiј довг, то вдержiть.

N. 42. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. Genève 13. Февр. 1886.

Шановниј Добродiју!

Простiть, шчо образив Вас. Ось шчо значить писати згорьача та на скоро. Ви на себе приjньали j те, шчо до Вас не належить. Шчо замiтку про мiј протест нiхто инакше не може

зрозуміти, јак шчо ја дурень, — про це ј спору бути не може. Зостајетьсьа тільки, — чи Ваша редакціја того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справді дурень, об цім теж спора не може бути. Не спитавши броду сунувсь в воду! Але сунувсь ја не до Вас, а до „Дѣла“ (јак тоді ж до Ак. Гр.). До „Дѣла“ належить, значить, і Ваш вивод: „так јому ј треба, нехај з дурним не счипајетьсьа“, а не до Вас. Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю Партицького. Це ж, јак собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здајетьсьа, говорив), шчо јак би ја так завів Вас, без Вашоји волі, — то зробив би все, шчоб напечатати цілком Ваш протест, јакиј би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати своју, чи чужу. Такиј в мене прінціп. Але навјазувати јого другим ја не смію, — і дльа того особливо посльа Ваших слов про К-го, јак про чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та на нього. Вијшло, шчо Ви обоје мене видали з руками ј ногами „Дѣлу“ ј П-ому. Може так і треба. Ја скажу; робіть льуде добрі, јак ліпше! јак чоловік, шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все таки не можу ж признати вербовку за ковбасу, — хоч би на ділі вербовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо це все ја росказују Вам?“ ј вивели, шчо ја Вас за скотину (!!) вважају, це вже ні з чим не сообразно і навіть гріх Вам. Ја сам би мусів образитись на Вас за такиј вивод. Моји слова значать тільки те, шчо практичного виходу з оповіданьньа мого про реферати моји у Вас бути не може. Це доказує і Ваш лист. Ви пишете, шчо коли моја розправа зовсім наукова і без алльузиј до теперішніх політ. та релігіјних відносин, то вона буде напечатана в „Зорі“. Моја ж розправа зовсім наукова (по методу), то всьа просто говорить про „тепер. релігіјні відносини“, трактујучи думки

релігіjні нашого народу по jого легендам, ergo не годитьсьа дльа „Зорі". Моjа розправа показуjе, шчо наш народ іде до реформаціjі, — ergo, вона мусить зробити скандал в партіjі православніj греко-россіjськіj і уніjацькіj. Вона в Галичині шче більш скандальна, ніж навіть в Россіjі (де такі розправи jа сам печатав і навіть тепер не трачу надіjі напечатати скорше ніж у Вас, в вільніj Галичині, де la servitude volontaire завела цензуру і реакціjу гірше навіть Толстовськоjі, котра пропуска напр. статьті про секти, з прьамими алльузіjами до тугешніх обставин).

Про моjе сотрудництво специально в „Зорі" jа не знаjу з jакоjі речі Ви говорите. Чи хочете Ви jого, чи не хочете, чи смієте, чи не смієте (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор Зорі не заjавив, шчоб він jого хотів, — а восnитанниj чоловік не ходить туда, куда хазьаjін не просить. По правді скажу, jа цьому j радиj тепер, бо jа певнісінькиj, шчо „Зорьу" скоро забороньать в Россіjі j не хотів би, шчоб мастодонти говорили, шчо це через мене. Jа тільки мольу бога, шчоб заборонили „Зорьу" не за св. Уніjу, — хоч в тому непевниj, коли Ви будете показувати таку слабість, jаку показали в примітці до Льуборадських. Ви кажете, шчо кінець примітки не Ваш, а К-ого, а шчо Ви мусіли долучити jiji до свого тексту. Але ввесь світ мусить уважати слова, підписані Вами за Ваші, а до того, шчо Ви мусили, jому діла нема.

До того діло тим, хто до Вас прихильниj особисто, хто шануjе Вас і хто бажав би дльа Вас ліпшоjі долі, ніж невольа в Песиголовців, котра Господь віда, до чого j діjде, коли Вас примушуjуть в дурнів шити Ваших приjателів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа jакоjі ціли? Доси не видно, бо навіть літературна „Зорьа" все ж таки

журнал преплохиј. Не вже ж проти цього можна спорятись? Ну, положіть перед собоју „Зорьу“ ј перший россіјський, а не кажу вже европејський журнал, та ј скажіть холодно, чи можна з ними рівньати „Зорьу“ хоч здалека?

Про те, јак зробити, шчоб „Зорьа“ була европејським журналом, багато б треба говорити. Та ја своје мајже сказав усе торік, јак ішла в нас розмова про „Поступ“. Ја тоді Вам казав і те, шчоб Ви не дуже то сподівались од „росс. украјнофілів“, а поклались більш усього на сталиј кружок својіх прогресистів, котриј би постепенно притьаг і породив нові сили в Австріјі ј Россіјі. (Ја не касајусь тут справи імен Ор. Левіцкого, або Антоновича, котрих справди не слід було писати, бо ці особи непремінно перельакајутьсьа і по својему матимуть резон; не слід було писати ј у примітці про Руд-ого мого имені коло Антоновича). Ја кажу про статьті, ідеји, — а не імена. Ви вибрали коаліцију без јасно обмежованних прав дьа себе і својіх прінціпів, — ну, ј несете одповідниј хрест. На јакиј кінець??? На скілько ја можу судити по тому, шчо ја знају Галичину і Россију, то на руїну навіть теперішніх сил, коті моглиб служити здоровому укр. руху. — Ја не казав, шчо самі мастодонти читајуть Зорьу. Ја тільки казав, шчо радіти јіј можуть хиба мастодонти, а звірі ближчі до історичноји епохи навірно плечима здвигајуть, — молодіж же на Украјіні навірно допіка украјінофілів питајучи: „Так оце Ваш орган“? — јак колись допікала „Правдоју“. Коли це Вам дуже гірко чути, ја не буду говорити, — але діло од того не переміниться.

Ваш М. Др.

А „Дѣло“ все сердитьсьа, шчо „словісти“ на јого доносьать росс. урьаду. На шчо ж воно

доносить на словістів австр. урьаду, — вже одним тим, шчо ставить conditio sine qua non австр. лојальности думки својејі парахвіјі? Або свобода, або поліціја.

Листи до Россіјан отдајте јім, — коли вони појіхали, то задержіть до вірних окказіј. Можете јіх прочитати.

N. 43. Лист до I Ф. Chemin Dancet 14, 25. Февр. 1886.

Шановниј земльаче!

Оце получив Ваш лист од 22 ч. — Книги ја послав пакетом не ради економіјі, а ради скорости, бо чоловік би јіх не дождавсь, јак би јіх посилати бандерольју через день. Наперед буду робити, јак велите, — та тільки все таки не розуміју, јак можуть сконфіскувати Воли або Пісні. На Вашім місці ја б видержав процес проти конфіскати, јак би на неjі зважилась поліціја, бо инакше јака ж це констітуціја, коли ј Воли або П. П. конфіскувати будуть! Јак собі хочете, а таки дарувати не слід.

„Крају" ја шче не бачив, та хоч і побачу, то мало втішусь, бо на теперішніј час вважају потрібним протест в саміј Галичині, — чи в Зорі, чи на мітингу. Коли Вам не вільно буде в „Зорі" сказати навіть те, шчо Парт. говорив у „Провідних ідејах Ш-ка" або навіть В. Барв. в „Правді" або ј у „Дѣлѣ", то ради Аллаха, на шчо Ви в Зорі?

То шчо ви пишете про вбільшеньньа предплатників Зорі, мене не дивује і шче раз показује, јаку помилку Ви зробили не заклавши своју газету. Так користајтесь же хоч тим, заставте себе вважати за шчо небудь, а не за попихача

песиголовців. А то згодом і публика розбере фальш стану Вашого ј „Зорі“ і „провалитесь“ Ви з неју обоје.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Ја казав (замічу, з власнісінькоји ініціативи, П-к остатне мені не писав, окрім про процесс) не про елімінацију јого з „Зорі“, а шче про „елімінацију з суспільности“ за похорон Нарольского. Це великиј гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не намилила голови Дѣлу за јого виходку так, шчоб до нових віників памјатало.

Звідти пішла ј усьа Пелеховичина. Шчо ж до того, шчоб П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, бо не тільки не зроблено нијакоји декларацији, јак Ви обішчали, про коаліцијність журнала, а к кожнім N. јесть по реакцијниј подлости. Шчо з П-ком не легко мати діло, між инчим через те, шчо він одклада вкінченнье праць сурјозних, а кидајетьсьа за хвилевими фантазијами, це ја ј знају, — та думајетьсьа, шчо на місці (мені завше казав П к в Женеві, шчо јак він буде на місці в Галичині, то инакше візьметьсьа за роботу) можна на чому небудь погодитись. Звісно, в першиј лінији не треба дозвольати робити з чоловіком таких подлостів, јак елімінација „Дѣла“, ні так кидати, або хоч обходити товариша, јак це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зорею“. Јак собі хочете, а це гріх і помилка, котрі Ви перш усього мусите змити ј поправити, а без того вперед не підемо, а будете тільки більше залазити в болото і вести за собоју гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чујете в собі енергији на ініціативу, але готові пристати до діла лішшого ніж народовське језујітство. А други пишуть мені теж, шчо јім противне народовство, —

та кажуть, дајте нам проводирьа, ми б пішли, от, јак би Франко. Та так на місці ј стојіте всі. А діло легке ј случај пречудеснij; зложіть чи промову, чи маніфест смирненькиј, та чистенькиј, чесниј на 26 ф., та ј скажіть: хто жив чоловік, — озовисьа! А там і побачите, шчо голос дурно не пропаде. От вже Кобринська не витерпіла дьјачковшчини. Знајдутьсьа і другі і в Галичині і на Украјіні, да поки шчо ја знају, шчо Ол. Пч. з близькими јіј вже написала Кобр., шчо јак Альманах жіночиј піде до Пелеша, то вона зрікајетьсьа мати з ним діло.

По листам Пр-ого ј одного Болгарина ја жду сварки між „молодими" і старими в Києві. Тут вијать Ваша вина, то б то, шчо Ви не склали прогресивного органу в Галичині, не розказали в Києві добре, шчо то таке Ваші народовці. „Старі" наші прінціпіально далеко вишче Ваших Вагньанинів і т. п. Вони тільки потомлені, пассивні, вони ради скластись на других. От вони склались на Львів, бо ні на кого було скластись. „Варвиволя" својіми скоками, а В. Б. својім „точно такъ", котре він вже звик давно одповідати на все, шчо чује (од Јузефовича, јак і од громади ј Васильа Лукича) підвели јіх, от вони ј попались у Пелехівшчину. Молоді јім за це очі з лоба видеруть, і піде чортовшчина. А будь у Вас середньє „чисте, чесне поле", всі б зіјшлись. Під страхом видатись Вам за християнського пустельника ја вијать кажу Вам: покајтесь в гріхах својіх, принесіть плод покајанија; великиј гріх Ви наробили ј велику одвічальність побрали Ви на себе за будуче. То шчо Ви кажете, шчо не мајете енергіјі на ініціативу ј. т. и. — слова, із подлого болота всьакиј мусить виходити.

Звістки про арести в К. мав і ја, тільки мені виразно писали, немов навіть з докором, шчо з украјнофілів нікого не арештовано. Звісно, на

це складатисьа нічого. Раз коли јесть жандарми, то мусьать бути ј арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованьньа, то треба буде пријньатись за украјнофілів. Гірко тілько, шчо пропадуть льуде за Пелеша ј св. Увіју, або за таку дурницьу јак Горовенко. Ја колись писав Ії-ку подрібно про цьу „хроніку“ і јак раз переказував те, шчо сталось. Горовенко, це новиј мудриј плод украјнофільського консерватизма. Це вже, коли не треба прьамо „помирити з собоју правительство“, то заход до того з боку; показати, јак несправедливі нагони на нас, смирненьких, роблять з нас динамітчиків! (По середині, звісно, розтикано кілька сепаратистичних дульок в кешені). Але перш усього це дурниј донос на самого себе, брехньа, — бо ніодин украјінофіл дінамітчиком не став. (Стали деjакі Украјінці, котрі могли б стати украјнофілами, јак би в 1870 - 73 рр. не панувала в Украјінців київських Чубова еквілібрістіка, котра тепер виходить архипрогрессивноју перед Конишчиноју). Дурниј автор не став на цьому загальному доносі, а трохи просто не показав імена осіб, — так шчо „Кіевлянинъ“ з повним резоном поставив motto своjеjі рецензіjі романа: „Ба! знакомыя все лица!“ Шчож до історичности ј артизму романа, то ја тільки скажу, шчо там анахронізм на анахронізмі, шчо, видко, автор не маје поньатьа ні про гімназіјі наші, ні про університет, ні навіть про украјінофільські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи, шчо роман писав Полтавець, ја дуже бојавсь, шчоб це не був Мирниј (бо це б свідчило про упадок таланту) або навіть Білик, а коли виходить, шчо це „Дрозд“ або инша птицьа того ж гнізда, то тоді $^1/_2$ гори з плечеј. Гірко тілько, шчо цвірінькаиньньа цього птаха пішло за голос усього нашого напрьамку. Шчоб так не сталось, треба було, шчоб наша газета

видајала роман ранішче, ніж „Кіевльанинъ“. Але — ceterum censeo — нашу газету втопили Ви...

Письма мого до товаришчів, звісно, не слід посилати не навірньака, бо јак попадетьсьа в руки поліціјі, адрессата не погладьать по головці. Ја писав лист тој думајучи, шчо јого перевезе хтось з посланних, а тепер жаліју, шчо потратив час. І дуже бојусь, шчо лист так і застрьане де небудь.

„Труды К. арх. съѣзда“ в мене јесть. „Нови“, конечно, не мају. „Поэт. воззрѣнія“ рад би мати на јакијсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, і по правді кажучи, шче раз пожалів, бачучи сліди галицькоји неблаговоспитанности: хтож таки чужі книжки ріже та шче ј пише на них своји имено, вирізавши имја того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудејська, то шче стиднішче. Всі такі штуки доводьать тільки до того, шчо наперед ніхто не зхоче з таками індівідами мати діло. З книг про звичајне право не стаје мені шче Ефименковоји Изслѣдованія і том записокъ Географ. Общ. (Петерб.) по отдѣленію Этнографіи. А в мене власне најбільше просьать цих книг. „Гајдамак“ переглянув і бачу, шчо Кіевлянинъ був правиј. Рекламу книзі зробив Мордовець пребезстидну. Сластьону також далеко до Г. Доре, јак Мордовцеву до Вальтер-Скотта. Најдосаднішче всього, шчо „К-нъ“ пііймав цілиј гурт на незнатьтьу укр. мови. Сластьон розумів: діти карајуть accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гајдамак. Оттакі пребезтактні льуде ті украјінофіли! Скільки вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, так шче не навчились! Ваш М. Др.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусили приписати противну Вашіј совісти приписку до

Льубoрадських і шчо Ви тим виграли? Хотів би просьвітитись.

N. 44. Лист до І. Ф. без дати, з початку марта 1886. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В останніј побачив пропуск, котриј треба доповнити. Будьте ласкаві, пошліть приложениј листок в Київ.

Пелешівскиј прапор ја ніколи не думав, шчоб Ви були јого поклонником, хоч правду сказавши, бојусь, шчо Вас „примусьать“ до јакого небудь по меньшіј мірі двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині јесть вже чимало льудеј з европејськими думками, та всі вони або јдуть за Вахньанинами, або мовчать. А тут прijшла година, коли ј мовчати гріх і шкода. Кореспонденціјі в „Крају“ мало, (та ј то шче коли буде; ја не дуже то вірьу ј „Kraju“ псльа того, јак він похвалив „Русь“). Вашу ж ідеју боротись з клерикалізмом поемоју знахожу непрактичноју. Коли то шче буде та поема, та јак хто шче јiјi зрозумiје? Треба ж скоро декларацiјi хоч об тім, шчо ідентіфікаціја јакојi б то ні було національности з релігiјеју је абсурд прінціпіальниј і практичниј, шчо почастно в нашіј нацiјi јесть православні, унiјати, католики, протестанти і шчо всі такі думки однаково з а к о н н і (штундисти, жиди, вільнорозумовці, дозволені навіть а в с т. кодексом[1]). Пригоду до такојi декларацiјi міг би

[1]) Дльа нас, јак групи, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або требувати, шчоб вона була r e s p r i v a t a, або просто битись з неју.

дати день Шевченковськиј, на котріј Ваші Европејці могли б зібратись вкупі дльа такоји декларацији, підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше дејіст, ніж християнин, а все таки зостајетьсьа першим нашим національним поетом. Це minimum, шчо треба і шчо не вразить ні одного скілько небудь осьвіченого чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дѣлѣ“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, котриј був Пелешом того часу. Ваша ж поема — сама по собі. Ја персонально не великиј почитатель історично-тенденцијних поем і романів, і думају, шчо вони завше виходьать мертві, та цеј міј субјективниј погльад на бік. Пошукају предків Вашоји легенди, котроји тепер зовсім не знају. Про Рејса запитају, чи не готовитьсьа нове виданьнье, јак чогось мені здајетьсьа. Јак шчо ні, то просто куплью јого дльа Вас.

А поки шчо страшенно жалко, шчо у Вас пропускајутьсьа всьакі пригоди до пројаву вільноји думки. Напр. на вішчо звівсьа јубілеј Ставропігији? Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковноји. А рецензент Зорі на виданьнье Левицкого не скористувавсь навіть тим, шчо пројшло в Россији. Вже в „Дѣлѣ“ було більш сказано реформацијного в перекладі статьті Лев-сго з К. Старини. Чи Кал. не добачив, чи перельакавсь?

В усьакім разі погано, все погано, починајучи від „елімінацији“ П-ка за світськиј похорон, і все счипльаєтьсьа після того консеквентно на те, шчоб коли не зарізать укр. рух, то покрить јого соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив другу книжку „Вѣст. Европы“ з прецікавоју статьтеју Пипина „Эпизодъ изъ малор.-польскихъ отношеній“. Цьу статьтьу, јак

і попереднї про „Малор. Этнографію" непремінно треба реферувати в „Зорі", при чому треба б де в чому ј поправити Пипіна. Попросіть кого небудь з Украјінців, знајушчих добре нашу сторону, галицькиј рух, а також россіјську журналістику, взьатись за цьу роботу.

Пишуть мені з Россіјі, шчо там молодіж толкује про статьтьу Южакова, Борба за гегемоніју в XX ст. (Россја, Англіја, Австріја, Америка), де напушчено демократичного москвофільства во славу Россіјі ј напроти „шльахетськоји" Австріјі. Дуже б треба „смазать" Южакова, тим паче, шчо він одеськиј чоловік, був висланиј в Сібір і зве себе „јужним федералистом".

Напишіть мені скорше, шчо Ви думајете вчинити з Пелешем і Шевченком. По мојому Галичина втратила всьакиј резон культа Ш-ка пісьльа поклонів Пелешу. Нитка з Украјноју Шевченковоју вже порвана. На 26 Февр. (ст. ст.) т. ј. на 25-річьчьа ім. Шевченка у нас буде скінчениј набор усього Кобзарьа. Чи не најдутьсьа в Вас льуде, котрі б зхотіли закупити екз. 200—300 по најдешевшиј ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотізму.

Хотів було написать Вам більше про Павликові роботи і Зорьу, та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь труднішче „восточного вопроса". Чудне діло: Ви з П. приjателі, одних думок, а ніјак не полагодитесь!

N. 45. Уваги на „Программу украинцевъ соціалистовъ федералистовъ".[1]

До Вступу. З того шчо группа назвала себе „соціалісти федералисти", не виходить ло-

---

[1] Не пригадую вже, що се була за программа і від кого була послана Др-ву. Подану далї критику її прислав

гічно, шчо „такимъ образомъ въ программу... входятъ задачи культурныя, политическія и экономическія". Задачі ці виходьать з того, шчо громадске житье требује праці дльа подібних задач.

Характеризувати группу термином „революціонеры" — лишньe; рев-ја не задача, а один із способів, котриј може вживатись не в самих тільки „соврем. услов. Росс. имперіи", а ј в Швејцарјі і Англіјі. Такі характеристики збивајуть сьа на captatio benevolentiae, шчо при оговорках (про совр. условіја і т. пр.) не осьагаје ј цієјі сили.

До А. Дуже вже багато говоритьсьа про національність і з повторіньньами, а зовсім не говоритьсьа про права льудини ј громадьанина, котрі јесть једина міцна підстава всіх инших, і національности. В усіх рухах россіјських це једина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народнічества і т. п.

До В. Теж ростьагнуто, повторьајетьсьа.

В §. N IV про „антигуманное направленіе в европейской политикѣ" — не јасно.

Термин „опиратьсьа" дльа сусідніх напрьамків і груп обиднеј.

А далі: јакоју опороју дльа Федералістів може бути „движеніе госуд. центр. характера"? Воно просто ворог, це ј треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з Федералістами.

Коли підставить арифметичні цифри в алгебру пункта 2-го про „сепаратистическое стремленіе нѣкоторыхъ національностей и областей", то получим најголовніше Польшчу. Ліпше прьамо про неји ј сказати і јасно поставити своји думки про

Др-в разом з висше поданим листом; з неї у Львові знято копію і вислано в Росію, а орігінал лишив ся у мене. Друкую його для повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла. *І. Ф.*

Польшчу історичну ј етнографічну, а також і про польськиј сепаратизм.

Прим. 3 („участіе въ терр. предпріятіяхъ") здаjетсьсьа мені неладно редагованним і лишнім. Россіјскиј „терроризм" так названиј з обезјанства Французам при малому знатьтьу історіjі. У Французів власне був террор, бо в них було террористичне правительство, а у росс. рев-рів, льудеј частних, були тільки політ. убивства, котрі на ділі мало кого нальакали. (В Россіjі террористами можна назвати Муравјева, Толстого, — а зовсім не Жельабова ј т. п.). Про такіж рідкі „предпріятія", јак діло росс. „террора", нічого говорити; јіх можна робити, коли кому приjдетьсьа, а в программу јіх ставити ні дльа чого, тим паче шче в такіј формі: „мы ничего не имѣемъ". Навіть тој, хто хоче робити політ. вбивства, скаже: А мені јаке діло, чи ти „имѣешь", чи ні?

До С. Кінець вступного § перед *a.* дуже темно виложениј.

N. 46. Лист до ред. Kurjera Lwowskiego з д. 20 лютого 1886.[1])

Ufając w pańską gościnność upraszam o użyczenie miejsca w pańskiej gazecie następującemu memu listowi. Zbliża się chwila, kiedy zwykle Ru-

---

[1]) В нумері Kurjera Lwowskiego з д. 3 марта 1886 надруковано статю, якій редакція дала титул Rusin do Rusinów і про якоï автора написала ось що перед початком його статï: Od p. Dragomanowa, znanego patrioty ruskiego, zmuszonego żyć na obczyźnie, otrzymujemy list następujący, który umieszczamy w tłómaczeniu z języka ruskiego. Передруковуємо сей лист, помиеений д. Павликом у його бібліографії писань Драгоманова, в тій формі, як він поміщений у Kurj. Lw., полишаючи ва боці редакційну дописку до нього, де редакція застерігаєть ся против раціоналізму як основи нац. програми.

І. Ф.

sini obchodzą pamięć Tarasa Szewczenki, który umarł na dniu 26 lutego st. st. Tym razem rocznica śmierci Szewczenki powinna być tem solenniejszą, ile że obecnie ubiega 25 lat od śmierci wielkiego Rusina. Wobec tej okoliczności, że polityczne stosunki w Rosji nie pozwalają tamtejszym Ukraińcom wypowiedzieć swe ideje na dniu Szewczenki, uważają zwykle Rusinów galicyjskich niejako za pełnomocników całego rusko-ukraińskiego narodu do wywieszenia w tym dniu narodowo-politycznego i kulturnego sztandaru.

Zazwyczaj w roli takich pełnomocników występują w Galicji ci, którzy się mienią „narodowcami“. Od pewnego jednak czasu galicyjscy tak zwani „narodowcy“ występują ze sztandarami, mającemi bardzo mało wspólności z ideami Szewczenki i jego ukraińskich zwolenników. Ostatniemi zaś czasy galicyjscy tak zwani „narodowcy“ w gazetach i przez wszelkiego rodzaju publiczne manifestacje zidentyfikowawszy swoją politykę z tendencjami unickiego ultramontanizmu, zerwali ostatnią nić, mogącą ich wiązać z Szewczenką i jego ukrajińskimi zwolennikami. Dość zaglądnąć do utworów Szewczenki, aby się przekonać, że ukraiński poeta nie tylko nie był apostołem jakiegokolwiekbądź klerykalizmu — najmniej zaś unickiego, lecz widocznie występował nawet za granice tradycyjnego chrześciaństwa.

Ukraińscy zaś zwolennicy Szewczenki, jeszcze w 1873, kiedy niektórzy z ówczesnych powag galicyjskich probowali podciągnąć „politykę Rusinów“ (austrjackich jakoteż rosyjskich) pod sztandar ówczesnej austrjackiej magnacko-klerykalnej partji, oznajmili wprost, że mają bardzo mało sympatji do takiego pseudo-narodowstwa, jak i do ideji tak zwanej „starej“ galicyjsko-ruskiej partji („Słowa“ i t. d.). Jako zasady polityki odpowiadającej interesom rusko-ukraińskiego narodu wspomniani Ukraińcy postawili: 1) federalizm w sprawach narodowo-

politycznych, 2) demokratyzm w sprawach społecznych i 3) racjonalizm w sprawach kulturnych (p. „Prawda“ 1873, strona 660 i nast.).

Nowsze manifestacje galicyjskich t. zw. „narodowców“ idą o wiele dalej drogą reakcji, niż nawet te, przeciw którym zaprotestować musieli Ukraińcy w roku 1873. Mam w ręku dowody na to, iż manifestacje te wywołały niezadowolenie w Ukrainie naddnieprskiej. Ponieważ tamtejszy polityczny ustrój nie pozwala, aby niezadowolenie to objawiło się w formie publicznego aktu, przeto zmuszony jestem udać się do pana z niniejszym listem, dla którego nie spodziewam się znaleść miejsca w teraźniejszych galicyjsko-ruskich partyjnych gazetach.

Jeżeli nawet pominiemy teoretyczną krytykę teraźniejszych europejskich społeczno-kulturnych partyj, a spojrzymy jedynie tylko na rzeczywisty stan rusko-ukraińskiego narodu, to przekonamy się, że interesom tegoż narodu o wiele więcej odpowiadają zasady partyj radykalno-progresywnych, niż konserwatywnych. Najmniej zaś odpowiadają stanowi i interesom rusko-ukraińskiego narodu ideje i cele partji klerykalno-ultramontańskiej. Dość będzie tylko przypomnieć tę okoliczność, że Rusini są i tak zw. prawosławni, i unici, i katolicy i protestanci (t. zw. sztundyści) i żydzi i racjonaliści. Już ta jedna okoliczność zniewala Rusinów do zupełnego oddzielenia swej polityki narodowej od jakiejkolwiek bądź religji, zniewala do zupełnej laicyzacji polityki, do poglądu na religję co najmniej jak na res privata.

To, cośmy dopiero co powiedzieli, podziela obecnie większa część wykształconych ludzi w Europie, a między nimi nawet wiele ludzi szczerze religijnych. Bez wątpienia tak myśli wielu ludzi także pośród galicyjskich Rusinów. Pewni więc jesteśmy, iż takowi nie omieszkają przyłączyć się do naszego

protestu przeciw zgubnemu nadawaniu narodowej polityce rusko-ukraińskiego narodu barwy partyjnej i reakcyjnej. Niniejsza rocznica śmierci wielkiego rusko-ukraińskiego poety wymaga podobnej manifestacji, a manifestacja ta byłaby początkiem do założenia niezawisłej postępowej rusko - ukraińskiej partii, mającej na oku tylko interesa całego rusko-ukraińskiego narodu (w Austro - Hungarji jakoteż Rosji), zaś za podstawę naukowo wypróbowane ideje współczesnej europejskiej cywilizacji. Racz pan naprzód już przyjąć moje podziękowanie, a oraz wyrazy mego uszanowania. Dnia 20 lutego 1886.

M. Dragomanow.

N. 47. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 9 Марцьа 1886.

Шановниј земльаче,

Вчера получив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскацију мојіх книг ја спитају Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскација II вип. пісень, то шчоб властитель посилки (адресат) обороньав јіјі перед судом і подав рекурс? Бо ја готов голову дати одрізати, коли де небудь в Зах. Европі можуть засудити і конфіскувати таку книгу в кого вгодно, окрім Русина.

Тепер про міј лист в К. Lw., котриј Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського“. (В мојім листі раз јесть слово протест, та „проти надаваньа політиці р. укр. народу барв партіјноји і реакціјноји). Ви питајете, јака ціль јого? Шчоб прочитали, подумали ј поговорили. Дльа чого ја напечатав в К. Lw.? бо нігде було в другім місці. Шчо він буцім то „до Польаків“, то Ви помильајетесь (шчо ј сами знајете), бо в Галичині ј Русини читајуть польські газети мабуть чи не більше, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу ја не ждав і не жду. Кінець јого про Галичан, котрі можуть пристати до мене, написав тільки з віжливости. Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? Тому, шчо нікого з неji особисто не знају. До Вас же ја обертавсь, та Ви сказали, шчо ніјакиј виступ молодіжі ј Вас самих не можливиј. До того ја Вас уважају јак би не сушчествујушчим дльа всьаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в песиголовців, мусите писати таке, чому не вірите ј т. п. Значить, мені зоставалось або мовчати, або писати од себе ј од тих Россіјан, котрі останніми часами писали мені своjі думки про пелешізм гал. народовців. Мовчати значить позвольати длити кумедіју брехні ј гіпокрізіjі і прьамоjі шкоди укр. справі по кр. мірі у нас, в Россіjі. От ја ј сказав своју думку голосно, знајучи на перед всі невигоди свого виступу, котриј всі, кому треба, починајучи од самих тих газет, котрі напечатајуть міј лист, і до росс. газет, до котрих дiјде звістка про нього, постарајутьсьа затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ја, шчо знајдутьсьа ј такі, котрі при цьому случају заговорьать і про „команду". В більшiј части аналогічних случаjів, котрі ја бачив, виходить, шчо про „команду" говорили ті, хто самі сплььать і бачать себе командірами... А все таки ја мусив написати свiј лист, так јак колись мусив написати колишнiј лист до ред. „Друга" — через голови усьаких народовських і москвофільських авторитетів і jіх слуг вільних і невільних.

Шчо мiј лист не даје, јак Ви кажете, аргументів, за надто голословниј (таки зовсім, а не тільки за надто!), це инакше ј бути не могло. На те все він лист, а не статьтьа або цілиј журнал. Та ја в свiј час писав і статьті ј журнали, хто хоче, там знајде ј аргументи. Та впрочім до суті діла, до лајіцізаціjі політіки — це така азбука,

шчо ј аргументів не треба, навіть дльа гал. народовців, старих і молодих. Аргументи, јак ја нагадував і Вам в попереднім листі, јесть навіть в Правді ј у „Дѣлѣ". „Вони ј самі знајуть, шчо говорьать дурницьу і подлость" — так пише мені один лист з Украјіни од одного з недавних сотрудників „Дѣла". (Хочете, копіју пришльу?) В тім то најбільше горе Галичини, шчо всі оці вірні Австріјаки ј уніати в чотирьох стінах такі республіканці ј атејісти, шчо ој-ој! (Вам јак беллетристу розкажу сценку, котру мені передавав шче в 1873 р. Зібер. Јіхали ми, каже він, через Відень, ја ј С. Подолінськиј, і мали од Русова рекомендаціју до Січовиків, М. Буч., М. Под. Покликано нас на вечерок у Січ, де були ј депутати, між инчим јакијсь совітник, котриј поставив на всу громаду по килишку білоји кави ј промовив шчось таке про многонадіјну молодіж. На те одповів тодішниј голова Січі, — не памјатају, хто, — шчо молодіж голову положить з а в і р у. М. Под., котриј був коло кијівських гостеј, нагнувсь до них при цьому слові ј сказав: „Та то він собака бреше! Він такиј же атејіст, јак і Ви, јак і ја" (textualiter!). В чім же тут і јак „переконувати" таких льудеј? Ви, коли хочете, робіть з ними, шчо ј јак знајете, а ја (можу сказати в цьому случају навіть м и за многих Украјінців) уважају тільки потрібним иноли нагадати світові, шчо вони з нами нічого спільного не мајуть.

Про „Поступ" і „Зорьу" далі сперечатись нам мабуть нічого. Обоје ми повторьајемось. Шчо до поклику Вашого на Украјінців, ја тільки скажу, шчо Ви дльа того у Кијів јіздили, шчоб розказати там, шчо таке галицькі народовці. Чи Ви не були досить красномовні, чи Кијане були за надто твердоухі, мені розібрати трудно. Ја знају тільки, шчо коли ја було хотів довести наших громадьан до јакого виступу в Галичині, то розказујучи

фактично про неjі, доводив завше своjіх, шчо вони робили те, шчо треба було — помимо нар-цiв і напроти них. Та j не в тім вже тепер діло з Зорεjу, чому Ви там, а в тім, шчо все рівно з Зорі світла нема, а деморалізаціjа jесть, хоч би в Вашіj примітці до Льуб., в статьті Кал.

З П-ком хаj вже бог розсужуjе. Jа нічого не розуміjу. Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місцьа в моjому листі про вплив женевських виданьнь на Галичан. Jа казав про це, складаjучись на слова Січовиків Тр-ву, а також на деjакі листи, котрі мав з Відньа і др. і зовсім не думав про Сьвіт, Дѣло, j т. п., в котрих, правду сказавши, jа не бачив ніjаких jасних ідеj, ні женевських, ні навіть киjівських. Коли ж jа вказував на переміну в старих народовців (остатніх років В. Барв.), то мав на думці не стільки Женеву, скільки Друга, Гром. Друга і т. и. т. j. між инчим і Вашу діjальність della prima maniera. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. j. до здорового діла народнього. Ваша secunda maniera, коли Ви пішли на зустріч народовцьам, дала овочі доволі спорні — по кр. мірі дльа мене. La terza maniera, характеризуjема приміткоjу до Льубор., нічого окрім деморалізаціjі дати не може. Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо через 2—3 р. теперішноjі народовськоjі партіjі не буде, а буде одна митрополитова.

А впрочім jа впjать повторьаjусь. Вина Ваша, бо впjать вертаjетесь до старих тем. І кінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли jа в чому помиливсь доси, простіть і лірізм попереднього листу j саму картку з цітатоjу La Boetie. Це jа „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та росплакавсь, гльадьучи на тіні в Вашіj „Зорі“. Тепер jа став спокіjнішчиj і в усьакім разі буду радиj, коли справди Ваша „Зорьа“ покаже день, а не

ніч. Буду ждати! „Білоруські пісні“ пожалуста держіть, хоч до віку. Ја іїх послав в дарунок Ак. Гр. На книгах же, котрі ја тільки позичив, ја надписав: „прошу звернути, јак не буде потреба“, то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали книги.

Питав же ја в Вас тома „Записокъ по отд. этнографіјі“, де јесть статьті про „обичне право“, здајетьсьа т. VIII. Сьогодні пишу про нього ј П-ку.

Хотілось би мати деталі про перејізд Прихильного. Ја получив лист од Миколи Musicus'а, немов би одповідь на міј лист: усіми сьвьатими просить не кидати „безполезноїі“ праці, бо полезноїі дома ніјакоїі не предвидить під ножем цензури.

Сии стихи читай
И, какъ хочешь, понимай!

Ваш М. Др.

Д. Коц-му дуже вдьачниј за јого лист. Буду одповідати завтра. Приходитьсьа писати цілу епістолу. P. S. Оце получив Н. Пролома і бачу, шчо міј лист зреьумованиј в ньому безмірно совістнішче ј навіть в тому, де перекручено, розумнішче, ніж в „Дѣлѣ“. Характерниј це знак! Ја готов вірити, шчо М-въ запроданець, шпіон і т. д. Так чому ж він виjавивсь совістнішче ј розумнішче Белеја, ех-соцјаліста ј світівцьа? Чи це не знак, шчо парахвіја Дѣла шче більш нечиста ј неосвічена, ніже парахвіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всіх пакостьах і дуростьах) пише далеко ліпше, розважнішче ј чеснішче од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьем (в Дѣлѣ на кожнім ступні географічні ј історичні помилки!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добриј чоловік, спосібниј писатель ј т. и. Так хто ж у них там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сипльутьсьа шчо помилки, дурниці, крутіјства? І чи се не

характерно, шчо власне за підписом такого чоловіка таке сплетьсьа? Ні, јак собі хочете, а дуже гнила Ваша хата! Ја то все хочу думати, шчо це тільки народовські центри (јак і москвофільські) такі гнилі, а десь јесть свіжішчі елементи. Такими мені вдавались Тернопільські і Станіславівські, та прочитавши листи Ол. Барв. про Україну, ја побачив, шчо цеј чоловік, певно чесниј і працьовитиј і з толком більш ніж Львовјане, одстав од віку років на 30—40 р., а післьа Пелешолатріјі і coup d'état в Жін. Товар. бачу, шчо Ст. варт Львова. А другі, бачучи таку гниль і меньше оптімісти по природі, так просто говорьать, шчо на Галичину треба махнуть рукоју. При таких доказах гнилі, јаких стілько дало „Дѣло", було колись мене лајали в громаді, на вішчо ја „видумав Галичину", а потім без мене вже брали по 1 рубльу штрафу, коли хто, најбільш получивши міј лист, починав розмову про Галичину. Шче недавно писав мені оден із украјінофілів, про котрого мало говорьать: „Та чого Ви так возитесь з Галичанами? (Він бував і в Галичині). Нічого з них не буде, доки јіх не забере росс. царь та не почне јіх „обрушати" lege artis: одних поробить благочинними (деканами), других поліцејськими та жандармами — тоді треті, коли вони јесть справди, поробльатьсьа справдішніми лібералами ј народовцьами". Так от бачите, шчо льуде (а не ја!) думајуть про всіх Вас, дьакујучи Вашим експонатам гнилі. Простіть уривчатість листу. Попросіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу јому одповіді кілька днів. Не можу сидіти. Через гемонські ф о л ь к - л ь о р и насидів собі, сором сказати, і шишки гемороідальні і тепер мушу лічитись локально. Оце написав до Вас зіскакујучи через $1/2$ години з канапи, так лік не јде в прок; то мушу вже день два перетерпіти.

А Огоновськиј таки не перегльанув својеји статьті Die Kleinrussen. Так і пруть в Дѣлѣ з усіма історичними і географ. помилками. Та перекажіть Белеју, хај гльане хоч у Молоті про чиншовиків, шчоб не казати (N 20), шчо то латинники і Польаки. Доволі того, шчо јіх урьад забув в 1863—64 рр. думајучи (по Виленськім), шчо то Польаки, то јіх і не жаль. А тепер і народовська газета од них одрікајетьсьа. У Вас мусить бути десь переклад повісти Л. Котельанського „Чиншовики“ (Отеч. Зап., переклад сестри мојеји). То там можна побачити, хто такі наші чиншовики Под., Вол. і Кијівс. губ. „Дѣла“ Петерб. в мене тепер нема. Спитају в Кларані в Мечникова. Јак дасть, то пришльу Вам на час.

N. 48. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 21 Марта 1886.

Шановниј земльаче.

Лист Ваш з випискоју получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з мојіх слів. Прихильниј писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакцију ј мализну прогрессивних елементів. Не знају, од јакоји похибки Ви б охоронили јого, јак би він „звернувсь з сими словами по пръамому адрессу“. — Коли дијсно јесть Украјінці, котрі инакше думајуть, ніж ја (а власне ј Ви) про сьвату Пелеховшчину в Ділі та про Ваші хвали попівстьу в Зорі, то тим гірше дльа тих Украјінців. Шчо ж до Ваших слів: „нехај і так, шчо Ваша правда, такъ что жъ намъ дѣлать“, — то ја не знају, шчо ј казать, післьа того, шчо не тілько ја пропонував, а ј Ви обіцьали навіть за останніј рік. Тепер можу порадити, і зовсім не іронічно, коли нічого того не хочете робити, то переходьте

в редакцію „Мира" або хоч „Пролома". Обидві ці партіјі мајуть не тілько більше будучности, а ј більше логіки і навіть особистого достојінства, ніж Ваші теперішні пани-песиголовці. Позвольте шче побезпокојіти Вас мілочами: 1) будьте ласкаві, розшукајете мені Записки Имп. Р. Геогр. Общ. по отдѣл. Этнографіи VIII зо статьтьами по звичајному праву, а також Якушкина Обычное Право і Зарудного Законы и Жизнь. Треба ј мені ј другим. П-к пише, шчо јому на руки ја јіх не посилав, і ја памјатају, шчо послав ранішче Вам.

2) Зорі не мају 4 N ні 5. Справтесь, чи це елімінація, чи случајність. Ваш М. Др.

Јак Ви думајете бути з публікоју, котріј Ви приобіцьали Коскена з примітками і кобзарські думи 1800 р.? Предупреждају Вас, шчо ја можу бути змушениј требовати од Вас і Зорі, шчоб Ви зајавили, шчо поставили ці речі в Ваш menu без умови зі мноју; в Россіјі льуде знајуть, шчо ці речі моїі, а діло повертајетьсьа так з боку Ваших попів та ј Вас самих, шчо на мене може кидати тінь усьака спільність з Вашим товариством. Дуже прошу Вас подивитись сурјозно на оці моїі слова. Најліпше було б, јак би Ви заранї, не доводьачи до скандалу, објавили, шчо таких то річеј в Зорі не буде.

Шче сьогодні ж посилају 1 австр. гульдена в „Дѣло" — плату за објаву про Кобзарьа, котру газета гал. украјнофілів напечатала тільки в комерчеських објавах коло објави про лік проти паралїжу.

Шче прошу Вас 3) спитати в адміністраціјі Просьвіти, чи получені моїі гроші (5 гульд.) і чому не висилајуть мені книг? 26 Марта. Не посилав листу, бо бојавсь, шчоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N. Kraju.

Господь з Вами, гнівајтесь, а ја скажу своју думку в останнij раз. В Kraju Ви кажете власне теж саме, шчо ј ја в своjому листу, за котриј Ви мені докорьали, тільки ја вказују ј вихід, а Ви зостајетесь при демонстрацiјi цілком негатівниј. Не розумiју ја Вас. Колиб Ви, псільа всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це б був тільки звичајниј в Галичині (хоч і дуже вже гіркиј на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельский і т. д. і т. д.). А тепер виходить шчось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськім болоті, гавкаје з тубольцьами, сердитьсьа на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рьадом з Петербурга јазик показује песиголовцьам. І Ви думајете, шчо навіть самі песиголовці Вас на шельаг поважати будуть?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше, ніж простітуцiја, це јакијсь моральниј маразм, дивниј в такі молоді літа. Ја такого навіть у Русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас нема зовсім ньуху на політично-моральну практику, то киньте Ви јејі зовсім, пишіть собі повісти, печатајте јіх, де вгодно, — та ј годі. По крајниj мірі ні себе нижати, ні других деморалізувати тим не будете.

N. 49. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14
11. Апр. 1886.

Ласкавиј Добродiју.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак усьакого встоју в прінціпах, поклккујучись на Вашу статьтьу в „Kraju“ порьад з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“ і з Вашими замітками на мiј лист, в которому ја говорьу навіть словами Вашими, а в по-

передніх листах до мене (напр. шчо народовці рвуть останьньу нитку з Україноју). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же інтересі, бо льуде ж не сліпі, бачуть, шчо в Вас нема однакості думок, навіть в одну хвильу. Доказ і „Два пріятеля“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, готовиј просити прощеньньа, тільки суть діла, стан Ваш перед публікоју од того не переміниться.

В Россіју мені дуже треба передати листи, тільки шчо ја вже мушу спитати Вас, чи Ви схочете їх передати?... Бо ја мушу намовльати Українців у Кијіві ј Одессі, шчоб рішуче виступили против Вашоїі группи „народовців“. Перечитавши тепер коллекціју Руси, Н. Пролома, ја шче більше влевнивсьа в тому, шчо писав і Вам і Коц-ому і шчо між инчим українських, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або ј у Огоновського, ніж в органах Вашоїі партіїі. Це вже maximum сорому, а до того пригода в Сојузі Черновецькому і гвалт „Дѣла“ з поводу христоматіїі Кирпичникова показује, шчо „народовці“ зовсім повертајутьсьа в доносчиків, в австріјських Андріјашевих. Россіјським Українцьам тепер, післьа заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно слідити за всіма таким подвигами своїх „прихильників“, а через те ја мушу їм про це все оповісти, і молити їх усім сьвятим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всьакі звјазки, котрі можуть дати повід думати про те, шчо тут істнује солідарність. Ліпше вже зостатись на јакиј час зовсім без усьаких взаємин з Галичиноју, поки підросте рід льудеј більш одповідајучиј цілі (а це мусить же колись бути), ніж підкопувати своје діло і навіть своју особисту честь солідарностьу з новоју Андріјашівшчиноју. Ви ж певно знајете, шчо напр. „Кіевлянинъ“ простісінько приписује всьаку дурость і подлость галицьких народовців россіјським укра-

інофілам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб, таких јак Куліш і Драгоманов. Кијівські і одеські украјнофіли справди винні в цих дуростьах і подлостьах тим, шчо не тільки не протестували проти печаті јіх, а навіть гладили по головці (хоть не за деталі, а в загалі) галицьких братів в Зарѣ, Од. Вѣстн. і т. и. Тепер вони мусьать рішуче одректись „отъ сатаны“, — просто „дунувши и плюнувши нань“. Шчо вони зробльать, јіх діло, а ја мушу представити јім фактичниј стан діла. Колись і Ви јіхали з подібнољу цільу, а тепер ја мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листа, котриј буде просто направлениј і проти Вас? З справ більше особистих ја б попрохав Вас спитати Лисенка, чи відомиј јому тој лист, котриј привезла мені Тр-ха (про безполезність і пр.) і чи читав він також мољу одповідь на тој лист? Бо вијшло шчось чудне: Лис. написав мені, шчо, мовльав, једина вірна дорога, це та, на котріј ја јду; шчоб ја думав, шчо хочу про особисті до мене відносини братіјі, але шчоб і думки не допускав про те, шчоб вона не згожувалась зо мнољу, та не кидав своједі праці ј т. и. Тепер сестра, повернувшись з К. пише мені, шчо розмовльала з братіјељу ј не розуміје, з чого могла підньатись навіть розмова про „расхожденіе“, шчо всі по прежньому ј т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про міј не натьака і видно, шчо про нього вона ј не чула. Ја тут нічого не розумілу, і Ви дуже мені добре зробите, коли розпитајете Л-ка і др. Довідајтесь точно 1) хто власне писав лист до мене і по јакіј раді, 2) чи богато льудеј читало одповідь мољу? Треба Вам впрочім сказати, шчо мені ніјаково прохати Вас об цім усім, бо јак не крути, а ми тепер різного польа јагоди. Ја б дуже хотів обіјтись навіть так, шчоб і статьті в Россіју не через Ваші руки посилати. І хоть ја себе вмовльају, шчо вести з Вами

хоч дејакі спільні справи треба не дльа самого мене, не дльа мојіх особистих справ, та все таки мене ссе за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розіјтись, „јак чорнаја хмара“, ніж тьагти теперішні взајемини.

В усьакім разі ја не хочу, шчоб у нас була јака небудь нејасність у взајеминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішче усього можуть бути підведені під формулу, котру каже вуж чоловікові в бајці Б. Хмельницкого: ми можемо помагати один одному, але прежньоїі дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крајнїј мірі боку ждіть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть віјну. Віјна політична буде сама собоју, поки Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не можу викинути безслідно з мојеји памјати Вашого поступованьньа зо мноју особисто в справі Етнограф. Кружка ј Зорі, в котріј Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за $^1/_2$ року. Сам од себе ја буду старатись, шчоб уперед не довірьатись Вам.

Але мало того, ја мушу остерігати ј других, котрі вважајуть Вас за мого одномишленника ј пријательа, а особливо тих, хто просто обертајеть сьа до мене, шчоб зіјшлись з Вами. Ја мушу остерегати јіх од Вас јак од чоловіка, котриј при всіх добрих замірах слабиј до повної ненадежности. Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взајемини, ја радиј — а ні, то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатніј рік, најбільш усього підложениј жаль до Вас, шчо Ви сами себе топите, јак громадського чоловіка і навіть јак особу на користь песиголовцьам, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.

Ваш М. Др.

„Зорі“ доси не получају з 4-го N-ра. Ви мені нічого не одповіли про Просьвіту, а тепер про те, чи Ви думајете зајавити про ті мојі статьті, котрих не буде в Зорі. Не примушујте мене обертатись в јаку польську газету, або в „Проломъ“. Ви не споминајете, чи получили лист дльа Коцовського?

N. 49. Лист до Б. Бачинського Chemin Dancet. 14, Апр. 19. 1886.[1]

Шановниј земльаче,

Дуже радо получив Ваш лист. Про виданьньа Шевченка одповім Вам, шчо воно буде фонетикоју радікальноју, такоју, јакоју пишу Вам лист цеј. Нагадују, шчо таку правопись вжива ј Ом. Огоновскиј в својіх Studien і пр. і шчо навіть у Россіји за подібну правопись висказав ся Р. Филолог. Вѣстникъ (у Варшаві). Шчо „староверы“ усьаких сортів будуть проти нашого виданьньа, це ја знају. Та чи не пора вже махнути рукоју на тих „староверôвъ“? Коли ж хто з буцім то готових прихилитись до Шевченка одвернетьсьа од нього через правопись, то значить, у нього мозку так мало, шчо все одно, јак би він прихиливсь до Ш-ка, толку з того було б мало. (Про таких можна сказати, јак дівчина в пісні: коли мишеј бојіш сьа, на воротіх повісьсьа!) Думајетьсьа мині, шчо таких дуже вже забагато набралось між теперешніми галицькими народовцьами і шчо јак би јіх (јак і всьаких других лицемірів) було менше, то далеко б ліпше було.

---

[1]) Богдан Бачинський, ученик стрийської ґімназії, зацікавив ся ідеями проповідуваними Д-вим, ширив їх між своїми товаришами і звернув ся був до Д-ва з листом, на який отся відповідь знайшла ся у мене, доставлена мені, здаєть ся, по смерти адресата, що вмер саме по зложеню матури. *Ф. І.*

Јак би самі „народовці“ не почали підперати „етімологіи“ (јак і всьакоїі иншоїі старовини), то вона б давно вже льагла на смертніј одр, конечно, скорше власне серед самого народу, ніж серед просвітителів-попів.

Коли власне вијде наш Кобзарь, ја шче ј сказати Вам не можу. З россіјськоїі Украіїни ја не скоро можу сподіватисьа помочи і досить того, шчо тамтешні льуде помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а Галичане власне шче не доросли до нового Шевченка, навіть ті, шчо присьагајуть именем јого. Дльа них треба „ценгурного Кобзарьа“, навіть більш обрізаного, ніж в Россіјі, — звісно, зоставивши виступи проти Москальа, в Австріјі не тілько цензурні, але навіть оффіціозні. Доси ја не тільки не мају відкликів од народовців про потребу јім повного Кобзарьа, а навіть власне народовські газети не перепечатали моїеїі зајави, — окрім „Дѣла“, котре помістило јіјі серед торгових објав (за шчо ја јому мусив послати 1 гульдена). Тільки јак ја хоч трохи спроможусь на гроші, то випушчу хоч 300 екз. Кобзарьа, а він уже сам собі проложе дорогу, куди можна.

Наших женевських виданьнь ја би радиј прислати Вам хоч і безплатно (хоч за јаку схочете, плату), та тільки бојусь пошкодити Вам: в мене прінціп — берегти молодіж, котра шче вчитьсьа. Напишіть, јак Вам послати книги, чи бандеролеју, чи пакетом, і по јакому адресу, — то јам Вам вишльу хоч книги більш објективного, наукового характеру.

Готовиј служити Вам М. Драгоманов.

„Zasady nauki społecznej“ не радив би ја Вам купувати, — бо там власне ніјакоїі науки нема. Звістіть мене швидче, чи дісталисьте міј лист, бо саме взнају, шчо Ваш город вигорів.

N. 50. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 24 Апр. 1886.

Добродіjу.

Лист ваш од 21. с. м. на стільки дикиj, шчо jак би він приjшов з краjу більш цівілізованого, то jа б просто не одповідав на нього. Але jа пригадаjу, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу евольуціjу, котру мусите j Ви переjти з Вашоjу громадоjу, шчоб діjти до звісних моральних ідеj, котрі jа вважав у Вас вже за готові. Ви пишете: „Таj кумедні ж Ваші умови, на jаких Ви (?) хочете (?) мати зо мноjу jаке небудь діло! Звісно, на таких умовах „одностороннего недовірjа“ ніjакого діла мати не можно. і jа думаjу, шчо коли вже самі заповідаjете віjну, то j воjуjте собі на здоровье“.

Моjі умови не кумедні, а печальні, бо виходьать з суті діла, т. j. з позіціjі, котру Ви приjньали до моjіх (недавно шче j Ваших) ідеj і до мене лично. Jа Вам написав jіх не потому, шчоб jа хотів на них вести з Вами діло (напроти, jа Вам виразно сказав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви сами обернулись до мене, чи не поручу jа Вам шчо в Россіjі.

Довірjе виходить з діл. Jа можу з наjчистішоjу совістьу сказати, шчо jа своjіх ідеj не переміньав, у чужі партіjі не переходив, панегіріків попам (котрих недавно сам лаjав), не писав і не підписував, особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцьанок не ламав і т. д., і од того мене можете льубити чи ні, воjуватись зі мноjу, чи дружити, але недовірьатись мені не можете. Проти Вашого поступованьньа політичного j особистого jа можу написати наjдужчиj протокол виписками з Ваших же слов. Jаке ж jа маjу

право не остерегати льудеј, котрі можуть наробити помилок політичних і пошитись в дурні, јак ја пошивсь, — думајучи, шчо ми стојім за одно, шчо ми приjателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здоровлье“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже, шчо Ви забули своjі власні слова: jакі ми проти Вас діти ј злі діти! Jа војујусь даже не на своје здоровлье ј не за себе. Шчо ж звелите не војуватись з Целеховшчиноју? з гнильльу Ваших народовців? Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали, навіть недавно в Kraju!

З Вами ж особисто ја не војувавсь і не војујусь і Ви сами „вијелімінували“ мене з Вашого журнала, та шче хочете, шчоб моjі товариші мене ж і обвинили за те.

Нiјаких листів проти Вас ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листок (та певно кокоротенькиј) про справи прінціпіјальні. Навіть річеј, скільки небудь дльа мене персональних, хоч і тісно звјазаних з прінціпіјальними, напр. про печатаньнье моjіх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не розплативсь з Вами, шчо чим небудь обовјазаниј Вам, і ја з нетерпіньньем жду од Вас одповіді про Рејса, шчоб очистити себе в ціј справі, подьакувати Вас за услугу і далі вже ніјакоjі од Вас не получати. Предложену Вами через П-ка комиссију дльа „Кобзарьа“ приjмају через те, шчо вона не маје мајже нічого дльа мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају горьаче, шчоб льуде могли читати Ш-ка), тільки прошу Вас, говорьучи з льудьми про це, поjаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашоjі солідарности політичноjі, при чому можете поjаснити наш розбрат, јак сами його розумієте. Прошу Вас також не потаjіти, шчо Ваша „Зорьа“ не пе-

репечатала (цілком, шчо тільки ј мало смисл) моjeї заjави про Кобзарьа, котра мала практичну ціль — збір пренумерантів. Коли хто спита, чому ја не пишу в Зорі, — можете теж поjаснити, јак хочете. Тільки сестрі, јак будете мали з неjу розмову (јiјi застанете в Кіjiві), то скажіть, шчо про висилку мені „Зорі" Ви мені написали: „чи вислали і чи висилатимуть дальше — не знаjу" — а то вона дума, шчо ја в свіј час безплатно получаjу јеjі і Ваші твори.

Готовиј служити Вам
М. Драг.

N. 51. Другий лист до Киян. Женева, Апріль 1886.

Пишу цеј лист дуже наскоро і через те вибачте, коли шчо виjде не докладно. А треба б поговорити толком, бо хвильа починаjетьсьа дуже важна. По всьому тому, шчо робитьсьа тепер на Заході Европи (в Англіjі, Франціjі, Бельгіjі, Італіjі) видно, шчо теперь мусить бути період великих соціjально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж в 1860—71 рр. (часи Інтернаціоналу, прусько-австріjськоjі і прусько-французськоjі віjни). В Англіjі ј Франціjі, јак в земльах, де вже прінціп демократичниј зовсім переведениј в законах політичних, можна сподіватись більш мирного виходу і соціjальних реформ. В Бельгіjі ј Італіjі, де шче держава основана на цензі, видно більше нелегальности вже ј тепер, та видно ј те, шчо діло повертаjетьсьа з правдиво соціjальноjі економічноjі підкладки на політичниј грунт, на агітаціjу за suffrage universelle. Шчо буде в більш поліцеjських државах, Германіjі ј Австріjі, сказати трудно, та ј там видно, шчо на зло поліціjі всильуjетьсьа між робітниками, особливо в Австріjі,

рух террористичнвј, а порьад з тим і в Австріјі стаје дужчим рух за suffrage universelle. Шче труднішче сказати, шчо буде в Россіјі, — але одно певно (і примір 1866—1874 рр. тому порука), шчо европејськиј рух перејде грьаницьу царства і пројавить себе і серед „молодіжі“ (јак і поперед), а тепер і серед народу, особливо серед фабричних робітників.

Шчоб із цього руху вијшла јака користь дльа крају, а почасти дльа нашоји Украјіни, шчоб він впјать не повернувсь у „нігілізм“ і не розвіјавсь, а також шчоб він не одбив нашу украјінську молодіж од украјінства, треба, шчоб старші не пропустили часу, і по крајнiј мірі поставили јасно своји політично-соціјальні ідеали. Јакі ці ідеали на цеј час, мені, думају, нічого розводитись. Скажу тільки примірoм, шчо најбільше тепер могли б мати ваги, окрім программи політичноји волі (прав чоловіка і самоуправи) соціјальні программи середні між пр-амами европејських соціјалістів (коммуністів) і радікалів напр. англіјських і французських, швејцарськоји нар. партіји і т. и.

Звісно, до постанови таких програм треба б вести через печать, нелегальну і навіть легальну. З поводу послідньоји мушу сказати, шчо украјінство в ніј тепер пројавльајетьсьа чимало, але при цьому кидајетьсьа в очи, шчо впјать, јак перед 1874—5 рр., украјноф. пресса більше говорить про сьужети археологічні, ніж про сучасні, і дуже мало говорить про справи економічні. Це тим більше дивно, шчо „Украјінці“ беруть не малу участь напр. в земських статистичних справах і, значить, між јіми јесть льуде дотепні до того, шчоб писати про економічні справи в својому напрьамку. Тепер же јіх праці мајуть тільки характер матеріала, філософіју з котрого виводьать столичні радикали і виводьать, звісно, в сво-

јому напрьамку. Думају, шчо коли звернетьсьа ким слідује увагу на це діло, то поправити тут хиби буде не трудно.

Звісно, најнатуральнішче булоб, шчоб сторонoју дльа укр. печати і навіть місцем, деб могла практично пројавити себе українська політична і соціјальна программа, поки пробудитьсьа ширшиј і енергічнішиј рух в Россіјі, могла б і мусила б бути Галичина. Тільки в Галичині тепер діло стојіть так, шчо не тілько не може служити до того, шчоб притьагти до украјінства приготовльајушчијсьа рух в Россіјі, а скорше напротив одпихаје од украјінства прогрессивнішчі елементи з інтеллігенціјі в россіјськіј Украјіні, а надто коли јім буде даниј резон уважати галицьких укр-філів за представителів украјінськоjі ідеjі. Теперішні галицькі народовці можуть пошкодити нам навіть шче більше, ніж шкодили „Правдьане" в 1873—75 рр., бо тепер на дорозі реакціјі стали не тільки старші народовці, а ј молодші, котрі були в році 1873—75 рр. подавали голос за радікально-прогресивну программу в своjіх промовах в Січі, в статьтьах в „Друзі" і навіть в „Правді". Кілька років тому назад, коли ј старші народовці було подавались на бік молодшого руху, звјазаного більше чи менше з соціалізмом, почали були звертати увагу на народ, јого потреби, економічниј стан і т. и., можно було сподіватись, шчо хоч помалу виробитьсьа з „народовців" властиво демократична, радікально-прогрессивна партіја на европеjськиј лад. Але цеј ступінь „старших" народовців доси не мав инших послідків, јак тілько те, шчо молодші подались назад на зустріч старшим, а потім за ними ж подались зовсім в реакціју або квієтизм. Післьа короткоjі епохи мітінгів, агітаціјі Батьківшчини за світських, народніх кандідатів, рьадом з чим ішли проби поставити всьу украјінську независиму од рутенського уніјатства

політику, наступила епоха, в котрій львівські народовські проводирі задумали привернути до себе попівство (од котрого јавно одвертајуться в Галичині міщане і сельане-мужики), поставили на першиј пльан пусті справи „добромильского монастирьа“ і т. и., химеру автономіјі, хоч віpноjі Риму, а все таки іерархичноjі церкви, почали бігати на поклони до митрополіта, а коли митрополіт одвернувсь од них, бо все таки вбачав в украјинстві опаску дльа „Рима“ і јого ідеј, — то до архіјереја станіславівського, і не тілько залишили реальні народні сучасні інтерессы, але мусили сховати мајже всі живі боки попереднього козакофільства і украјнофільства à la Шевченко.

Теперішнье „архиjерејсько-униjатьске“ народовство не маје ніјакого резону істнуваньньа навіть з формально національного боку, бо теперішніј „Св. Юръ“, митрополитанська партіја сама себе признаје з формального боку „народовськоју“, малоруськоју, тілько требује од своjіх прихильників мира з оффіціјальноју австро-польскоју консервативноју політікоју ј розрива з усьакими республіканськими, гајдамацкими і нігілістичними традиціјами в россіјському украјнофільстві, — инакше сказать, просто розрива з нашоју Украјіноју. Митрополітанська „Русь“ напр. докорьа „Дѣлу“ за те, шчо воно колись перепечатало з Кіевск. Стар. статьтьу Ор. Левицкого про давні порьадки в кијівськиj митрополіјі, — вбачајучи в тіј статьті „індіфферентізм“, або сочувствіје республіканським порьадкам в церкві. Также кидајетьсьа та „Русь“ на гајдамацькі сімпатіјі Ол. Барвінського до старого львівського братства. „Дѣло“ мусить одмовчуватись на такі докори, бо шчо воно скаже проти них, коли воно дума тільки противуставити митрополіту архијереја Пелеша з јого ідеалами все таки ультрамонтаньско архијерејськими („Зорьа“ так зробила сама крок на

зустріч арх. Пелешу, перебрехавши історію братств і унії, виложену в переднім слові до актів Ор. Левицкого). Очевидно, шчо коли тепер „Св. Юр" став з „церковно-славјанско-унијатського" малорусько-унијатським, то народовство клерикальне ј австро-консервативне, јак шчось окреме од нового святојурства, не маје нијакого резона, і потому ја бјусь об заклад, шчо все попівство галицьке перејде до митрополітанськоі партіі од такого народовства. В усякім же разі для нас обидва народовства, митрополитанське ј архијерејське, не можуть бути својіми јак потому, шчо ми ж добре знајемо, шчо інтереси народні і попівські (а надто попівства іерархічного) далеко не сходятся, так і потому, шчо обидва ті галицькі народовства фатально мусять бути тільки австрорутенські, а не всеукрајінські, — бо думати, шчоб Галичина могла притягти нашу Украјіну в круг австро-унијатських інтересів, значить просто смішити навіть курей.

З цього всього виходить, шчо унијатсько-консервативне народовство, навіть хоч би воно було чисто украјінське по мові својій, нијак не підходить до наших інтересів національних, політичних, соціјальних і культурних. В самій Галичині воно не маје сили окрім јавного оффіціалізму, од митрополітанства.

Цю своју слабість чујуть самі теперішні архијерејські „украјнофіли". Нагадају, шчо при клерикально-консервативній программі неможлива нијака праця ј агітација в народі за јакі небудь живі справи політичні, соціјальні, культурні, економічні, не возможно знајти собі силу в народі. Через те думајуть підперти себе покірностю до уряду (вступна статтья „Дѣла" до виходу „Нар. Ради" прямо поставила ціль нового товариства — прихилити до народовства висші сфери), а то ј просто доносами на москвофилів.

Це теж пункт, на котрвј наші Украјінці мусьать звернути подвіјну увагу.

Дуже помильајутьсьа ті, котрі думајуть, шчо в Галичині діло першоі ваги — одстав украјінства од московства. Украјінство јак форма стојіть тепер в Галичині так міцно, јак ніколи. Власне в Галичині може ј не було боротьби між украјінством і московством і „общерусскостію“, бо боротьба „старыхъ русскихъ“ з молодими Украјінцьами була власне боротьбоју церковно-славјансько-малоруського схоластицизму ј консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого, котрі почались в Галичині під впливом з Украјіни, а најбільш в 60-ті роки. Масса русских общеруссів були власне рутенські схоласти. Тепер боротьба вже мајже скінчилась на користь украјінства, т. ј. народовства. Новиј митрополит благословив тој самиј Пульујсько-Кулішівськиј молитвенник, котриј прокльав був митрополит, шчо појіхав на спокіј в Рим. А з другого боку в „москвофільскому“ Н. Проломі недавно напечатаниј цілиј рьад фельетонів: „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“, в котрих по при всьаких рутенських і общеруських дуростьах важність украјінського письменства дльа Галичини признана так енергічно, јак це рідко тепер побачити і в народовських органах, котрі сами тепер бојатьсьа дуже признаватись до солідарности з „шизматичноју“ або гајдамацко-нігілістичноју Украјіноју. Тепер треба в Галичині не тьагти канитель про самостајність нашоји мови од московськоји, јак і польськоји, а зробити ту мову органом справжньоји европејськоји культури, шчоб чоловік, котриј рветьсьа до тіјеји культури (а такі тепер виходьать в Галичині массами і з мужицтва), міг задовольнити своју жажду на тіј мові.

А цього то власне ј не робльать галицькі украјнофіли, а поворотом своїм до клерикализма

ј консерватизма однімајуть в себе останньу можливість робити це. От тут то опасність, шчо нашу мову забје коли не московська, то польська. Ја міг би подати немало примірів того, јак шче кілька років назад можно було нашіј літературі в Галичині випередити де в чому польську, а тепер уже час страчено через схоластику, нерозвитість і недбалість гал. українофілів. Порівньајте польські ј українські виданьньа в Галичині — в перших Ви побачите все таки современність европејську, а українські иноді, јак би не етікетка, то не знав би, в јакому році вони ј друкувались, а часто думајетьсьа: і на шчо папір попсовано?

Московська мова шче довго не буде страшна дльа Галичини, бо все таки гал. „москвофіли" пишуть по малоруському і иноді не гірше українофілів. А ось курьјоз: тепер більше здибајете наших українофільських думок в галицьких „кацапських" газетах, ніж в українсько-народовських. Так напр. згадані фельјетони Н. Пролома говорьать про політично-соціјальниј вплив Шевченка далеко більше, ніж тепер кажуть про це „Дѣло" і др., котрі тепер робльать із Шевченка тільки апостола „мови". Правда, Н. Пролом ганьбить Маріју Шевченка, так народовці јіјі ховајуть од публики страха ради архијерејська. Тепер „Слово" виступа за побільшеньньа впливу світських льудеј на церков, то б то за такі братства, јакі хвалила К. Ст. ј јаких тепер бојатьсьа „Дѣло" і „Зоря". Всі москвофільські журнали, вже з однієјі злости на польські порьадки, частіше показујуть нелади специјально економічні в Галичині, ніж народовські. Ці останні, влізши в попівські справи, допустились до того, шчо про безземельність крестьан почав говорити Н. Проломъ. Не диво, коли мені пишуть навіть Галичане, шчо „Н. Пролом почина брати верх над „Дѣлом" і шчо

народовці скрізь з оффензиви переходьать в дефензиву“.

Јак ја сказав, народовці думајуть одбитись од „кацапів“ доносами (тоді јак перед „Миром“ і „Русью“ тепер вони тільки одмовчујутьсьа) і тут ја бачу велику опасність і дльа них і дльа нас. Народовці зробили з ідеји „одрубности“ Русинів од Москалів догмат австріјського вірнопідданства! Вони кричать, шчо думати об етнографічному і літературному јединству Галичини з Москвоју значить бути ізмінником в Австріји, а иноді приговорьујутьсьа в такім же дусі і про переход Наумовича і комп. в православије. Вольа Ваша, а ја сам працьујучи дльа одрубноји Украјини, все таки не можу не знајти, шчо прав Пролом, коли каже, шчо Галичани мајуть таке ж саме право вважати Пушкина својім, јак тирольські Німці Шіллера, не будучи через те ізмінниками Австріји. Ја вже не кажу про те, шчо з јакоји речі чоловік мусить бути непремінно вірнопідданним Австріји јак і Россіји? Перемішујучи област політики ј літератури, гал. украјнофіли не тільки јдуть проти прав чоловіка, а підпирајуть постојанне вступаньньа урьаду (віденьського і польського) в чисто домові справи Русинів Не забудьте, шчо Польаки раз кажуть: „Ми раді миритись з правдивоју Русьсьу, а не хочем тільки пустити до Карпат Москву“, а в другиј кричать: „Та ј Украјіна теж Москва“. І неліберальна постанова етнографічно-літературноји справи народовцьами підпира претензіји польських оффіціалів цензорувати і над мовоју Русинів.

Останнімв дньами дожились ми до того, шчо „Дѣло“ прьамо напечатало донос на „Общ. Качковского“, шчо воно роздаје ученикам Руску христоматіју Кирпичникова, прислану з Россіји, і тим би то робить „язикову агитацію“. Послідком доноса був процесс „Обществу“ за про-

дажу книжок без патента торгового. (Поліціја вијшла розумнішча, јак „Дѣло“, бо агітаціји не побачила). Ја персонально допевнивсьа, шчо читаньне Галичанами россіјськоји літератури в подлиннику не тільки не шкодить украјнофільству, а напроти веде до нього, бо воно підрива галицько-москвофільську „тарабарщину“ і ставить Галичан на демократичниј грунт росс. літератури. Ја певнісінькиј, шчо тепер Шевченковських ідеј більше вичитајеш навіть із Андріјашевських брошур, ніж із „Дѣла“. Але навіть јак би було инакше, ја б усе таки вважав не тільки подлостьу, а ј політичнoју дуростьу доноси „Дѣла“ на Общ. Качковського. Такі ј подібні доноси компромітујуть украјінство перед публікоју в Галичині, та ј в Россіји, — та в добавок дајуть примір гал. москвофілам доносити ј на росс. Украјінців, котрі показујутьсьа в Галичині. Так по всьому виходить, шчо теперішниј характер галицького народовства просто шкодливиј інтересам украјінським і в Австріји ј в Россіји. Звісно, радікально поправити діло може тільки евольуціја серед самих Галичан, котра все таки јде, хоч дуже помалу. Але де шчо можете зробити ј Ви. Ви ж і мусите зробити, бо ј Ви причинились до того, шчоб довести гал. народовство до такого стану. Ви не поставили твердих умов Барвінському і т. и., коли вони, післьа својіх подлостів проти соціалістів (в тим числі ј проти Вашого товариша) пішли прохати Вашоји помочи. Кијівські ј Одесскі газети, прихильні до украјінства, гладили по головці гал. народовців, коли вже вони почали скакати в клерикальну гречку. Ви нагнічували до згоди з реакціонерами Н-ка, коли ті јого самим подлим способом „виелімінували“ з суспільности за те, шчо навіть не заборонено австр. законами (світські похорони). На решті Ваші делегати помогли розстројіти діло основаньа „Поступу“ і встро-

јіти гибридну „Зорю“, в котрій прогрессиста Франка „примушујуть“ підписувати похвалу галицьким попам, а редактор перебріхује навіть виданьньа Археограф. Комиссіјі. Ја думају, шчо з Вашого боку мусить вијти нова декларација в роді јак в 1873 р., котра б розривала публично солідарність з гал.-народовськими реакціонерами, а окрім того шче Ви мусилиб потребовати јасного, радікально-прогрессівного напрьамку од журналів, котрі Ви піддержујете. І тепер в Галичині јесть льуде, котрі самі недовольні характером теперішнього народовства, котрі потроху навіть працьујуть в иншому характері. На лихо ті льуде сидьать в провінціјі, або дуже шче молоді, студенти ј академики. Ваш голос одних би зібрав, других піддержав би і богато б кого охоронив од деморалізаціјі.

Ја бојусь, коли б хто не подумав, шчо мојім пером водить тепер особиста ураза проти галицьких народовців. Ја призна́јусь отверто, шчо ја, звісно, не радиј, шчо мене вмеліміновано з галицькоји пресси вкупі з другими соціјалістами, јак П-к, В-к. Тільки ж персонально ја менш усього трачу на тому, бо дльа своїх праць ја все таки знајду собі місце по ч у ж и х х а т а х, так шчо ј сами галицькі виданьньа муситимуть потім реферувати про них, тоді јак би вони могли б подавати ті праці перші ј на своїј мові. Значить, персонально ја не дуже обиджениј і потому тим паче ніхто не маје права бачити в мојіх словах чого небудь субјективного. А через те ја тим паче сподівајусь, шчо Ви в усьакім разі звернете увагу на цеј лист міј, хоч може ј не в усьому з ним згодитесь. Ја додам шче, шчо мајже такі ж самі уваги ј перестороги јак тепер, ја писав Вам в 1872—73 рр. з Флоренціјі ј Цьуриха.

Дуже прошу Вас послати копіју цього листу в другі громади.

N. 52. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 12, 29 Мају 1886.

Добродіју,

Ја не послав Вам Рејса досп, бо бојавсь јакојі плутаннни, поки Ви не будете у Львові. Тепер ја написав у Париж, шчоб Вам висилали Рејса, а вмісті з тим посилају Вам назад Ваші 6 гульд. (котрих зовсім не треба було) і 42 фр. решту мого Вам довгу і дуже Вам дьакују за Ваші висилки. З поводу Рејса ја позвольу все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашіј публиці переклади готових вже статеј М. Верна, котриј все таки спеціаліст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас збереться написати докладні орігінальні статьті, печатати ж скороспілі з помилками (јак це звичајно робитьсьа в Ваших виданьньах) статьті соромненько.

На Ваш передостатніј лист ја б хотів зовсім не одповідати, до того мені огидна безрезультатна полемика. Але ја споривсь з Вами зовсім не зза себе. Ја признававсь і признајусь, шчо мені дуже хотілось швидче збути з совісти дејакі матерјали більш-менш оброблені, але „дасть бог і пресвьата мати", ја проживу кілька років, то збуду јіх јак небудь, хоч і гіркенько мені збувати јіх по чужих хатах і на чужих мовах. А далі в мене не було ј нема в ціј справі нијакого особистого інтересу. Споривсь ја з Вами, бороньучи прінціп та В а ш у власну репутацију. Попробују одповісти Вам останніј раз. Дивно мені, јак Ви можете не зрозуміти, шчо Зоря написала брехньу, сказавши, шчо NN статьті не будуть напечатані по в о л і а в т о р а, а не по волі самојі редакцијі та ј Вас. Навіть залишивши історију з мојім листом (в котріј же безспорно редакција ј Ви продали мене Партицькому), ја ж Вам шче раніше, ніж Ви објавили про мојі статьті, написав, шчо

дам jіх тільки тоді, коли редактор Калит. напише мені j Волкову, jак того потребуjе приличність, запросини до сотрудництва j коли редакціjа зробить декларацiју, шчо Зоря буде науково-літ. органом усіх Русинів самостіjників без огльаду на jіх політ. переконаньньа. Ви мені виразно приобіцьали те j други (та Ви j не мали права инакше обjавльати, шчо дасте моjі статьті). Мало того, Ви сами тільки під умовоjу такоjі декларацijі могли, без страху виjавитись ренегатом товаришам і ідеjам, стати соредактором Зорі. Тим часом jа не бачив ні декларацijі, ні листу од Кал. Дивно, шчо післьа того Ви шче кажете, шчо Ви трохи не земльу били, шчоб моjі статьті були в „Зорі".

Не менше дивно, шчо Ви кажете, буцім то Зоря не Ваша газета, а Ви не народовець. Jак давати, проти моjеjі волі, моjу замітку в Зорьу і печатати там до мене запросини, шчоб давав далі статьті, а потім переньати в проспект моjі слова з листів до Вас, — то j Ваша газета, а jак додержати слово, приjньати на себе одвічальність, то j не Ваша! Також само jак же Ви не народовець, коли Ви поjавльаjетесь сотрудником і співредактором в народовських газетах і навіть підписуjете в них народовські думки, діаметрально противні тим, котрі Ви писали перше? Шчо Ви при тому скажете проти народовців в jакому „Kraju", або в приватному листі, то діла не переміньа, або шче наводить на Вас, шчо Ви тим паче народовець, бо не маjете, jак вони (по Вашим же словам про них) ніjаких сталих прінціпів. Протестуjте, скілько хочете, а Ви записали себе самі в народовці j можете звідти виписатись хиба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Льубoрадських. Ви так і не поjаснили мені, од чого Ви „мусили" підписатись під

примітку, а тільки питајете: не вже ја на віки осоромив себе тим? Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи або покајаніје і т. д., а скажу тільки, шчо шуткувати з льудьми та з самим собоју до добра не доводить. От Ви кајались посльа Оди прапорові В. Барв-ого, тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Льуди це бачать же, шче ј у Вас слід цього в души зостајетьсьа. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху, дивись, загнутьсьа, јак у песиголовцьа, а далі ј мова льудська почне заміньатись в собачу і страх! вјде цілиј кинокефал, јак Партицькиј або Вахньанин. То ј вони починали так само. А тепер попробујте переробити їх знову на льудеј! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроби св. Христофора, нічого не вдіје.

Звістки Ваші з Кијіва дуже інтересні і в суммі не такі навіть сумні, јак ја ждав, бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Најгірше, шчо льуде проміж собоју сварьатьсьа, јак Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одессі. Не пишете также на мојі запити: а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т-ха і б) шчо означа лист Musicus'а? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусьать писати мені одповідь?

Чи бачили Ви мою сестру, а також Јак. Шульгина? Ја б радиј був, поздоровивши Вас з шльубом, просити Вас рокомендувати мене Вашіј жінці, та бојусь, шчо вона не дуже то зльубить мене за мојі остатні листи до Вас, а новому чоловікови не зрозуміти, скільки вони коштујуть і мені.

Ваш покірниј слуга

М. Драгоманов.

По троху посилатиму Вам книги дльа К-го. Цими дньами пошльу брушурку в тім роді, јак

бажа К-вј. Ја јіјі написав шче јак Ви були в Кијіві. Тепер бачу, шчо пријшлась до часу. Решту vederemo. Јак будете посилати мені книги од К., то будьте ласкаві довідајтесь про рахунок, бо Ваші дороги јакось чудно рахујуть кошти, так шчо Eilgut виходить дорошче ніж навіть поштоју. Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф., клянется; что розмолвка его (зо мноју) одно недоразумѣніе. Вообще онъ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе би они не были“, все таки найближе к нам“. З останнього ја шче раз бачу, шчо Ви і в Кијіві јавились народовцем, а початкові слова доказујуть, шчо Ви зовсім невірно передали суть нашоїі „размолвки“. В ніј не було ніјакого „недоразумѣнія“, ја Вам јасно казав, чого ја хочу і не хочу, і Ви свідомо пішли напроти, ламајучи натіть те, шчо обіцьали. Післьа всього, шчо случилось, особливо післьа переписки „Дѣла“ (А. П. въ К.) і листу сестри ја мушу печатно росказати всьу справу. Мені це дуже гірко, та ја не винуватиј. Ја навіть не мају права держати непорушеноју цьу хмару брехні, котра зібралась над громадоју в ціј справі.

N. 53. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 19 Јульа 1886.

Добродіју!

Перш усього дуже дьакују Вашіј жінці за фотографіју ј добре слово. Своју фотографіју рад би послати, та в мене тепер нема, та наврьад чи скоро ј буде. Рејса Ви певно вже получили. По кр. м. з Парижа мені пишуть, шчо він висланиј. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахујучи Рејса в 170 фр., пересилку в 13 фр. ја шче винхожу Вам винниј 42 фр, котрі Вам і послав ман-

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ја рахују Вам видати на посилку мого манускрипту в Кіјів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дьакују за все. Пожалујста, не забудьте відписати в Кијів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.

Присьагши не вести далі полемики про „розмолвку“, ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжницьа“, ја шче менше розумію, ніж „недоразумѣніе“. В решті в сих дньах ја пришльу Вам печатаниј листок, до котрого ја змушениј конечне подлим забігом „Дѣла“. Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијіхали з Кијіва навіть без тојі піддержки Вашіј прогрессівніј половині, јакојі бажали, це цілком натурально при стані, котриј Ви заньали, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, јак Ви кажете, Кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиноју. (Навіть колиб ја јак небудь недоладно написав јаке слово, то дивно мені, јак Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з јасним программом. Ја тільки радив воспротивитись песиголовцьам, спинити јіх доноси, і јак не послухајуть, розірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалинојі Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјіни і своједі молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральниј псіхологічниј процес, — і јак би Кијане видержали Барвінців шче на діеті, та јак би ј Ваша компанија не пішла назад, то тепер би до Пелеша не дійшло і мені нічого б було писати таких листів, јак тој, шчо Ви возили. Јак би Ви шче то-

рік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовльав, песиголовці нам жити не дајуть, поможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кијів фактичним адвокатом згоди з песиголовцьами — і не то не добились не тілько того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лист, а ја скажу своје, audiatur et altera pars), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцьами показували, шчо ј тепер діло стојіть не погано, і через те вмовльали, навіть без всьаких слов, шчо потреби переміньать јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ни на есть народовцы“, і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европејці і дуже богато вјалі. Був колись з них Европејцем і енергічним А-ч, та був кінь та зјіздивсь. Тепер нема в Кијіві більш шкідливого дльа укр. прогрессу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудеј укр. археологіјі. (Примір, јакі луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хај буде Вам Багаліј, котриј навіть бојітьсьа назвати Слобідську Украјіну по імені, а зве јіјі Юговосточна Украјіна Московського государства!!). Шче будучи в Кијіві, ја звав А ча „камень прибѣжище заяцемъ“, а тепер він просто стојіть на тому, шчоб нішчо ј ніхто не піднімавсь висше тіјеји політичноји і моральноји мірки, котру він держить, а вона низче 0. Між молодими јесть льуде енергічнішчі і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на петербурських журналах і через це все таки не Европејці, а Россіјани, ј украјінства в них не багато. Вони скорше потьагнуть до јакого небудь „русскаго народничества“, ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчоб надіјались најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці

і Украјінці і потьагти до себе ј росс. Украјінців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвінились, а потім спелешились. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, јак Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Пелеші будуть де далі все енергічнішче напирати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них напира.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішити, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія былины кіевскаго цикла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас јесть, то пришліть окремо од всеј посилки під бандерольу. Коли нема, то просіть јак скорше вислати. В усьакім разі напишіть мені, чи јесть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Этногр. кружка ја посилав:

1) Ефименковоjі. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Этнографіи, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы и жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовиј служити М. Драг.

До Вас обернетьсьа за книгами Б. Бачинськиј, гимназист з Стрија. Дајте јому. Шчо знајете про процесс Добровльанців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсьа? Так і кінчить сьа на статьтьах Н. Пр. і Діла? Аже ж це тілько початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погльаду на такі речі.

Цеј список перепишіть.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной библіотеки.

Описаніе рукописей соловецкой библіотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. бібліотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о малоизв. и неизв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Эллины Тавріи. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Куліш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковский, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская сватьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ историч. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

N. 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЬАКІВ.[1])

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівськоjі газети „Дѣло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надôслане зъ Женевы „Нов. Проломова“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно выйшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманôвымъ“, якъ его прозываютъ. На всякій способъ рѣчъ то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіемъ навѣть до такого п. Маркова, щобъ тôлько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дôставъ коша!“

Дуже характеризуjе мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повисші слова напечатані скоро післьа статьті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котрій д. Гол—ому справедливо докорьаjетьсьа, шчо він опублікував субjективно перекручені витьаги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ препаруjе, jак хоче, міj лист, котрого воно j не бачило j котрого навіть „Н. Проломъ“ не отмітив моjім повним именем.

В усьакім разі jа вдьачниj „Дѣлу“, шчо воно даjе мені нагоду розказати цьу справу докладно j тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, jак бачу, необхідну д е з і н ф е к ц і j н у завдачу.

Jа діjсно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось jаких слов редакціjі „Зорі“

---

[1]) Отся брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую її тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за визичене примірника.
І. Ф.

(ч. 7, 1886) „Оповѣщаемо, що обѣщани нами въ проспектѣ працѣ: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. зборника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичині ј Россіјі је чимало льудеј, котрим звісно авторство названих в цих словах праць, а через те слова ті кидајуть тінь на того автора, буцім то він сам, з власноји волі, не тільки не хоче помогти „јединіј літературно-науковіј галицько-украјінськіј газеті“, а шче ј задержује публікацију важних дльа нашоји народньоји історіји документів, інтересних дльа льудеј всьаких фракціј. Листом своім до „Н. Пролома“ тој автор објавльав, шчо названі праці, јак і другі подібні, п р и о б і ц ь а н і јім в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, н а з в і с н и х у м о в а х, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка ј редакціји „Зорі“, котрі н е с п о в н и л и т и х у м о в і с в о ј і х о б і ц ь а н о к. Шчоб усунути всьакі непорозуміньньа, автор додавав, шчо „ті умови ј обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних литературних приличіј“.

От јакі „напасти“ були в мојому „чолобитіју до д. Маркова!“

Тепер ја мушу росказати діло докладнішче, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруськіј печаті нові розмови про потребу осібноји гал. украјінськоји літератури по при россіјськіј, — при чому слава знаменитого россіјського письменника вживалась звісноју фракціјеју проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене јесть лист Тургенева, писаниј до мене з поводу виданих мноју Повістеј Ос. Федьковича, јак раз противниј тіј агітаціји, јак раз прихильниј дльа народнього гал.-украјінського лі-

тературного напрьамку, — ј подумав, шчо буде до часу опублікувати тој лист. Ја одіслав копіју з того листу, з коротким појасненьньам, в редакціју „Дѣла“, котру перед тим обньав д. Ів. Белеј, — бувшиј сотрудник „Друга“ (1876 – 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьньа парахвіального узколобіја ј безчесних клевет і доносів, з котрими односились перед тим львівські „народовські“ (lucus a non lucendo!) органи до мене ј до моїх літературно-політичних товаришчів. На моје диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через шчо инше, јак через те, шчо тој лист писаниј був до „нельубого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хај редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взьати міј мануcкріпт з редакціјі ј переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати јого в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја највиразнішче воспротививсьа тому, нагадавши д. Франку свідому брехньу, вмішчену в „Газ. Школьнôй“ д. Партицького про моји стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцьами, з котрими ја тоді, в имені својему ј численних товаришчів з Россіјськоји Украјіни, котрі мені поручили редакціју звісних публікаціј за кордоном, рішуче розірвав усьаку взаємність через јіх обскурантизм і зневагу до народу[1]), — а потім вмішченьнье д. П—им в тіј же „Зорѣ“ витьагів з пасквільа на мене, зложенного одним прихвостнем росс. револьуціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одплату мені за моји публікаціји в оборону украјінства і федерализма, — а порьад з тим

[1]) До тієјі брехні д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. урьад вислав мене за кордон, шчоб скомпрометувати украјінськиј рух?

печатаньньа в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моје виданьньа „Марiјi“ Шевченка, в јакому рефераті, — наслідованному потім „Кіевляниномъ“, — „Зоря“ остерегала своју публику проти полонізаторських цілів мого виданьньа!!

Кілька разів псісльа того ја прохав д. Франка вернути мені мiј манускріпт, — коли це несподівано бачу јого напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписавiј все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котрiј мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П—ого мојі дальші спомини про Тургенева. Натурально, ја мусив послати в редакціју „Зорі“ лист, в котрім зајавльав, шчо моја рукопись дісталась в „Зорю“ проти мојеjі волі, ј одповідав на примітку И. Ф., шчо ја не можу нічого давати в журнал д. П—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу норови компаніjі Гоголевого Ноздрева, котрому сьогодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакціја „Зорі“ не тілько не напечатала мого листу, зоставльајучи мене перед світом својім сотрудником, а шче објавила в проспектах про будушчі мојі дльа неjі праці.

Треба сказати, шчо цеј казус случивсь в середині переписки, јаку зачав зо мноју д. Франко про моје ј, за мојім посередництвом, і инших льудеј сотрудництво в „Зорѣ“.

Ја одверто признававсь д. Франкові, — јак тепер признајусь перед всіма земльаками, — јакиј ја мају особистиј интерес писати до газети, подібноjі до „Зорѣ“. Рьад счастливих пригод звів до рук мојіх багато матерјалу дльа історіjі нашоjі народньоjі культури, зібраного більш јак за сотньу років працеју десьатків льудеј; мені самому посчастило обговорьувати цеј матерјал з першими авторітетами цеjі речі на Украјіні ј за-грьаницеју ј оброблььати јого по бі-

бліотекам в Россіjі j Европі, — і тепер ja б раднішчиj був збути цеj матерjал в скільки небудь обробленому виді в печать вже з одного страху, шчоб він jак небудь не розвіjавсь, — jак це було стільки раз з збірками j працьами в нашому несчастному письменстві. Далі jа бажав би подати до памjати земльаків моjі спомини про кількох знаменитих льудеj, котрих посчастило мені знати, j котрі мали стосунки до украjінських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі jа од них маjу. Накінець дльа самоjі редакціjі jа бравсь оброблювати теперішним европеjським порівньаjучим методом усьакиj матерjал по народніj словесности (folk-lore), jакиj до неjі діjде зо сторони, j увести гал.-украjінську газету в близькі взаjемини з европеjським фолькльористичним рухом. — Ради таких своjіх „особистих інтересів“, jа згожувавсьа сховати своjе имjа (з котрого крики j брехньа дд. В. Плошчаньських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше ніж поліціjа, зробили jакесь пугало в Австріjі), згожувавсь но всьакі цензурні j инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового прінціпу j льудського достоjінства. З остатнього погльаду jа виразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицькиj буде підписуватись редактором „Зорі“, jа не можу туди дати ні рьадка, ні других jіднати до такого безчольного j противутовариського поступованьньа, — хиба д. П—иj публично одкличе написане jім проти мене j мого товариства.

Д. П—иj не тільки того не зробив, а jак сказано, навіть не напечатав мого висше згаданного листу, — шчо він мусив зробити по всім літературним звичаjам. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П—иj не буде вже підписуватись під „Зореjу“, — j jа згодивсь давати туди своjі праці, тільки ж ось на jаких умовах:

1. Публікаціја новоју редакцієју мого листу,

2. Зајава, шчо „Зоря“ стаје науково-літературним органом всіх Русинів-Українців, котрі признајуть самостіјність гал. укр. національности, без оглъаду на јіх політичні ј философські поглъади,

3. Формальні запросини до сотрудництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживајушчого в Швејцаріјі українського письменника, звісного многими науковими працьами, котриј маје цінні матерјали по нашіј етнографіјі, по історіјі козацтва, нар. колонізаціјі ј т. п., але також, јак і ја, проскрібованиј в Россіјі поліцієју, а в Галичині партіјностьу. Ја бажав таких же запросин і до одного письменника Галичанина, котриј теж досить зајавив себе печатними працьами ј у котрого тепер лежать в рукописьах такі речі, јак напр. Про господарскі товариства на Украјіні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історіја религіј, Реклъу Географіја Россіјі, але котрого торік „Дѣло“ „виеліміновало із суспільности“ (!!!) за те, шчо він був на світських похоронах (дозволених в Австріјі законом!) члена-основательа „Просьвіти“ ј „Тов. ім. Шевченка“, Нарольского, од котрих постидно втекли товаришчі покіјника. Та цеј Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиј з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мноју комбінацију.

Замічу, шчо з а ј а в а, предложена мноју в пункті 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудьам такого стану, јак д. Франко, бути сотрудниками „Зорі“, не зрікајучись того, шчо вони ранішче писали, — а просто о б о в ј а з к о в а д л ь а г а з е т и, к о т р а п е р е ј ш л а н а в л а с н і с т ь „Т о в. і м. Ш е в ч е н к а“, — бо коли те товариство основувалось, за ініціативоју з россіјської Украјіни коло типографіјі, купленоји на

гроші, прислані звідти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорьував мені трудність помістити в „Зорѣ“ мій лист, а надто в јого формі, шчоб не вразити члена „Тов. им. Шевченка“, II-го.[1]) Ја згодивсь лишити форму мого листу bonae fidei д. Фр. ј редактора, — аби тільки суть того листу, котріј ја давав прінціпіальну вагу, була зоставлена. На дві инші умови мојі д. Франко згожувавсь, а про 2-у писав мені највиразнішче: „Шчо до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожујусь на те, шчоб зајавити јејі коаліцијниј і безтенденцијниј характер і надијусь. шчо і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Јанв. 1886). Ні за шчо инше, јак за знак згоди на мојі умови, можна було признати те, шчо в новому проспекті „Зорѣ“ споминались мојі прац котрі ја обіцьав в листах до д. Франка не инак ше, јак на тих умовах.

Тим часом редакціја „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке Заявлене про мій лист, звідки ј сам Соломон не розібрав би, про шчо там ішло, — других же умов і не думала сповньати. Мало того, јак раз противно умові 2-ій і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Льубoрадських“ (в котріј покликујутьсьа ј на мене) і в статьті „Нові матерјали до істории Унии“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерікальну тенденцију, навіть з перекручуваньньам фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політикани виголосили керманичем народнојі по-

---

[1]) От це зветьсьа: „в својіј хаті, своја правда, і сила і вольа!“ Д II—ому вольно в усьакіј формі кидати болотом і брехнеју на других, між инчим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакціјі основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тієјі „народньојі хати“ зараз же зламали, захопивши јіјі в својі руки!

літики Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, јак звістити д. Франка, шчо коли так, то ја не можу давати својіх праць в „Зорю“. Пісьльа励 кількох мојіх листів, в котрих ја виразно појасньав д. Ф—у мотіви свого зреченьньа, — „Зоря“ накінець објавила јого публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо бојітьсьа, колиб „предводители мојеji (!?!) партіjі“, се б то народовців, — не „воспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіјеjі партіjі підклада „Н. Пролому“ инші мотіви ј усилујетьсьа шче мене ж і обсміјати.

Најцікавішче, шчо таке все витворьајуть з нами ті самісінькі льуде, котрі слізно описују поступки старих Левицьких з предками народовців, та жалiјутьсьа на партiјність напр. адміністрації „Народного дома“ до јіх товаришчів.

„Оттака правда на цім світі, у львівськім повіті!“ Інтересно буде дознатись, чи чесні земльаки знајдуть јіјі пожиточноју дльа інтересів нашоjі літератури і јак довго вони терпітимуть таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јуньа 1886 р.

N. 55. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју,

Пишучи Вам останніј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьньe Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Київі не знајуть, скільки треба на викінченьньe Кобзарьа. Ја послав туди двома кінцьами рахунок, котриј і те-

пер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумајеш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фонді, а вгајано стільки часу з Февральа, коли могло б уже бути готове виданьньа, котре тепер саме літом, коли Россіјане јіздьать по заграницьам, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајемиј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьньа на свіј страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним, бо в теперішніј час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортунниј, — та все таки безпремінно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих льудеј, тих, шчо шче по гімназіјах вчатьсьа, коли вже старші спелешились. А то історіја зовсім перејде через нас до дневного порьадку.

Ваш шчириј слуга
М. Др.

Посилају Вам 100 екз. брошьури, Коц. 25. Скільки можете, перешліть в Россију. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

N. 56. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 28. Јуньа 1886.

Добродіју,

Ніколи ја Вас злодіјем не робив, јак в цім Ви могли б допевнитись самі, јак би подумали над фразоју, котру ж сами цітујете: „розікрали (кружковці) книжки“, а шчо тіі добродіјі розікрали, це факт, за котриј свідчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутих Вами книгах намісць мого имена написані чвјісь чужі. Ја цеј факт розказав К-ому при случају, бо він, в рьаду других, між инчим і всього поступованьа круж-

ковців зо мноју характеризује галицьке варварство, або инакше цівілізацију по польских лакејських хатах та попівських кухньах. В такі пројави цівілізацiji треба частішче тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувсь до К-ого, чи не може він помогти одшукати дејакі книжки, бо П-к написав мені, шчо јому це зовсім неможливо при јого відносинах з льубими землькаками (додајучи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно јак і тепер: звольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зајшла розмова, то ја Вам нагадају, шчо Ви просили мене послати книги на Ваше імја ј П-ка, — то ја думав, шчо вони дiјдуть до одного, не кажучи вже, шчо ј по товариському один би мусив помогти другому. А Ви недавно, јак і тепер, одрізујете: „зволье обернутись до П-ка — передав П-ку“. Шчоб Ви впјать не розгнівались на мене за те, чого ја не говорив і не думав, ја добавльу, шчо в такому Вашому одрізуваньу бачу ја зовсім не „злодiјство“, а звичајну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвильу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви ј прибавльајете, шчо де книги прислали на Ваші руки, там Ви ј одповідајете. Рада за раду, не кидајте ј Ви злегка словами (ја не кидају, ј без Вашоji ради, јак бачите) — і на доказ того одшукајте мені в Россiji Якушкина „Обычное право“, то ја заплачу за те гроші на јаку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Кијівських книг з віденьского Speditions-Bureau ја не получив і звісток не мају. Шче раз кажу, шчо најліпшиј (најскоршиј, најдешевшиј і најменше клопотниј дльа одправшчика ј получательа) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кільо за 1 Франк між Німеччиноју, Австріjеју і Швајцаріjеју.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні з збору Зубрицкого, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Колиб можно було, ја просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштујуть, ја верну гроші, бо читајучи ја мушу робити замітки на польах, а потім на својому екземпльару мені пријшлось би переписувати наново.

3 Јульа.

Написав оцеј листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходитьсьа послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написаниј лист, котриј ја думав шчо послав. Од Вас же получив Халанского, котриј мені потрібниј був до зарізу через те, шчо він говорить про Буньаку, про котрого ј ја написав монографіју. Бачу, шчо Халанскиј „по Гороховой (улицьа в Петербурзі) пошолъ и гороху не нашолъ“, јак співајуть в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ні од кого з Галичини не мају звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тілько більше штучне, тільки радікальнішче; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки јак же буде держати себе „народольубива“ інтеллігенціја до цього руху?

Так, јак „Н. Проломъ“ та „Дѣло“? Мені здајетьсьа, шчо навіть суд не мав права обвинуватити льудеј за таке „богохульство“, так шчо увесь процесс возможниј тільки в Галичині з усіјеј Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знајдетьсьа віхто, шчоб оступивсь за засуджених у віденьских газетах?? До јакого

шче сорому ми доживемо з такоју „інтелігенцієју“?

N. 57. Лист до невідомого Галичанина[1]), *20 Јуньа 1886.*

Шановниј Добродіју.

Ја трохи спізнивсь одповідьдьу на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорьују ј галицькі справи). Та типографіја все одтьага, а тим часом наближајетьсьа 1 Јульа. Коли сьогодні листок буде готовиј, то вложу з цим письмом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30% з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим м а н д а т о м.

Про народовців тепер з Вами спорйтись не буду. Про їх говорьу досить в листку. Скажу тілько, шчо видати нового Шевченка було б їх обовјазком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіјі) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзарьа), а тепер јак народовці ховајутьсьа од правдивого Шевченка, Ви сами можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманич Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

[1]) Не пригадую докладно, до кого був писаний сей лист і як опинив ся у мене його автоґраф. На листї зазначено иншою рукою: „2 лист“. *І. Ф.*

нар. газети не хотьать навіть бібліографічними објавими помогти мені зібрати гроші на виданьньа Кобзарьа.

Ја ј сам знају, шчо між нмродовцьами јесть льуде, котрі більш розуміјуть, ніж львівські јіх проводирі, — та шчо ж з того, шчо вони јесть, коли вони нічим себе публично не пројавльајуть! Все рівно, шчо јіх нема, або шче гірше; примірои свого мовчаньньа ј покірливости обскурантам вони тільки сіјуть деморалізацију. Оце недавно ја мусів перегльанути старі гал. виданьньа, — так шче нагльаднішче зобачив, шчо навіть „Правда“, сама „Зорьа“ ј „Дѣло“ кілька років нараз були прогрессівнішчі ніж теперішні писаньньа народовців. А хто тепер пише в них: Белеј та Франки, сама молодіж, котрі недавно були недовольні обскурностьу Барвінських і Вахньанинів!

Не раз ја думав над причиноју такоји нетвердости Галичан в своіх думках. Мені здајетьсьа, шчо одна з причин — дуже поверховна попівсько-адвокатська школа, котру вони проходьать. В усіх писаньньах Галичан видно, шчо вони не льубльать доходити до сирого мньаса фактів, не вміјуть виводити з тих фактів широких виводів, — а так усе скачуть по верхам, фразујуть дльа тенденціји, дльа партіји, дльа сьогоднішнього дньа, — і не диво, коли потім скачуть од партіји до партіји, од прапора до прапора. Одна надіја на будучі поколіньньа, котрі приготовльатьсьа позітивноју наукоју за помічьчьу европејських літератур. Цікавоб мені знати, чи Ваші товаришчі вчатьсьа франц. та англіјськіј мові? Дуже б ја радиј був, коли б Ваші брались за виучку англ. письменства ј життьа. Там усе робитьсьа солідно, глибоко, шчиро. Там вміјуть „числитись з обставинами“, не зрікајучись прінціпів (поступатись по потребі в *скількости* прінціпа, а не в *јакости*).

Моје виданьньа Ш-ка буде самиј текст з короткоју передмовоју. Комментаріј печатати треба окремо. Та од себе ја сказав мајже все, шчо міг, в II т. Громади. Хто хоче знати моjі думки про Ш-ка, може прочитати там. Ја там попробував було објективно, історично подивитись на Шевченка, показати евольуціју јого думок і місце, јаке вони зајмајуть в евольуціјі нашоjі громади. Та в Галичині діждавсь тільки лајки за такиј замір та перекручуваньньа того, шчо ја говорив (недавно так поперекручував навіть молодиј писатель, д. Кокорудза, котриј богато взьав з мојеjі статьті, не назвавши јіjі). Галичанам все хочетьсьа дивитись на Шевченка абсольутно, по попівському, кланьатись јому та перекручувати на свіј лад, јак це робльать вони 1800 років з Христом. Дуже мене зацікавили звістки про процесси добровльанських сельан. Не вже за „богохульство“ возможна така строга кара? Шчо там було надто шче? Чи не можна добути копіjі з обвиньајучого акту? Чи не знајете Ви чого докладнішчого про цьу справу, ніж написане в Н. Проломѣ, а особливо в „Дѣлѣ“, котре подло не знајшло слова оступитись за льудеј. Такі случаjі — проба шчирости народольубства Ваших партіј. Очевидно, шчо справа цьа — тільки початок руху, котриј подібниј до нашоjі штунди, тільки радікальнішчиј. Всьакому народольубу треба виробити собі јакусь формулу погльаду на цеј рух. Доси галицькі газети показали тільки поліцеjську формулу. Чи так і зостанетьсьа на далі?

Питајете Ви мене про моjі обставини шчо до літератури? Шчо Вам на це сказати? Тепер ја најбільше заньатиј нар. словесностьу. Хочетьсьа скінчити друк хоч XVIII в. наших політичних пісень (Ви може знајете, шчо ја вже видав тут 2-випуски і зоставсь третіј, — кінець козацкоjі Січі, Чорноморје) та обробити нар. новелли (сатир.,

релігіjні j. т. п.) по европеjському порівньаjучому способу. Трудна це робота тут, де не тільки треба всьаку славjанську книжку купувати самому, а шче теж робити з европеjськими книгами, бо тут майже ніхто не заjмаjетьсьа цим сьужетом (в Парижі друге діло). Та цеj бік шче сьак так налагожениj. Jа зібрав досить велику бібліотеку, jесть добрі льуде в Парижі j Лондоні, шчо робльать виписки. Наjпораднішче вWjти з сіjеjу працеjу в світ. В наші „народні хати“ мене не пускаjуть,[1]) в Россіjу дуже тепер трудно подати роботу звідси, печатати на свіj кошт — нема за шчо. Дльа того робота jде дуже нескоро. Ну, та нічого робити. Треба тьагти гуж, коли взьавсьа. Може дальше буде ліпше.

Бажаjу Вам всього доброго.

Чи не мали б Ви вакаціjами случаjу збирати етногр. матерjал? Дльа мене наjбільш булиб інтересні пісні політичні j новелли (про бога, свьатих, попів, панів, царів, чужих льудеj і т. д.). Коли бисте були ласкаві записати шчо, то прошу переписати кожниj N-р на окремому листку, фонетичним письмом і з поміткоjу, коли, де, од кого (чоловіка, жінки, jакого віку, профессіjі, чи письмениj) записано. Попросіть про теж і товаришів.

N. 58. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 27 Jульа 1886.

Добродіjу.

До того мені огидло споритись, та шче без усьакоjі нужди j результату, шчо треба мені по-

---

[1]) Наjгірше, шчо через це jа не маjу галицьких дописів, котріб мені посилали льуде, jак би знали, шчо jа про них публікуjу.

бороти себе, шчоб одповідати на Ваш передостатнij лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, шчо злодіjство, чи не те, тільки в усьакім разі „злодіjство“ видумали Ви самі, jа про нього не говорив. Неохоту і пр. jа не видумав, а бачив в справах важних, jак в скандалі, під котриj Ви підвели мене в Етн. Кружку j потім в Зорі. Може jа j помиливсь, побачивши теж саме в справі з книгами, та тільки фактом jесть те, шчо Ви перше написали мені: шліть книги на моjе имjа, а jак виjіду, на П-ка, а потім одрізали: звольте обернутись до П-ка, тоді jак навіть і в иншому случаjу Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 кілометрів. Jа ж Вам писав, шчо книги потрібні дльа роботи одному чоловікові, і думав, шчо це діло таке просте, аж виjшло на 8 місьаців, та шче з процессами jакимись: звольте туди jти, jа не можу говорити з К. Левицьким і т. д. Та вже даjмо цij справі покіj. Зарудного jа Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав jа j Халанского, бо на другиj день, jак дістав од Вас, получив з jакогось провінціонального місточка у Франціjі екземпльар Халанского j нових творів Потебні од jакогось таінственного незнакомцьа, певно Харківцьа, без жадного листу чи картки! Коц-ому ж послав і комплет Громади дльа Вас. Jак шчо післьа розділу з К-им або з Бач-им не стане, напишіть, jа вишльу шче.

Про Кобзарьа jа не знаjу вже шчо j писати Ков-му, коли він питаjе те, шчо jа вже писав 10 раз і коли Ви j самі ж післьа остатнье посланого листка печатного не можете одповісти jому. Потребуjу шче раз одповісти на запитаньа? I. Jаке це виданьньe? Стереотипне по приміру, jакиj пісилавсь при рахунку і jакиj шче раз посилаjу (останньу сторону).

II. Јак упорьадковане? В хронологічнім порьадку зведено 2 томи празькі з додатками по рукописьам, јакі були під рукоју Вовка післьа зкінченьньа Празького Кобзарьа. В початку буде коротке переднье слово про джерела виданьньа, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудѣ"). Дехто хоче, шчоб додати біографіјку Ш-ка, а з Галичини хотьать навіть і оцінки Ш-ка, та ја думав би обіјтись без того. III. Шчоб видати 2000 екз., треба грошеј 2000 франків.

Тепер до Васпросьба. Певно то Ви писали в „Зорѣ" замітку про нашого Кобзарьа (N4, 1886). Напишіть мені:

I. По јаким резонам Полуботка, Гарно твоја кобза граје, До Н. Н. уважајете Ви не за Шевченкові?

II. Де напечатані Хустина ј пропушчені місцьа Катерини? (перепишіть текст з увагами).

Ја довго не зајмајусь Шевченкологіјеју і тепер взьавсь за викінченьнье Кобзарьа (не мају печатних видань і не мају рукописів), аби тільки скінчити це діло. Бојусь наробити помилок.

Посилају Вам листок До суду земльаків. Не ја винен, шчо він напечатаниј. На цім ја далі вмивају руки. Хај льуде думајуть і робльать, шчо хотьать. Ваш покірниј слуга М. Д.

Посилају шче списочок книг. Обидві попередні посилки книг получив. Спасибі за клопоти.

N. 59. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 12 Окт. 1886.

Добродіју,

Простіть, шчо аж тепер одповідају Вам. Ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими дньами міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокојіла. Страх жалко було б стратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про јого стан, він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не посилају, буквально не мају на це франків, бо жалуваньньє своје получив тільки за Јунь-Август: за літературу не дополучив шче за тој семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, на шчо впрочім ја ј нарікати не сьмію, бо спасибі шчо хоч друкујуть моје писаньньє.

Про Ваше покликаньньє в „Дѣло“ ја чув од Коц., тај сам не міг собі пригадати, јак то воно буде. Аж вијшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајутьсьа смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дејакі робітники дльа них занадто радікальні, та многі навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з јого бездільством хотьать. Сподівајусь, шчо такі віча одчиньать очи свіжішчим льудім і вони примусьать песиголовців хоч не душити тих, хто здібнij працьувати назустріч потребам народу. „Поступу“ буду ждати, хоч по правді кажучи дивльусь на нього не без скептицизму, бо јак бачу, в Ваших сторонах окрім прінціпів мајуть силу ј особисті мілочі, далеко більшу, ніж де-инде. З свого боку ја готовиј взьати в ділі таку участь, јакоjі захоче сама редакціја. З поводу описанного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би врізувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто најбільша сила, а в друге: ј на публику беллетристика робить најбільше вражіньньа. Треба, значить, пустити в ход одповідну беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публиці, по кр. мірі хоч передовіј, прінціпи реалізму чи „натуральноjі шко-

ли“, а то јіј богу, јак візьмеш в руки гал. писаньње (окрім Вас та почасти Федьковича), то думајеш, шчо читајеш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені прьамо, шчо мовльав у нас публика до реалізму не звикла. А де нема реалізму поетичного, там нема ј у загалі позітівноји думки, нема ј науки.

О боги! шчо таке пише Огоновськиј в остатніх N. N. Зорі! То втаскав в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьах (і в Новгороді і Москві), а тепер так спрепарував історију Украјіни, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехај він часто не маје джерела, окрім россіјських гімназіческих підручників та унів. прелекціј, але в N. 18-му він часто на Костомарова покликујетьсьа. Не вже він не розуміје, шчо читаје? Чи це вже така заправка голови, шчо ј дивитьсьа чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждіть великого сорому од критики в Россіји, јак вијде цілком твір Огон-ого. Жінці Вашіј передајте наш поклон. Шчо нового в Кијіві? Јак пропали книги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто? Ваш М. Др.

Получив листок од молодого пријательа з Стрија. Каже, шчо готовить довшиј лист до мене, а мене просить писати јому багато, та рідко і не з Женеви. Чи не можете переказати јому, шчо ја листа јого шче не получив і жду на нього? Книги јакі можно буде јому дати, Ви вділите јому, јак ја Вам вишльу. Чи не могли б Ви написати стислу історију Р. Кр. Заведеніја? Ја б јіјі випхнув в росс. печать.

N. 60. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 7. Нов. 1886.

Вчора получив программу Поступу. Ја теж думки Павлика, шчо вона дуже подрібна, але

коли Ви думајете, шчо так і треба, то напирати на моју думку не буду, раджу тільки перегльанути, шчоб не було хоч по двічі теж саме. Шчо ж до початку, то ја думају, шчо він не тільки дуже вже подрібниј (напр. поіменуваньньа журналів, де Ваші писали навіть не так значне), а таки трохи хвастливиј і не зовсім вірниј, бо ставить діло так, буцім то світ почавсьа од Ваших льудеј. Ја б радив переробити вступ так, шчо, мовльав, звісні історичні причини поставили наш народ в прикриј стан політичниј, соціальниј і культурниј, але шчо боротьба за наше національне відродженьньe стојіть в повніј згоді з прогрессивними змаганьами передових народів світа і шчо коли погльанути на все тревале, міцне, шчо зроблено дльа того відродженьньа од самого јого початку, то вијде, шчо воно робилось в тіј згоді, хоч би ј не свідомо, а інстинктовно. Од недавних років зріст серед нашојі громади льудеј ново-европејськојі осьвіти почав повертати ту роботу свідомо на европејськиј, прогрессивниј грунт. В остатні 10 років число таких льудеј настільки вбільшилось, шчо могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогрессивну партіју. От тут можна спомјанути працьу прогрессистів, — а далі показати некористи јіх дезорганізаціјі, блуканьньа по чужим хатам і потребу свого органу.

Программа хај вбереже свіј переважно галицькиј характер і через те уступ про росс. Украјіну ја б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність росс. Украјіни дльа Галичини, про потребу всеукр. программи і про те, шчо в основі својіј вона не може ріжнитисьа од Вашојі, слід би сказати, шчо Ви оддајете детальну виробку јіјі самим Россіјанам. Це, думају, буде і резонно і тактично, бо јак Ваша программа навіть не стілько літературна, скілько практично-

політична, то хто јого шче зна, шчо скажуть Россіјани, котрі тепер держатьсьа політики струсів.

За ціми замітками бажају Вам всьакого вспіху, — тільки надіјтесь на власні сили більш ніж на россіјські. Особливо не раджу покладатись на Одессу, там льуде шче менш аккуратні, ніж в Кијіві. Спогадајте напр. хоч те, јак вони вислали П-на[1]) в Женеву і не видержали обішчаньньа навіть один місьаць.

Історіја з Солодким[2]) до того кумедна, шчо ја б зовсім годивсьа думати, шчо вона видумана Кон-им. Але ја сам бачив два приміра таких штук, устројенних харковськими украјнофілами, і бачу в Солодкому типічні ознаки цього роду двуногих і вірьу, шчо таки індівід јесть на світі ј навіть був у Галичині.

Тільки хоч јакиј ја невеликиј прихильник наших украјінофілів, а все таки раджу Вам не розширьати всіх ознаків Солодкого на увесь genus украјнофілів: це species Charkovo-poltavica.

Коли можна, пришліть мені статтьу Костомарова в журналі Ливчака ј Климковича. Може ја напишу дльа „Поступу“ про Костомарова „політика“. Спасибі за книжки. Тільки 1 части творів Пан. Мирного ја не мају. Коли Вам прислано з Россіјі кілька екземпльарів, то вділіть мені один і напишіть в Кијів, шчо будете держатись і наперед такојі ж політики. А то сміх курам: Мирниј міј спеціальниј приіатель, книги видано вла-

---

[1]) П-н, Українець, що літом 1886 р. їздив заграницю для поратованя здоровля, в порученя одеської громади мав якийсь час жити в Женеві і памагати Д-ву в його наукових працях, та мусів швидко вертати ся в браку гроший. *І. Ф.*

[2]) Про якогось Солодкого писав менї Кониський, що він як делеґат Українців був у Львові, все бачив, що тут дїєть ся, і висловив у київській громадї острий суд між иншим і про мене, а тимчасом анї я, анї нїхто в Львовян не бачив його — хиба з ним бачив ся дехто секретно. *І. Ф.*

сне квјівськоју громадоју, а екземпльара ја не мају! Та чи не можна здобути ј кумедіју Конисського? По рецензіјі Ом. Огон. думају, шчо це мусить бути велика дурницьа в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От јак би Ви заложили в „Поступі“ основи релігіозноjі критики! Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилају, бо грошеј ні звідки не мају, звісток про послані роботи теж не мају. На запроси других робот, напр. перекладів романів, теж ніхто не одповіда ні з Квјіва, ні з Петербурга. „Вони з холери повмирали“.

Ваш М. Драг.

Вашіј жінці, П-ку і Коц. кланьајтесь. Скажіть мені, шчо воно таке Василь Лукич? Ја кинув другу роботу і написав невинну статејку про вірші і почасти про одну пасхальну віршу, котру порівньав з західними драмами. Послав статьтьу, — і одповіді не получив. Тепер бачу в „Дѣлѣ“ список матеріалів альманаха, і своjеjі статьті не бачу! Јак собі хочете, а невозможне племја насельа Вашу сторону.

N. 61. Лист до І. Ф. 25 Нов. 1886. Chemin Dancet. 14.

Сьогодні в ранці получив ја Вашу програму. Вона таки вијшла дуже подрібна, — ј жалко, шчо Ви викинули про неприличність партіјноjі полеміки в Галичині, не замінивши Вашого уступу старого ніјаким другим про те, шчо Ви станете независимо од теперішніх партіј львівських (по мојому це conditio sine qua non нового журнала ј новоjі партіjі). Та тепер вже нічого робити. Тепер треба вже думати про саміј журнал.

Не розумію ја гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, шчо ја певнісінькиј, шчо окремо вони ніколи не вијдуть. Колиб вже дуже була б то велика працьа, то чи не можна б було скоротити јіјі одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих одбитках (а јіх певно б читальні купували). Посудіть Ви про це шче раз з П-ом. Ја хочу перш усього влагодить дльа Вас статьтьу про Костомарова-політика, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN. Пролому, де була статьтьа Скабичевского Украинофильство Костомарова (NN. ці названі в показчику в „Зорѣ"). Пришльу також кілька бібліографічних заміток, а може ј статеjку з поводу болгарськоjі катавасіjі. Напишіть мені тільки, коли власне думајете випустити 1-иј N.?

Ту роботу, котру Ви мені думајете дати до перегльаду політ. статеj, — ја згожујусь взьати. Окрім того ја радиј взьати редакціју фольклористичного матерјалу. З того, шчо в мене јесть, ја б радиј був обробити полународні вірші. Јак би мені тільки знати, шчо зробив Вас. Лукич з тіјеју статьтеју, котру ја јому послав. Чи не можете јого запитати при случају? Поспішајусь одіслати цеј лист і через те про инші роботи не пишу, але будьте певні, шчо скорше ја перепишу ніж недопишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступовоjі дороги.

Шчо кажуть про „Поступ" Станіславовці? Слід би јіх притьагти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з десьаток (коли можно) під крајцбандом.

N. 62. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 3 Дек. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, а Скабич. нема. Проспекти перешльу дејаким льудцьам, в тім числі і Вовку, котриј тепер в Італіјі, в San Remo. Ја јому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть јому дльа порьадку. В јого јесть дуже інтересне оповіданьньа задунајського Січовика, та головно, він може ј инші речі виготовити, напр. про італьјанськиј хлопськиј рух.

Грижевського допис і ја читају. Дуже інтересниј. Про те, шчо Лукич напечата мою статьтьу, Ви мені не написали до остатнього. Дивно ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статьтьа не названа, хотьать „сьурприз" на свьата зробити, чи шчо?! Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто за радоју дејаких прихильних льудеј, шче більш жаль, ніж коли б був він викинутиј случајно. З цих рад ніколи добра не бува, јак це звісно шче з бајки Asinus vulgi; не бува звичајно добра і з тих діл, котрі починајутьсьа з уступок vulgo. А тут шче ј софізм в раді, — бо уступ про нечесність полеміки істнујучих партіј власне не полеміка, а зајава прінціпа, котроји коли бојатись, то ліпше вже ј зовсім программу викинути, бо коли так, то ј усе одна полеміка.

Своједу уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујушчого сина тіјеји ж таки народовськоји парахвіји, тоді јак Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, бо инакше шкода ј заходу. В усьакім разі Ви, јак бачу і з Ваших слів, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народовців, а мені одно діло спортили, котре ја був почав, покладајучись на те, шчо викинутиј параграф зостанетьсьа. Ја з дуру взьав був виписав

јого та ј послав у Россију, шчо ось мовльав буде, а тепер і позичај очеј у Сірка!

Інтересно мені буде взнати, јак на кінець Ви встројілсь з Читальньами ј П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к зостајутьсьа кожниј сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працьовників „Поступу", всього 4 чоловіка і ніјак Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка певно Ви самі не хочете (в числі закидів про П-ка ја чув і такиј, шчо він би то написав пасквіль на Терлецького і через те тим паче јого треба держати далеко од усьакого діла), та ј він таки тьажковатиј чоловік. Јак же воно јтиме діло? Ја не знају, чи мајете Ви переписку з Кијівом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. I) Громадьанам, чи буде мені јака одповідь на міј лист, в котрому ја між иншим питав, шчо мені робити з типографіјеју ј складом, бо позајак мені скінчилась пенсіја громадська, ја мушу шукати собі де небуть зарібка ј вирватись з Женеви? II) Ковалевському, чи вишле він і коли 350 р., шчо зоставсь винен за роботу по історіјі укр. літератури за кінчајушчијсьа рік і чи буде і в јакі строки він висилати 600 р. на тој рік, бо наближајетьсьа 1. Јанварьа, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати својім кредіторам. Хотів би ја запитати ј А-ча про те, јак мені бути з К. Ст.? Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадьане теж прохали облегчити јіх бьуджет роботоју в росс. журналах, котру вони брались влагодити), а тим часом ја за остатньу роботу не получив нічого, і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли-б А-ча не перельакати мојіми запитами, а сам він очевидно не додумајетьсьа довідатись, јак сповньајутьсьа ј чи навіть сповньајутьсьа ті умови, котрі сам же він пред-

ложив. Зоставльају ці всі речі на Ваше всмотріньнье і коли можно шчо зробити, не шкодьучи нікому, то зробіть, а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, шчо Ви не знајете навіть, шчо думајуть Станіславовці про „Поступ". Ја бачу тут отеп дльа „Поступу".

Јак памјатајете може, коли ми торік пропонували подібну газету, то ја знајучи, шчо на богато льудеј не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. ј. таку, котра б тільки готовила наукові підстави дльа будушчоји політ. партіји. Тепер Ви написали проспект вже готовоји партіји, — проспект детально-практичниј. Ја думав, шчо Ви вмовились з льудьми, шчоб розробити цеј проспект шче детальнішче. Аж виходить, шчо з најбільш організуваноју купоју з льудеј, котрі близько стојать до народу ј крајевих справ, у вас нема зовсім ніјаких звјазків, не то умови. Јак же Ви будете сповньати свіј проспект, котриј справді більш программа новоји партіји, ніж новоји газети?? Пријдетьсьа Вам або нальагти, шчоб одшукать льудеј по провінцијам, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатьсьа по крају студіјувати матерјал, та одьагти в мјасо скелет Вашоји программи, або дати газету зовсім не таку, јаку обішчала та программа.

Ви мені нічого не одповідали на запит, коли власне вијде 1. N. Поступу і на јакиј день ја мушу прислати своју роботу? Також не написали мені нічого, чи можете ж тепер прислати Мирного I т. творів? Перемудрив јого зовсім дурна штука, навіть дурнішча од „На кожумјаках" і М. Богуславки Нечуја. Чи не можна б було получити на час Юзова (Каблица) Интеллигенція и народъ?

Ваш М. Др.

Ја б готовиј був критично перегльанути новішчу беллетристику з україньського життьа,

україньску і россіјску, та не знају, чи це буде Вам на руку, бо приjдетьсьа дешчо, напр. Горовенка і др., осудити за надто гостро, зо страхом „перепудити починајучі таланти“, јак казав мені колись один молодиј народовець. Добре зробили шчо напечатали „Ліс шумить“. Іде на нас „українофілів“ нова сила: беллетристи з українського житьтьа розумнішчі ј цівілізованішчі од нас. От-тут чи вспіјемо „цѣнкоснимательствомъ“ та „Перемудрили“?

N. 63. Лист І. Ф. Chemin Dancet 14, 20 Дец. 1886.

Шановниј Добродіју,

Лист Ваш зо звісткоју про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 5 назад, та за клопотом і хоробоју одповідају тілько тепер. Звісно, Вам ліпше можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до јого прикінченьньа во череві матері не видајутьсьа так уже непремінними, шчоб треба було іти на такиј сором дльа всіх нас. Конфіскати напр. ја ј сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим, јак ми вмовились торік було, а практично-політичним був помилкоју і закликував на конфіскату ј цензурні трудности. Тільки ж взьавшись до гуж, треба ж було хоч раз сіпнути, а в усьакім разі треба було перед судом попробовати оборонити хоч самиј проспект, при чому Ви б могли поставити питаньньа о самоволі галицькоjі цензури проти самого австріјського закону ј практики других австр. провінціј. Коли б суд затвердив кофніскату, Ви б мали резон зајавити, шчо коли у Вас нема зовсім правовоjі опори, то ј не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першіј пригрозі поліцејського

пальцьа, — це такиј сором, шчо ні в казці сказать, ні пером описать, — сором дльа всіх нас, а не тільки дльа Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ја напр. нігде не бачу гарантіјі, шчоб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, јак з журналом і через те радиј би зовсім усунутись од нього і тільки за дльа того, шчоб зньати з себе усьаку тінь наріканьньа, шчо мовльав не хотів запомогти все таки доброму ділу на рідниј ниві, готовиј дати туди своју працьу. Тільки ж позвольте мені дати працьу не современно політичну, а історичну, а власне напр. про наші старі вірші релігіјно-церковні (I. голова) ј політичні (II. голова) (треба мені знати, коли власне пођавитьсьа альманах В. Лукича), а також про нову працьу Ренана (L'origine de la Bible).

Тепер позвольте Вам сказати кілька слів про моју особисту справу. Мене звішчајуть з Галичини, шчо там робить зле вражіньньа моја переписка про грошеві справи і про міј фінансовиј стан. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому моји листи в Россију в тих справах сталисьа публичним достојанієм, — так шчо мені про це писали навіть льуде, котрих ја ніколи не бачив і котрі, при всіј шчирости до мене, не могли знати сушчности мојіх відносин до мојіх украјінських товаришчів. Тепер ја мушу звернути увагу Вашу ј тих, кому моји листи стали відомі, на те, шчо перше — ја тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були не мноју, посередниками в тих справах між мноју ј товаришчами; вдруге, шчо ја писав не просьби, а запитаньньа про висилки грошеј, не мноју назначенних, і најбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, тіпографіјі через неплату

по вексельам, котрі ја давав покладајучись на обіцьанку вислати звісну сумму на звісниј строк (напр. в Јульу, коли ја не получив і в Декабрі); а в третье, шчо всі моїі Фінансові відносини з товаришчами не мали в собі ні крихти Філантропічноїі і вијшли без всьакоїі мојеїі ініціативи ј навіть післьа довгоїі мојеїі опори против. Почались вони справді післьа того, јак мене вигнано зо служби в К. университеті. Тільки ж усьа служба ніколи не була ні мојеју головноју цільльу, навіть особистоју, ні викльучним джерелом мого прожитку, бо ја не ставив на першиј план добиватись докторату, шчоб заньати місце ординарного профессора (між инчим і з 3000 р. жалуваньньа замісць 1200), а сповньав усьакі громадські служби, в тім числі виданьнье Истр. П., казок і др. і находив собі зарібок осібниј од казенного жалуваньньа, шчоб прожити. Саме моје прогнаньнье з университету (замітьте, перше тільки кијівського, а потім тільки трьох јужних, котре ја сам дльа прінціпу викликав тим, шчо не зхотів подати одставку) не значило зовсім прогнаньнье навіть з служби в Россіїі, де прогнаньнье по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнаньнье з одного міністерства; коли шеф у другому прије прогнанного, то все ј кінчајетьсьа. В мене јесть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мін. јустиціїі (на першиј раз на 3500 р. жалуваньньа). Зараз же післьа того, јак мені дали одставку з университета, мені предлагали місце діректора кантори транспортів на нижніј Волзі з 10.000 р. жалуваньньа. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ј навіть вже будучи в Відні ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньнье взьати в јого часть иностр. політики за 4000 р. Јак бачите, тут не було місцьа Філантропіїі. А мені предложила громада гарантију 1200 р. пенсіїі, шчоб ја викльучно

зајмавсьа укр. літер. справами. Ја подьакував і зајмавсь ними ј без пенсіјі, держучись зарібком літер. в Петербурзі, і шче за остатніј семестр 1875 викінчив і Федьковича, Про козаків і Турків і Малор. нар. преданія, котрі ј лишив на користь громадьанам (М. Н. Пр. роспродані до одного екземпльара). Тільки коли товаришчі задумали виданьньа за границеју і послали туди мене, ја згодивсь узьати пенсіју, котру назначили мені 1600 р., але котроји ја ні одного року не брав на себе, а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна ј не получав (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу вже про те, шчо јак ја јіхав з Россіјі, то рубль був 330, а тепер впав до 230, а в часи віјни був і 218 сентимів). Але ја ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам мојіми рахунками, а справльавсь зарібками на боці, при чому навіть сам поповньав екстраордінарні росходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а виданьньа коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всьакі бокові зарібки врізались і коли ја вліз у довги, ја почав добиватись принајмні точности рахунків. Вліз же ја в довги не тільки через упадок курса рубльа, неаккуратність висилок, потребу помогати товаришчам, а правда ј з власноји вини: з того, шчо ја задумав давати својім дітьам вишче образованьньа, та з несчастьа, слабости својеји жінки, котра не може сама без прислуги вправльатись дома та потребује хоч місьацьа гірного воздуха, — та шче з дурноји думки, шчо ја вчениј і мушу „двигати науку“ про міј рідниј крај, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словјанських книг, а ј потрібних мені европејських) та сидіти за фолькльорами, мов јакиј член академіјі, або маркіз бретанськиј. Цьу останьньу вину моју треба впрочім поділити з мојіми зем-

льаками ј чужими навіть, котрі завше хвалили проби мојіх праць „академічних“ і казали про потребу таких праць. Ви сами знајете, шчо ја получав за серіју таких праць — всего 50 руб. А тепер взнајте, шчо ціла купа таких праць зостајетьсьа по редакторським текам в Россіјі, а шче більше в мене. Обіцьанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристројувати такі праці, зосталась пустоју. На просьби усьаким льудьам, најбільш впрочім украјнофілам, знајти мені јаку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, не получив ја ніјакоји відповіді.

При такому стані мені нічого не зостајетьсьа окрім ліквідаціјі. Таквј ліквідаціјниј характер мали моји фінансові запитаньньа і в остатньому листу до Вас. Тут ја вже ліквідујусь: старша дочка перервала своју роботу до баккалавреату ès lettres, котрвј один міг би дати јіјі право бути регульарноју студенткоју, або дістати порьадне місце (тут жіночих гімназіј нема), напр. у Франціјі, јак думалось, і почала давати уроки сама (звісно, јак недовчена, то ј не бог зна јакі); меншу перестали вчити artes liberales; ја вже рік прожив без росс. наукових журналів і нових книг (мій капитал в складі Стасьулевича, зароблениј літер. працеју, скінчивсьа), тепер з новим роком зостанусь і без тутешніх (јак Archivio per lo Studio de la letteratura popolara, Archiv. f. die Slav. Phil. etc. і навіть без Société de lecture). Чи најду јаку поденну роботу, ја не знају, — через те јак проживу, не знају теж, та це вже моје діло, раз ја признаниј ні на вішчо не потрібним земльакам мојім.

Ја тільки не хотів би, шчоб моја ліквідаціја повела за собоју втрату громадськоји власности і складу книг, між котрими всеж јесть Воли, котрі ј песиголовці хвальать, — Політ. пісні, в котрих јесть же матерјал, окрім мојіх непотрібних

уваг, стереотипи Кобзарьа ј т. и., а також манускріпти пісень. (Ја писав у својому листу: хто береть сьа јіх обробити ј не розгубити, јак це сталось навіть у самого Вл. Б. Ант., але одповіді не получив). От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за моји розмови про нього, хај кине каменем в мене! Ја більше нічого говорити не буду. Докладају копіју з листу од Музики Миколи. Коли Ви показували мій лист кому, то покажіть і цьу копіју. Вашу жінку прошу перевезти конвертик до Музики Миколи од мене і привезти одповідь, звісно, коли це можна безпечно. Инакше прошу порвати мій конвертик.

Ваш М. Др.

Ја дуже бојусь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, Галичанина.

Оповістка.

„Україньско-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.
1.	**С. Ковалїв.** Девертир і иньші оповіданя . . .	1·60 К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40 „
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловцї, опов. .	1·60 „
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський . . .	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Ґуцков.** Урієль Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському.	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відроджене, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій . . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „

31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . 1·60 К.
32. **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповідання . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . . 1·40 „
37. **С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії . . . . 1·60 „
38. **У. Шекспір.** Ромео і Джульєта . . . . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповідання . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля́ і иньші оповідапя . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповідания . . 2·00 „
44. **У. Шекспір.** Король Лір . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалїв** Риболови. . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народні оповідання. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповідання . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко.** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народні оповідання Т. ІІ. (1.60) . 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Мальва і иньші опов. . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і иньші опов. . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр.** Леґенди. . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2·00 „
65. **А. Чайковський.** Оповідання . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народні оповідання, т. ІІІ. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари. . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповідання . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лоні природи. . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0·60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини, . . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо́.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посілість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „

80. **С. Степняк.** Підземна Росія . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **І. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Ферріср.** Дарвінізм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . (1·90) 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповідання . . (3·60) 4·00 „
87. **Ж. Масперо.** Старинна історія східних народів т. І. . . . . (2·40) 2·80 „
88. **М. Коцюбинський.** У грішний сьвіт . . (1·60) 2·00 „
89. **М. Карєєв.** Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст. . . . . (2·40) 2·80 „
90. **О. Кобилянська.** До сьвіта. Новелї і нар. (2·40) 2·80 „
91. **О. Авдикович.** Моя популярність . . (2·20) 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис ґеольоґії . . . . . . (1·20) 1·60 „
93. **Б. Лепкий.** Кара та иньші оповідання . (2·00) 2·40 „
94—95. **П. Стороженко.** Історія західно-европейських лїтератур до кінця XVIII ст. . (4·00) 4·40 „
96. **Ґ. Байрон.** Чайльд Гарольд . . . . (1·40) 1·80 „
97. **М. Драгоманів.** Шевченко, українофіли й соціялїзм . . . . (1·60) 2·00 „
98. **Марк Твайн.** Том Соєр . . . . (2·60) 3·— „
99—100. **Е. Шірер.** Полїтична історія Палест. (3·10) 3·50 „
101. **І. Франко.** Місія. Чума. Казки і сатири (2.40) 2·80 „
102. **З. Ґінтер.** История ґеоґр. відкрить у XV—XVI ст. . . . . (1·80) 2.20 „
103. **Л. Толстой.** Козаки . . . . (2·00) 2·40 „
104—105. **М. Драгоманов.** Листи до Ів. Франка і инших, т. І . . . . (3.00) 3·40 „
106. **В. Самійленко.** Поезиї (друкують ся)
107. **Др. А. Форель.** Гиґієна нервів (друкує ся)
108. **І. Франко.** Маніпулянтка . . . . . . (2.00) 2·40 „

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Ціни в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії вийшли:

1.	**М. Грушевський.** Б. Хмельницький	0.20	Кор.
2.	**Курцій Руф.** Фільотас	0·20	„
3.	**В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта	0·15	„
4.	**Панас Мирний.** Лови	0·06	„
5.	**І. Пулюй.** Непропаща сила	0·20	„
6.	**М. Грушевський.** Бех-Аль-Джуґур	0·10	„
7.	**І. Раковський.** Вік нашої землі	0·10	„
8.	**А. Чехов.** Каштанка	0·15	„
9.	**М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів	0·15	„
10.	**Е. Золя.** Напад на млин	0·20	„
11.	**І. Пулюй.** Нові і перемінні звізди	0·15	„
12.	**Г. Квітка.** Маруся	0·50	„
13.	**М. Левицький.** Умова для селян. спілок	0·20	„
14.	**П. Куліш.** Орися	0·06	„
15.	**М. Кистяковська.** Іван Гус	0·20	„
16.	**О. Стороженко.** Оповідання. І.	0·20	„
17.	**В. Барвінський.** Досліди з поля статистики	0·20	„
18.	**В. Короленко.** Ліс шумить	0·20	„
19.	**І. Франко.** Шевченко в польській рев. леґенді	0·40	„
20.	**В. Ґіґо.** Кльод Ґе	0·25	„
21.	**Е. Еґан.** Руські селяни на Угорщині	0·25	„
22.	**П. Мирний.** Лихий попутав	0·40	„
23.	**А. Д. Уайт.** Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30	„
24.	**Ів. Франко.** Украдене щастє	0·50	„
25.	**С. Єфремов.** Національне питанє в Норвеґії	0·30	„
26.	**П. Ніщинський.** Гомерова Ілїяда (1 пісня)	0·30	„
27.	**М. Драгоманів.** Два учителї	0·40	„
28.	**Е. Золя.** Повінь	0·30	„
29.	**С. Томашівський.** Київська козаччина 1855 р.	0·10	„
30.	**П. Ніщинський.** Гомерова Ілїяда (2 пісня)	0·35	„
31.	**Т. Масарик.** Ідеали гуманности	0·35	„
32.	**Люкіян.** Юпітер у клопотах	0·30	„
33.	**М. Костомарів.** Письмо до ред. „Колокола“	0·20	„
34.	**М. Гоголь.** Вій	0·40	„
35.	**І. Раковський.** Вулькани	0·20	„
36.	**Ґ. Фльобер.** Іродіяда	0·30	„
37.	**О. Терлецький.** Москвофіли й народовці	0·30	„
38—39.	**І. Турґенєв.** Ася	0·40	„
40	**Л Боровиковський.** Маруся	0·25	„
41—42.	**Данте Аліґері.** Пекло, пісня I—X	0·40	„
43—45.	**В. Олехнович.** Раси Европи	0·70	„
46—48.	**Л. Толстой.** Крайцерова соната	0·95	„

49—50. **О. Бодянський**. Українські казки . . . 0·55 К.
51. **Е. Золя**. Смерть Олївіє Бекайля . . . . . . 0·20 „
52. **А. Уайт**. Розвій астроном. поглядів . . . . 0·45 „
53. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда (3 пісня) . 0·25 „
54. **А. Міцкевич**. Лист до гал. приятелів . . . 0·45 „
55—56. **Л. Толстой**. Смерть Івана Іліча . . . . 0·50 „
57. **В. Врайтенбах**. Біольоґія в XIX в . . . . 0·20 „
58—59. **М. Горкий**. На дні житя. . . . . 0·70 „
60—61. **М. Верн**. Біблїя, студія . . . . 0·45 „
62—63. **Г. Кляйст**. Маркіза О.... . . . . 0·40 „
64. **М. Карєєв**. Фільософія історії . . . . 0·20 „
65—67. **Ф. Достоєвский**. Грач . . . . 1·50 „
68. **Ш. Сеньобо́**. Міжнародні революційні партії 0·41 „
69—71. **І. Турґенєв**. Весняні води. . . . . . . 0·90 „
72. **А. Д. Уайт**. Розвій поглядів на лихву . . . 0·33 „
73.—74 **П. Куліш**. Українські оповіданя. . . . 0·50 „
75. **Ф. Ляссаль**. Про суть конституції . . . . . 0·30 „
76—77. **А. Шаміссо** Петро Шлеміль. . . . . . 0·70 „
79. **М. Драгоманів**. Літ.-сусп. партії в Галичині 0·40 „
78· **Д. Мордовець**. Оповіданя . . . . 0·60 „
80. **О. Кониський**. Листи про Ірляндію . . . . 0·45 „
81—82. **І. Левицький**. Гуморески . . . . 0·75 „
83. **Ю. Візнер**. Житє ростин у морі . . . . . . 0·15 „
84—85. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда, IV—VI 0·80 „
86. **В. Антонович**. Поль.-українські відносини 0·40 „
87. **І. Турґенєв**. Муму . . . . 0·30 „
88—90. **А. Кримський**. Мусулманство і його будучність . . . . 1·70 „
91—92. **О. Стороженко**. Оповіданя. II. . . . . . 1·10 „
93. **А. Д. Уайт**. Розмови з Л. Толстим . . . . 0·30 „
94—96. **Ф. Купер**. Зьвіробийник . . . . 1·00 „
97—98. **О. Вайсмаєр**. Про туберкульову . . . 0·90 „
99—100. **О. Стороженко**. Оповіданя III. . . . . 0.85 „
101. **Л. Толстой**. Схаменїть ся . . . . 0.20 „
102—103. **В. Гаршин**. З війська. Оповіданя . . 0·80 „
104—105. **Л. Фер**. Будда і Буддізм . . . . 0·80 „
106—107. **С. Круть**. Записки з рос.-тур. війни 1·10 „
108. **М. Кос**. Про полові справи . . . . 0·30 „
109—110. **О. Козловський**. Мірти й кипариси 0·90 „
111. **Моріс Верн**. Євангеліє, студія . . . . . 0·40 „
112—113. **Л. Толстой**. Севастопольські оповіданя 1·20 „
114. **В. Антонович**. Чари на Україні. . . . . 0·45 „
115—117. Тисяча й одна ніч. І. . . . . . . 1·60 „
118. **І. Тен**. Нариси із старинного сьвіта . . . 0·65 „
119—120. **О. Стороженко**. Оповіданя. IV. . . 0·80 „
121. **М. Драгоманів**. Козаки . . . . 0·30 „
122. **П. Куліш**. Листи з хутора . . . . 0·50 „

123. **Ф. Сірко.** Тарас Шевченко і його думки про громадське житє . . . . 0·60 К.
124.—126. Тисяча й одна ніч, II. . . . . 1·40 „
127 **Ш. Севьобо.** Церква й католицькі партії в XIX ст. . . . . 0.45 „
128—129. **Лев Толстой.** Кавказькі оповіданя . 1.00 „
130. **Л. Манчанець.** Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст.. . . . . 0·35 „
131—132. **І. Турґенєв.** Кляра Міліч . . . . . 0 60 „
133—134. **Е. Цеклєр.** Єзуіти . . . . 0.75 „
135—136 **І. Франко.** Semper tiro (поезиї) (1·60) 1·00 „
137—138. **А. Д. Уайт.** Розвій поглядів на вселенну (друкуєть ся).

Передплата на II серію Літературно-Наукової Бібліотеки виносить у сім році з причини її розширеня 7 кор. Хто зложив менше, най дішле решту проте.

Крім того можна набувати в Видавничій Спілці отсі видані окремо, або набуті твори:

1. **АКОРДИ, антольоґія української поезії від смерти Шевченка до найновійших часів** під ред. д-ра **Ів. Франка,** з ілюстраціями **Ю. Панкевича**, люксусове видане, по ціні **6, 7.50, 8, 8·50 і** . . . . . **10·—** К.

2. **В. Забіла.** Пісні крізь сльози . . . . 0.80 К.

3. **А. Кримський.** Андрій Лаговський, повість 3·00 К.

4. **М. Яцків:** Огні горять . . . . 2·50 К.

5. **Петербурська Академія Наук** у справі знесеня заборони українського слова . . . . 0 60 К.

6. **О. Вишневський.** На переломі . . . 1·20 К.

7. **С. Томашівський.** Володимир Антонович 1·00 К.

8. **Задачі статистичного досліду австрійської України** . . . . 0·30 К.

Всі видання Видавничої Спілки продає й висилає також Книгарня Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, ул. Театральна ч. 1 (до Росії висилає по ціні коло 45 коп. за одну корону).

Українсько-руська Видавнича Спілка

видала своїм накладом отсї друки, які можна тільки в неї замовляти:

Контракти купна і продажі:	Ціна лїбри
1. Вз. I. На білім папері .	1·— К.
2. „ II. „ „ „ .	1·— „
3. „ Ш. „ „ „ .	1·— „
4. „ I. На сірім папері	0·80 „
5. „ II. „ „ „ . .	0·80 „
6. „ Ш. „ „ „ . .	0·80 „

Табулярні друки:

7. I. Б. Табулярний скрипт .	0·80 „
8. II. Б. „ „ .	0,80 „
9. I. Б. Рубрум до таб. скр. .	0·40 „
10. П. Б. „ „ „ „ .	0·40 „

Друки до процесу:

11. I. Повновласть до процесу . . .	0·40 „
12 II. Позви дрібні	0·60 „
13. Ш. „ о нак. заплати . . .	0·80 „
14. IV. „ о екзекуцию на движ. . .	0·80 „
15. V. „ „ „ недвиж. .	0·80 „
16. Рубрум до позву II.	0·40 „
17. „ „ „ Ш.	0·40 „
18. „ „ „ IV.	0·40 „
19. „ „ „ V.	0·40 „
20. Рахунок із канцелярії адвоката . .	0·40 „
